

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΣΤΙΣ ΑΡΚΑΔΙΚΕΣ ΒΑΣΣΕΣ

**ΤΟ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΓΝΩΣΤΟ ΑΠΟ ΤΑ ΦΗΜΙΣΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ**

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΛΕΙΑΣ**

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ
ΣΤΙΣ ΑΡΚΑΔΙΚΕΣ ΒΑΣΣΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Δρ Πολιτικός Μηχανικός ΕΜΠ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΣΤΙΣ ΑΡΚΑΔΙΚΕΣ ΒΑΣΣΕΣ

ΤΟ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΓΝΩΣΤΟ ΑΠΟ ΤΑ ΦΗΜΙΣΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΛΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2021

Εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά, το σχεδιαστικό και φωτογραφικό υλικό που περιλαμβάνεται στο παρόν σύγγραμμα προέρχεται από το αρχείο της Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα (ΕΣΝΕΑ), το οποίο από τον Οκτώβριο του 2016 αποτελεί μέρος του αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας. Η άδεια μελέτης και δημοσίευσης του εν λόγω αρχειακού υλικού δόθηκε στον συγγραφέα από την ΕΣΝΕΑ με σχετική απόφαση η οποία ελήφθη κατά την 197^η/24.11.2015 Συνεδρία της Επιτροπής.

Στο εξώφυλλο και στις σελίδες 2-3 φωτογραφίες του ναού του Απόλλωνα στις Βάσες, από βορειοδυτικά, τα έτη 1986 και 1976, αντίστοιχα.

ISBN 978-960-386-525-4

© 2021, Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος

Εκδοτική Παραγωγή **ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.**

Αρδηττού 12-16, 116 36 Αθήνα
Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033
www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

Στην Βασιλική, και στα παιδιά μας Έκτορα και Δανάη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας.....	11
Προοίμιο και ευχαριστίες του συγγραφέα.....	13
Σημείωση για τον αναγνώστη.....	15
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	19
2. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	28
3. ΤΑ ΑΡΧΑΪΚΑ ΙΕΡΑ ΣΤΙΣ ΒΑΣΣΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟ ΚΩΤΙΛΟ	
Ο χαρακτήρας της λατρευόμενης θεότητας στις Βάσσεις.....	44
Οι προκάτοχοι του κλασικού ναού του Απόλλωνα.....	46
Το «χωρίον» των Βασσών.....	49
Οι ναοί στην κορυφή του Κωτιλίου.....	51
4. Ο ΚΛΑΣΙΚΟΣ ΝΑΟΣ	
Γενική περιγραφή.....	56
Προσανατολισμός.....	60
Ο λεπτομερής αρχικός σχεδιασμός.....	62
Τροποποιήσεις του αρχικού σχεδιασμού.....	63
Μεγέθυνση του προνάου - Μείωση μήκους κυρίως ναού.....	66
Περιστροφή του τελευταίου ζεύγους ημικιόνων.....	67
Μικρή μετατόπιση προς νότο του κορινθιακού κίονα.....	68
Χρονολόγηση.....	68
Το λατρευτικό άγαλμα.....	70
Γλυπτός διάκοσμος.....	72
Τα γλυπτά του αετώματος.....	72
Οι μετώπες των προστάσεων.....	72
Η ιωνική ζωφόρος.....	72
Το κορινθιακό κιονόκρανο.....	74
Τα ιωνικά ημικιονόκρανα.....	76
Οι φατνωματικές πλάκες.....	76
Η μαρμαρίνη στέγη.....	76
Ζωγραφικός διάκοσμος.....	77
Αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις.....	78

	Σελ.
Στοιχεία δομοστατικού σχεδιασμού.....	81
Η μεταφορά του μαρμάρου.....	83
Η εξόρυξη του αβεστολίθου.....	84
Κατασκευαστικές πτυχές.....	85
5. ΣΗΜΑΙΝΟΝΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ	
Κατασκευαστική επέμβαση στην αρχαιότητα.....	90
Η καταστροφή από λαφυραγωγούς.....	92
Οι φθορές από φυσικά αίτια.....	95
Η «αποκάλυψη».....	97
Η επιχείρηση του 1812.....	99
Η ανατροπή κίονα της δυτικής πλευράς στη δεκαετία του 1820.....	104
6. ΕΡΓΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	
Οι πρώτες στερεωτικές εργασίες στη νεώτερη ιστορία.....	108
Η αναστήλωση της περιόδου 1902-1908.....	110
Οι στερεωτικές εργασίες της περιόδου 1965-1966.....	112
Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα.....	114
<i>Τα έργα παθητικής συντήρησης του μνημείου</i>	115
<i>Οι δράσεις και τα έργα προπαρασκευής της επέμβασης</i>	118
<i>Η στερέωση του βόρειου πτερού την περίοδο 2001-2015</i>	119
<i>Η συνέχιση του έργου αποκατάστασης</i>	120
7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	126
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Περί της οικοδομικής των αρχαίων ελληνικών ναών.....	130
Ορολογία.....	131
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	134
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	139

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΛΕΙΑΣ

Ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα είναι ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία της κλασικής αρχιτεκτονικής που μάλιστα διασώζει ένα ιδιαιτέρως μεγάλο μέρος του δομικού υλικού του. Σε αναγνώριση της μοναδικότητας του και των αξιών που αντιπροσωπεύει ήταν το πρώτο μνημείο στην Ελλάδα που εντάχθηκε το 1986 στον κατάλογο των μνημείων της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO.

Ήδη στις αρχές του 20^{ου} αι. η Αρχαιολογική Εταιρεία και στην συνέχεια, το 1965 – 66, η Διεύθυνση Αναστήλωσης πραγματοποίησαν εργασίες αναστήλωσης και στερέωσης του ναού αντιστοίχως. Από το 1975 έως και το 2015, το έργο για τη διατήρηση και ανάδειξή του ανέλαβε η Επιτροπή Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα (ΕΣΝΕΑ). Με την ολοκλήρωση του πολύπλευρου έργου της Επιτροπής, το 2016, και εντεύθεν το έργο της προστασίας του μνημείου των Βασσών ανέλαβε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας (ΕΦΑΗΛ) σε συνεργασία με τις κεντρικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Πιο συγκεκριμένα, για την άρση των γεωμετρικών μεταβολών του φέροντος οργανισμού του, καθώς και για την ενίσχυση των μηχανισμών άμυνάς του έναντι των φυσικών δράσεων δρομολογήθηκε από το 2001 και εξής ευρεία στερεωτική επέμβαση εστιασμένη στο βόρειο τμήμα του μνημείου. Μέχρι και τον Δεκέμβριο του 2015, οι εργασίες που είχαν εκτελεστεί είχαν ως αποτέλεσμα την αποκατάσταση του βόρειου πτερού και του περικλειόμενου δαπέδου. Ενώ η ένταξη της Πράξης «Αποκατάσταση - Ανάδειξη ναού Επικούριου Απόλλωνα Βασσών - Γ΄ Φάση» στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Επιχειρηματικότητα, Ανταγωνιστικότητα, Καινοτομία» το 2019 σηματοδότησε την επανέναρξη των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου, στα βορειότερα τμήματα των μακρών πλευρών του αυτήν τη φορά, με φορέα υλοποίησης την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Το παρόν σύγγραμμα αποτελεί καρπό της από το 2000 ενασχόλησης του δρος Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου με την έρευνα και την αναστήλωση του ναού -από το 2007 μάλιστα ως υπεύθυνος των διαδοχικών έργων αποκατάστασής του. Ενώ η έκδοσή του, στο πλαίσιο του υλοποιούμενου από

την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας έργου, έρχεται να καλύψει την ανάγκη για μία κατατοπιστική και εμπειριστατωμένη παρουσίαση του ναού, τόσο για τον απλό επισκέπτη, όσο και για την εκπαιδευτική, αλλά και την επιστημονική κοινότητα.

Το γλαφυρό ύφος του συγγράμματος σε συνδυασμό με την επιστημονική σαφήνεια και ακρίβεια που το διακρίνει, είναι βέβαιο ότι θα βοηθήσει και τον μη ειδικό να αποκτήσει βαθύτερη γνώση της ιστορίας, αλλά και της αρχιτεκτονικής μορφής και των ιδιομορφιών του μοναδικού αυτού μνημείου της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Αρχαία Ολυμπία, Νοέμβριος 2021
Ερωφίλη – Ίρις Κόλια
Δρ Αρχαιολόγος

ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Το παρόν σύγγραμμα συντάχθηκε το διάστημα από την άνοιξη του 2018 έως και το φθινόπωρο του 2019, στο λίγο ελεύθερο χρόνο που επέτρεπαν στον γράφοντα οι οικογενειακές και επαγγελματικές υποχρεώσεις του. Όμως εφαλτήριο για τη δημιουργία του αποτέλεσαν οι γνώσεις και οι εμπειρίες που απέκóμισε ο γράφων από τη συμμετοχή του στο πρώτο μεγάλο πρόγραμμα του σύγχρονου έργου αποκατάστασης του αρχαίου ναού του Απόλλωνα που βρίσκεται στις Βάσσεις Φιγαλείας, έργο που εκτελέστηκε από το 2001 έως και το 2015. Το έργο αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη στερέωση του βόρειου πτερού του μνημείου και πραγματοποιήθηκε από Φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ), και πιο συγκεκριμένα εκτελέστηκε υπό την εποπτεία της Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα (ΕΣΝΕΑ) και με φορέα υλοποίησης το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων (ΤΔΠΕ-ΑΕ) έως τον Ιούνιο του 2013, και ύστερα την Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΔΙΠΚΑ).

Συνεπώς, ο γράφων οφείλει καταρχάς να εκφράσει και από εδώ τις θερμότερες ευχαριστίες του σε όσους τον βοήθησαν κατά την απασχόλησή του στο έργο αποκατάστασης του μνημείου των Βασσών. Αν και λόγω της μακράς διάρκειας αυτής της απασχόλησης, η ονομαστική αναφορά όλων των προσώπων είναι πρακτικώς αδύνατη, δέον είναι να αναφερθούν ιδιαίτερος οι πιο στενοί και μακροχρόνιοι συνεργάτες μου, οι λιθοξόοι Φώτιος Βασιλόπουλος, Γεώργιος Κοκκίνης, Χρήστος Λώλος, Παναγιώτης Τζαβέλας, Κωνσταντίνος Παναγόπουλος, Κωνσταντίνος Μικέλης, Γεώργιος Στρίγγας, Μιχάλης Μιχαλακόπουλος, Γεώργιος Γιαννόπουλος, Ανδρέας Τζανετόπουλος, η εργατοτεχνίτρια Μαρία Παπαπαναγιώτου, και ο για πολλά χρόνια αρχιφύλακας του αρχαιολογικού χώρου, Κωνσταντίνος Παπαπαναγιώτου†. Επίσης ιδιαίτερη αναφορά οφείλω στους ανθρώπους που γνώρισα μέσω του έργου και με τίμησαν με πράξης γνήσιας φιλίας, στους Αγγελική Παπαδημητρίου, Rosemary Jeffreys, Alick McDonnell McLean, Δημήτριο Μπίστη και Άγγελο Δενδρινό†. Ξεχωριστή μνεία οφείλω και σε αυτούς που διετέλεσαν Πρόεδροι της Επιτροπής Συντήρησης του

μνημείου, κατά την δεκαπενταετία εκτέλεσης του έργου, στους Γιάννη Τζεδάκι, δρα αρχαιολόγο, Αλέξανδρο Μάντη†, δρα αρχαιολόγο, και Δημήτριο Μπαϊρακτάρη, δρα πολιτικό μηχανικό, ευχαριστώντας τους για τον εποικοδομητικό έλεγχο που άσκησαν στην εργασία μου, αλλά και για την εμπιστοσύνη με την οποία διαχρονικώς με περιέβαλλαν. Ενώ, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και προς τα μέλη της ΕΣΝΕΑ που ενέκριναν το αίτημα μου για μελέτη και δημοσίευση υλικού από το πολύτιμο αρχείο της Επιτροπής, τον Δημήτριο Μπαϊρακτάρη, Πρόεδρο, την Παρασκευή Παπακωνσταντίνου-Ζιώτη, χημικό μηχανικό, τον Αναστάσιο Τανούλα, δρα αρχιτέκτονα, και την Καλλιόπη Παπαγγελή, αρχαιολόγο.

Ευχαριστίες οφείλω και στους Γεωργία Χατζή, αρχαιολόγο, τ. προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας (ΕΦΑΗΛ), Κώστα Ζάμπα, πολιτικό μηχανικό δρα ΕΜΠ, και Ζαχάρω Λεβεντούρη, αρχαιολόγο, για την παροχή βιβλιογραφικών στοιχείων για τον αρχαίο ναό που βρίσκεται στα Περιβόλια. Ενώ ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη νυν προϊσταμένη της ΕΦΑΗΛ, Ερωφίλη-Ίριδα Κόλια, δρα αρχαιολόγο, αφενός για την επικαιροποίηση της έγκρισης δημοσίευσης από μέρους μου αρχαιακού υλικού της Επιτροπής, και αφετέρου για την απόφασή της να εκδοθεί το παρόν πόνημά μου στο πλαίσιο υλοποίησης της εν εξελίξει φάσης του έργου αποκατάστασης του μνημείου των Βασσών, η οποία έχει εκκινήσει το 2019 και εκτελείται απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Τέλος, επιθυμώ να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στη σύζυγό μου, Βασιλική Σαββατιανού, αρχιτέκτονα του έργου αποκατάστασης του μνημείου των Βασσών για αρκετά χρόνια (2006, 2011-2015, 2019-), όχι μόνο για την στενή συνεργασία μας και για τις γόνιμες και εποικοδομητικές σχετικές συζητήσεις μας, αλλά κυρίως για την πολύπλευρη πρακτική και ηθική στήριξή της.

Πύργος, Αύγουστος 2021
Κωνσταντίνος Α. Παπαδόπουλος
Δρ Πολιτικός Μηχανικός

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

Το παρόν σύγγραμμα, λόγω της θεματολογίας του, εμπεριέχει πολλούς τεχνικούς ή ειδικούς όρους. Για αρκετούς από αυτούς τους όρους δίνονται διευκρινήσεις κατά την πρώτη εμφάνισή τους στο κείμενο, ενώ σχετικό γλωσσάριο περιλαμβάνεται σε παράρτημα στο τέλος του συγγράμματος. Όσοι από τους αναγνώστες δεν είναι εξοικειωμένοι με τη βασική ορολογία της αρχαίας Ελληνικής Αρχιτεκτονικής, θα ήταν χρήσιμο να διαβάσουν πρώτα το παράρτημα και μετά να συνεχίσουν με τα επιμέρους κεφάλαια.

Εικ. 1: Άποψη των Βασιών από βορειοδυτικά, το 1986.

Εικ. 2:
 Γεωμορφολογικός
 χάρτης της δυτικής
 και κεντρικής
 Πελοποννήσου.
 Ο μπλε κύκλος
 επισημαίνει
 προσεγγιστικώς
 τη θέση των Βασών.

1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε μία ορεινή περιοχή της κεντροδυτικής Πελοποννήσου, η οποία είναι κοντά στο ανατολικό άκρο του συνόρου των σύγχρονων νομών Ηλείας και Μεσσηνίας και ονομάζεται (όπως και στην αρχαιότητα) Βάσσης, ευρίσκεται ένας από τους πιο καλοδιατηρημένους ναούς των αρχαίων Ελλήνων (Εικ. 1, 2). Ο ναός αυτός κτίστηκε προς τα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα και ήταν αφιερωμένος στον θεό Απόλλωνα.

Ο Απόλλωνας λατρευόταν στις Βάσσης με το προσωνύμιο Επικούριος, σύμφωνα με τον Πausανία, τον γνωστό περιηγητή της ύστερης αρχαιότητας (τέλη 2^{ου} μ.Χ. αιώνα). Άλλο επίθετό του ήταν το Βασσίτας, προδήλως από το τοπωνύμιο, όπως φανερώνει μια αρχαία επιγραφή που βρέθηκε στην περιοχή. Από τον Pausanias γνωρίζουμε επίσης ότι η τοποθεσία των Βασσών ήταν στο νοτιοδυτικό άκρο της χώρας των αρχαίων Αρκάδων¹, που ήταν σε επαφή με το βορειοανατολικό τμήμα της αρχαίας Τριφυλίας, και ότι το εκεί ιερό του Απόλλωνα τελούσε υπό την διοικητική μέριμνα της γειτονικής πόλης-κράτους Φιγάλειας.

Τύχη αγαθή, το εν λόγω τόσο καλοδιατηρημένο μνημείο αποτελεί και ένα από τα σπουδαιότερα κτήρια της αρχαιότητας, μια που σ' αυτό συνδυάστηκαν αρμονικά (και μάλιστα για πρώτη φορά εξ όσων γνωρίζουμε σήμερα) και οι τρεις βασικοί ρυθμοί της αρχαίας Ελληνικής Αρχιτεκτονικής. Πιο συγκεκριμένα, το περιστύλιο του μνημείου είναι Δωρικού ρυθμού, ενώ στο εσωτερικό του συνυπήρχαν πέντε ζεύγη Ιωνικών ημικιόνων και ένας Κορινθιακός κίονας, επί των οποίων περιέτρεχαν επιστύλιο και Ιωνική ζωφόρος. Ταυτόχρονα, ο ναός παρουσιάζει και πολλές ιδιαιτερότητες, με πιο πρόδηλες την επιμήκη (αρχαΐζουσα) κάτοψη του, τον ασυνήθη (προς Βορρά) προσανατολισμό του και την ύπαρξη πλευρικής (προς την Ανατολή) θύρας στο άδυτό του.

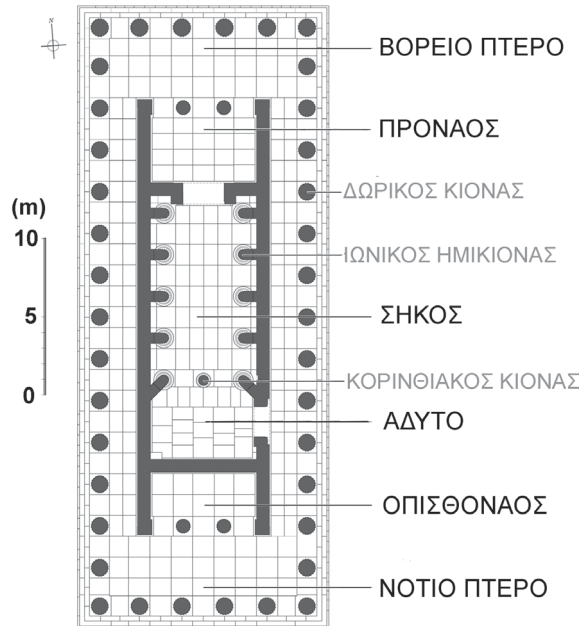
Δικαιολογημένα, λοιπόν, διακεκριμένοι μελετητές έχουν χαρακτηρίσει το μνημείο των Βασσών ως τον πιο ενδιαφέ-

ροντα ναό της αρχαιότητας² και ως ένα από τα σπουδαιότερα κτήρια του Δυτικού Κόσμου³. Μάλιστα, ο ναός του Απόλλωνα στις Βάσες είναι το πρώτο μνημείο στην Ελλάδα που περιλήφθη στον σχετικό κατάλογο παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO, το 1986.

Άξιο ιδιαίτερης αναφοράς είναι, επίσης, ότι η ομορφιά και οι αρχιτεκτονικές αρετές του μνημείου αναγνωρίζονταν και στους αρχαίους χρόνους. Αυτό αναδεικνύεται όχι μόνο από το σχόλιο του Πausανία, ότι ο ναός αυτός ήταν ο ομορφότερος στην Πελοπόννησο μετά τον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, αλλά κυρίως από το ότι σε αρκετά μεταγενέστερα σημαντικά κτήρια (όπως η Θόλος της Επιδαύρου) αναγνωρίζονται αρχιτεκτονικά στοιχεία με σαφείς επιρροές από το ναό του Απόλλωνα στις Βάσες.

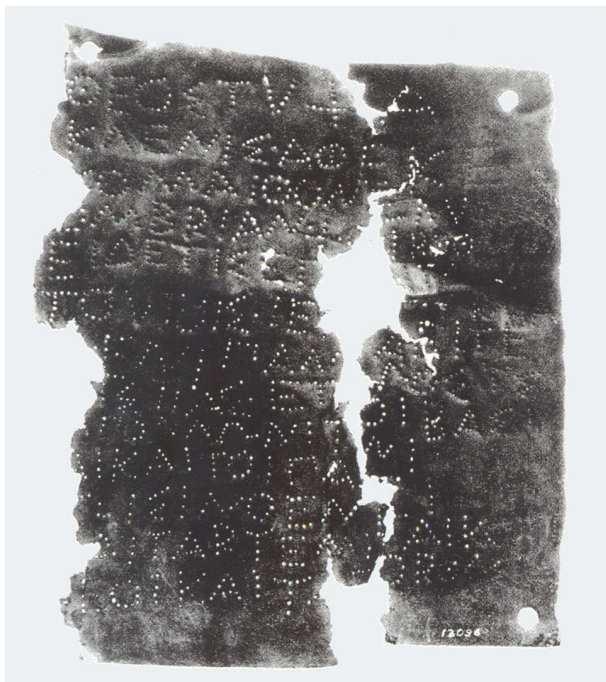
Την πιο χαρακτηριστική σχετική περίπτωση αποτελεί ο ναός που ανέφερε ο Πausανίας ως τον ομορφότερο της Πελοποννήσου, καθώς στην Τεγέα ο περιώνυμος αρχιτέκτονας και γλύπτης Σκόπας, αν δεν αντέγραψε την ιδιόμορφη κάτοψη του μνημείου των Βασών (Εικ. 3), τότε σίγουρα εμπνεύστηκε με καθοριστικό τρόπο απ' αυτήν.

Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι στη νεώτερη ιστορία είναι πάμπολλοι αυτοί (λόγιοι, επιστήμονες, καλλιτέχνες κ.α.) που έχουν μελετήσει το ναό του Απόλλωνα στις Βάσες και έχουν αφιερώσει σε αυτό από συνοπτικές αναφορές και ολίγα σχέδια⁴ έως εκτεταμένα άρθρα⁵ ή μονογραφίες⁶. Όμως, παρά τις πολλές σχετικές μελέτες, βασικά ερωτήματα γι' αυτό το μοναδικό μνημείο παραμένουν αναπάντητα ή δεν έχουν με οριστικό τρόπο απαντηθεί.

Εικ. 3:
Κάτοψη του ναού του Απόλλωνα στις Βάσες, επί της οποίας έχουν σημανθεί χώροι και ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα.

Έτσι, δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς κτίστηκε ο ναός· δεν είναι σίγουρο αν ο Ικτίνος, που αναφέρει ο Πausανίας ως τον αρχιτέκτονα του, σχεδίασε πράγματι το κτήριο· δεν είναι ξεκάθαραι οι αλλαγές του αρχικού σχεδιασμού του που έγιναν κατά την κατασκευή του· δεν είναι γνωστή η μορφή του λατρευτικού αγάλματος ούτε η θέση του στο εσωτερικό του ναού· δεν είναι σίγουρη η διάταξη των είκοσι τριών ανάγλυφων πλακών της

Εικ. 4:
Η επιγραφή σε
χάλκινη πλά-
κα που ανα-
φέρεται στις
λατρευόμενες
θεότητες στην
ευρύτερη
περιοχή των
Βασσών.

ιωνικής ζωφόρου, ούτε εάν το κορινθιακό κιονόκρανο πλαισιωνόταν από άλλα δύο (σχεδόν πλήρη) κορινθιακά κιονόκρανα· τέλος, λόγω του ότι δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά σε αυτό για δεκαέξι αιώνες μετά τον Πausανία, δεν υπάρχουν γραπτά στοιχεία για την ιστορία του έως το 1765.

Στη διατήρηση έως και σήμερα του μυστηρίου που περιβάλλει το μνημείο συνέβαλλαν διάφοροι παράγοντες. Ο κυριότερος από αυτούς είναι ότι τα ευρήματα των μέχρι σήμερα ανασκαφών στις Βάσσει, χωρίς να είναι λιγοστά, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αποκαλυπτικά (εξαιρουμένης βεβαίως της χάλκινης πλάκας που προαναφέρθηκε και φανερώνει τις θεότητες που λατρεύονταν στην περιοχή, Εικ. 4). Άλλος παράγοντας είναι ότι η σημαντική διάβρωση του ασβεστολιθικού δομικού υλικού (λόγω της φύσης του και των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούν στην περιοχή κατά τους χειμερινούς μήνες) δυσχεραίνει σημαντικά τη μελέτη του κτηρίου και την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων γι' αυτό. Επιπλέον, λόγω της «απόμερης» και αρκετά δυσπρόσιτης τοποθεσίας του, οι περισσότεροι μελετητές του αφιέρωσαν σχετικώς περιορισμένο χρόνο στις επιτόπιες έρευνες.

Προσφάτως, όσοι συμμετείχαμε στο έργο αποκατάστασης του ναού των Βασσών είχαμε αφενός την άνεση μιας μακροχρόνιας ενασχόλησης με το μνημείο, και αφετέρου τη δυνατότητα να μελετήσουμε και πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη που αποσυναρμολογήθηκαν για πρώτη φορά από το αρχαίο κτήριο. Στα μέλη αυτά περιλαμβάνονταν και λίθοι με ελάχιστη διάβρωση, διότι παρέμεναν καλυμμένοι από άλλους λίθους εκ της κατασκευής του μνημείου στην αρχαιότητα. Κυρίως γι' αυτό το λόγο προέκυψαν αρκετά νέα στοιχεία για το ναό των Βασσών κατά τη διάρκεια εκτέλεσης του πρόσφατου έργου αποκατάστασης του βόρειου πτερού του.

Πιο συγκεκριμένα: (i) Αποκαλύφθηκαν στοιχεία κάτω από τη θεμελίωση της βόρειας όψης του μνημείου που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη προγενέστερων κατασκευών στην ίδια θέση. (ii) Προέκυψαν και αναγνωρίστηκαν στοιχεία που αναδεικνύουν τον (αρχικό) λεπτομερή σχεδιασμό του. (iii) Αποκαλύφθηκαν ίχνη που φανερώνουν την υψηλή ποιότητα της λιθοξοϊκής εργασίας κατά την κατασκευή του. (iv) Προέκυψαν στοιχεία, τα οποία ερμηνεύτηκαν ότι αποτελούν ισχυρές ενδείξεις περί της ύπαρξης κατασκευαστικής καμπυλότητας στον πρόναο. (v) Αναγνωρίστηκε μεγάλος ογκόλιθος ως θραύσμα υπερμεγέθους αρχαίου βάθρου, καθώς και η αρχική θέση του πλησίον του μνημείου (έμπροσθεν της ΒΑ γωνίας του), γεγονός που υπαινίσσεται ότι εκεί έστεκε το μπρούτζινου άγαλμα του Επικούριου Απόλλωνα το οποίο αναφέρει ο Πausanias ότι είδε στην Μεγαλόπολη και ότι είχε μεταφερθεί εκεί από τις Βάσσες. (vi) Εντοπίστηκαν ίχνη που φανερώνουν ότι έλαβε χώρα στο μνημείο ευρεία κατασκευαστική επέμβαση κατά τους αρχαίους χρόνους. (vii) Μελετήθηκαν τα ανομοιόμορφα ίχνη διάβρωσης στις άνω έδρες των κιονόκρανων και των λίθων επιστυλίου της βόρειας όψης, τα οποία οδήγησαν στην (για πρώτη φορά τεκμηριωμένη) εκτίμηση περί του πότε καταστράφηκε ο ναός από λαφυραγωγούς (περί το 800 μ.Χ.). (viii) Η μελέτη των ίδιων ιχνών διάβρωσης ανέδειξε ότι τρεις λίθοι επιστυλίου της βόρειας όψης κατέρρευσαν κάπου στον 13ο ή στον 14ο αιώνα μ.Χ., γεγονός που εάν οφείλεται σε σεισμό, αυτός είναι ο μόνος που προκάλεσε σημαντικές βλάβες στο κτήριο, σε όλη την μακραίωνη ιστορία του. Τέλος, (ix) με βάση

τα προαναφερθέντα ίχνη διάβρωσης, συνδυάστηκαν στοιχεία που αφενός αποσαφήνισαν ποιοι λίθοι επιστυλίου, και για ποιο λόγο, καταρρίφθηκαν εσκεμμένως από τη βόρεια όψη του μνημείου το 1812, και αφετέρου ανέδειξαν ότι μαζί με τα επιστύλια κατέπεσε συμπαρασυρόμενο και ένα μεγάλο θραύσμα κιονακράνου, το οποίο πιθανότατα κατέληξε και αυτό στο Βρετανικό Μουσείο μαζί με τον τότε αποκαλυφθέντα γλυπτό διάκοσμο του μνημείου.

Όλα αυτά τα νέα «ευρήματα» έχουν παρουσιαστεί σποραδικώς ή αποσπασματικώς σε διάφορα επιστημονικά άρθρα⁷ και, κυρίως, στη μελέτη για τη συνέχιση του έργου αποκατάστασης στις μακρές πλευρές του μνημείου, η οποία εκδόθηκε σε βιβλίο από το ΥΠΠΟΑ το 2015⁸. Η παρουσίαση τους με συγκεντρωτικό τρόπο, και από κοινού με τα σημαντικότερα (κατά την κρίση του γράφοντος) στοιχεία από προγενέστερες μελέτες του μνημείου των Βασσών, αποτέλεσε το βασικό λόγο για τη συγγραφή του παρόντος βιβλίου.

Χάριν πληρότητας, κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστούν σ' αυτό συνοπτικώς και στοιχεία του γεωγραφικού πλαισίου, αλλά και του ιστορικού συγκείμενου του αρχαίου ιερού των Βασσών. Έτσι, «δόθηκε» η ευκαιρία στον γράφοντα να παρουσιάσει για πρώτη φορά γραπτώς διάφορες απόψεις και θεωρίες του που κατά καιρούς παρουσίαζε σε ομάδες φοιτητών που με τους καθηγητές τους επισκέπτονταν τις Βάσες (συνήθως) σε ετήσια βάση⁹, οι οποίες αφορούν όχι μόνο τα διάφορα «ανοικτά» ζητήματα για το μνημείο των Βασσών, αλλά και άλλα αρχαιολογικά θέματα που έχουν γεωγραφική ή άλλη συνάφεια με αυτό¹⁰.

Κατά συνέπεια, το ανά χείρας βιβλίο απευθύνεται όχι μόνο σε όσους ενδιαφέρονται να «γνωρίσουν» (στο μέτρο του εφικτού) τον ναό του Απόλλωνα που σώζεται στις Βάσες, εν είδει σύντομης μονογραφίας, αλλά και στους επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου των Βασσών και των χώρων της ευρύτερης περιοχής, εν είδει αρχαιολογικού οδηγού. Λόγω του πρώτου καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε σε κάθε περίπτωση ανάπτυξης μιας νέας (ή μη ευρέως γνωστής) θεωρίας, αυτή να είναι επαρκώς τεκμηριωμένη, ενώ λόγω του δεύτερου τα περισσότερα θέματα που πραγματεύεται το βιβλίο παρουσιάζονται συνοπτικώς.

Με στόχο την διευκόλυνση των αναγνωστών, κάθε κεφάλαιο διαμορφώθηκε έτσι ώστε να αποτελεί μια (εν πολλοίς) αυθύπαρκτη ενότητα. Ως εκ τούτου, όσοι το επιθυμούν μπορούν να εστιάσουν την προσοχή τους σε οποιοδήποτε κεφάλαιο, χωρίς απαραίτητως να έχουν διαβάσει τα υπόλοιπα. Η αλληλουχία των κεφαλαίων, πάντως, συνάδει με την χρονολογική σειρά των κύριων (εικαζόμενων ή γνωστών) ιστορικών γεγονότων που αφορούν το αρχαίο ιερό των Βασσών και το περίλαμπρο μνημείο τους.

Κλείνοντας το παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο, πρέπει να επισημάνουμε ότι τα νέα ευρήματα (όπως συμβαίνει συνήθως στην επιστημονική έρευνα) δημιούργησαν περισσότερα ερωτήματα από αυτά που απάντησαν¹¹. Ως εκ τούτου, κάθε άλλο παρά διέλυσαν το γοητευτικό μυστήριο που περιβάλλει τον ναό του Απόλλωνα στις Βάσες, γεγονός στο οποίο στηρίζεται και η επιλογή του υπότιτλου του ανά χειράς συγγράμματος.

Επομένως, για την ενδεχόμενη άρση του «πέπλου» που καλύπτει το μνημείο των Βασσών, θα πρέπει να περιμένουμε μελλοντικές μελέτες και, κυρίως, την πρόοδο του έργου αποκατάστασής του, η οποία χωρίς αμφιβολία θα οδηγήσει στην ανάδειξη και άλλων, άγνωστων έως σήμερα, στοιχείων γι' αυτό. Έως να συμβεί αυτό, ο γράφων ευελπιστεί ότι οι αναγνώστες του παρόντος βιβλίου θα θεωρούν ότι το περιεχόμενο του αναιρεί, σε κάποιο βαθμό, τον υπότιτλό του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η χώρα των Αρκάδων, όπως περιγράφεται από τον Πausανία στο 8^ο από τα 10 Βιβλία του με γενικό τίτλο *Ελλάδος Περιήγησις*, περιλαμβάνει μια σειρά από λεκανοπέδια και υψίπεδα στην κεντρική Πελοπόννησο, τα οποία περικλείονται από ψηλούς ορεινούς όγκους, σε μία περίπου κυκλική διάταξη. Πιο συγκεκριμένα, στα βόρεια-βορειανατολικά της υψώνονται η Κυλλήνη-Ζήρια και ο Χελμός-Αροάνια, με προεκτάσεις τον Κράθι και την Ντουντουβάνα-Πεντέλεια, που αποτελούν τα σύνορά της με την Αχαΐα. Στα ανατολικά της απλώνονται τα αργολιδο-αρκαδικά όρη (Λύρκειο-Αρτεμίσιο-Χτενιάς), που ξεκινούν από την Κυλλήνη για να καταλήξουν στο Παρθένι. Στα νότια οι βορινοί πρόβουνοι του Πάρωννα και του Ταϊγέτου εισχωρούν στην λεκάνη της Μεγαλόπολης, διαχωρίζοντάς την από την Λακωνία και την Μεσσηνία. Στα δυτικά όρια της τα βόρεια παρακλάδια του

Ταυγέτου συνεχίζονται στα τριφυλιακά όρη, δηλαδή το Τετράζι-Νόμια όρη, το Λύκαιο και τη Μίνθη. Τέλος, στα δυτικά-βορειοδυτικά, η Φολόη, το όρος Λάμπεια, με ανατολικότατη απόληξη το Καλλιφώνι, και ο Ερύμανθος-Ωλονός ολοκληρώνουν το ορεινό «περίγραμμα», το οποίο όμως έχει στα δυτικά ένα μεγάλο άνοιγμα (την κοιλάδα του Αλφειού).

2. Dinsmoor 1950, p. 148. Συγκεκριμένα, η σχετική αναφορά είναι η εξής: «... this architect (Ictinus)... designed the temple of Apollo at Bassae, near Phigalia, a work of the greatest interest...».

3. Cooper 1996, p. 80.

4. Dodwell 1819, 1821, Donaldson 1830, Penrose 1888, κ.α.

5. Καββαδίας 1905, Ρωμαίος 1914, 1933, Dinsmoor 1932-33, 1939, 1943, Roux 1961, Bauer 1973, Πετρονώτης 1987, κ.α.

6. Stackelburg 1826, Cockerell 1860, Pannuti 1971, Hofkes-Bruker und Mallwitz 1975, Roux 1976, Σβολόπουλος 1995, Cooper 1996, κ.α.

Μονογραφία για το μνημείο ετοιμάζε και ένας από τους πιο επιφανείς μελετητές του, ο William Bell Dinsmoor, όμως δεν πρόλαβε να την εκδώσει. Μετά το θάνατό του, ο γιός του, W.B. Dinsmoor Jr., έδωσε το σχετικό υλικό στον Frederick A. Cooper, ο οποίος έκανε πολλές αναφορές σε αυτό στη δική του μονογραφία (1996), ενώ αφιέρωσε και ολίγες σελίδες για να το περιγράψει (pp. 31-35). Μάλλον είναι ατυχές, πάντως, το ότι το υλικό αυτό δεν έχει δημοσιευτεί έως σήμερα, όχι μόνο διότι θα μπορούσαν να «αντλήσουν» στοιχεία από αυτό και άλλοι μελετητές του μνημείου, αλλά και γιατί πιθανότατα θα αναδεικνυόταν ακόμα περισσότερο (και πέραν των άρθρων του) η «αδυναμία» που είχε ο περιώνυμος επιστήμονας στο μνημείο των Βασσών.

7. Papadopoulos 2006, Παπαδόπουλος 2009, Papadopoulos 2010, Παπαδόπουλος 2012, Papadopoulos and Savvatianou 2014, Papadopoulos and Vintzileou 2014.

8. Παπαδόπουλος και Σαββατιανού 2015.

9. Από το Syracuse University in Florence, την Βρετανική Σχολή Αθηνών, το Dartmouth College και το School of Architecture του Georgia Institute of Technology.

10. Όπως, μεταξύ άλλων, να πιθανολογήσει περί της ύπαρξης αρχαϊκού ναού επί κορυφής λόφου πολύ κοντά στο σημερινό χωριό της Ανδρίτσαινας (σελ. 35) ή να διατυπώσει την θεωρία ότι ο αρχαίος ναός που έχει βρεθεί κοντά στο σημερινό χωριό των Περιβολίων, Φιγαλείας, ήταν αφιερωμένος στον Ασκληπιό, καθώς και ότι περιβαλλόταν από εγκαταστάσεις ιαματικών λουτρών (σελ. 36).

11. Π.χ. τότε και από ποιούς πραγματοποιήθηκε η ευρεία κατασκευαστική επέμβαση στο μνημείο κατά την αρχαιότητα; Εάν ήταν πράγματι το μπρούτζινο άγαλμα του Απόλλωνα επί του βάθρου εμπρός της βορειανατολικής γωνίας του ναού, ποιά άλλα αγάλματα έφερε το βάθρο ή ποιο άλλο σκοπό εξυπηρετούσε καθώς ήταν ιδιαίτερος επίμηκης; κ.α.

Εικ. 5:

Από βορειοδυτικά οι Βάσσεις (1933)
και η θέα προς νοτιοανατολικά.

Αρχαίο ιερό
(Άνω Μέλπεια)

Ακρόπολη Είρας

Ιερό Ιθωμάτα Διός
(Ακρόπολη Ιθώμης)

Μεσσηνιακός Κόλπος

2 ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο ναός του Επικούριου ή Βασσίτα Απόλλωνα είναι κτισμένος στη νότια πλαγιά ενός όρους που στην αρχαιότητα ονομαζότανε Κωτίλιο (Εικ. 1, 5). Το βουνό αυτό είναι στην κεντροδυτική Πελοπόννησο και ανήκει στον ορεινό όγκο της Μίνθης (Εικ. 2). Η τοποθεσία που βρίσκεται το μνημείο, που όπως προαναφέρθηκε ονομάζεται Βάσσης, έχει υψόμετρο περί τα 1130 μ., και απέχει 14 χιλιόμετρα επαρχιακής οδού από την Ανδρίτσαίνα, Ηλείας, και 5 χιλιόμετρα από το χωριό Σκληρού, Μεσσηνίας.

Το αρχαίο τοπωνύμιο φανερώνει, όπως είθισται, και τις βασικές πληροφορίες για την περιοχή: Βάσσα ή Βήσσα είναι δωρική λέξη η σημασία της οποίας για τους αρχαίους Έλληνες ήταν η κοιλάδα, οι βάσιμοι τόποι των ορέων, οι σύνδεδροι και δρυμώδεις τόποι¹². Βάσσης λοιπόν λέγανε οι αρχαίοι τα κατάφυτα πλατώματα σε ορεινή περιοχή.

Στην σύγχρονη εποχή, η εκτεταμένη υλοτομία σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία είχαν, μάλλον για αρκετό καιρό, εξαλείψει την πυκνή βλάστηση στις Βάσσης¹³ (Εικ. 5). Όμως, κατά τις τελευταίες δεκαετίες αυτή, ευτυχώς, αποκαθίσταται σταδιακά (Εικ. 1) και λόγω των κανόνων προστασίας του αρχαιολογικού χώρου.

Η τοποθεσία των Βασσών, πάντως, παρουσιάζει και άλλα πλεονεκτήματα, πέραν αυτών που περιγράφει το όνομά της. Είναι αρκετά προστατευμένη από τους παγερούς βόρειους ανέμους, διαθέτει πανοραμική θέα από βορειοανατολικά έως και δυτικά (η οποία περιλαμβάνει και θέαση της θάλασσας προς δύο κατευθύνσεις, Εικ. 5, 6), και, το πιο σημαντικό, πλησίον της υπάρχουν δύο πηγές, οι οποίες είναι σε χρήση έως και σήμερα, με τους ντόπιους κτηνοτρόφους να ποτίζουν σε αυτές τα κοπάδια τους. Η μία από αυτές είναι λίγο ψηλότερα από το επίπεδο του μνημείου, κοντά στο μονοπάτι που ανεβαίνει στην

Εικ. 6:
Η θέα από τις
Βάσσειες προς
την πεδιάδα
και τον κόλπο
της Κυπα-
ρισσίας.

κορυφή του Κωτιλίου, ενώ η δεύτερη, γνωστή και ως η πηγή του Πausανία (εκ της σχετικής αναφοράς του περιηγητή), είναι λίγο χαμηλότερα, επί του αρχαίου δρόμου που πήγαινε στην Φιγάλεια.

Ενδιαφέρον είναι ότι τα προαναφερθέντα πλεονεκτήματα των Βασσών δεν είναι προφανή στους σύγχρονους επισκέπτες. Αντ' αυτών, όσοι επισκέπτονται τις Βάσσειες για πρώτη φορά αποκομίζουν την εντύπωση ότι βρίσκονται σε μία περιοχή αρκετά δυσπρόσιτη και ιδιαίτερος απομονωμένη, αφενός λόγω του μεγάλου υψομέτρου της και αφετέρου διότι απέχει πολύ από τα μεγάλα σύγχρονα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου. Έτσι, πολύ συχνά οι πρώτες ερωτήσεις που διατυπώνουν οι επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου των Βασσών είναι πώς και γιατί κτίστηκε σε μία έρημη περιοχή ένα τόσο σημαντικό μνημείο. Προσπάθεια να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα γίνεται στον επίλογο, μετά την παρουσίαση του μνημείου και της ιστορίας του.

Ευθύς αμέσως, όμως, σημειώνεται ότι στην αρχαιότητα η ευρύτερη περιοχή των Βασσών δεν ήταν έρημη· αντιθέτως ήταν, υπό σχετικούς όρους, ιδιαίτέρως πυκνοκατοικημένη. Αυτό διότι σ' αυτήν ήταν ανεπτυγμένο, ήδη από τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου, ένα εκτεταμένο δίκτυο πόλεων-κρατών και ημιαστικών ή απομονωμένων τεμενών (Εικ. 7). Το δίκτυο αυτό πιθανότατα δημιουργήθηκε σταδιακά, ως απόρροια της συμμαχίας των ντόπιων αρκαδικών πληθυσμών με άλλους από την Μεσσηνία που, κατά τη διάρκεια των μεσσηνιακών πολέμων (8^{ος}-5^{ος} π.Χ. αιώνες), κατέφευγαν βόρεια για να γλυτώσουν από τις αλληπάλληλες κατακτητικές εκστρατείες των Σπαρτιατών.

Είναι πρόδηλο ότι ένας από τους βασικούς στόχους των πληθυσμών του δικτύου αυτού ήταν (πέραν της ευημερίας) η δημιουργία ενός συνεκτικού «μηχανισμού» άμυνας εναντι των έξωθεν απειλών. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πόλεις-κράτη της περιοχής, αλλά και τα απομονωμένα ιερά της, ήταν επί ή/και περί κορυφών που δεσπόζουν πάνω από τα βασικά περάσματα στη νοτιοδυτική Αρκαδία. Επίσης, τα περισσότερα από αυτά τα μέρη ήταν σε πολύ κοντινή απόσταση μεταξύ τους (Εικ. 7), ενώ πολλά διέθεταν ανεμπίδιστη μεταξύ τους θέαση (Εικ. 5, 8), και

Εικ. 7: Χάρτης τμήματος της Πελοποννήσου περί την συμβολή των σύγχρονων νομών Αρκαδίας, Ηλείας και Μεσσηνίας. Στην εικόνα επισημαίνονται με γαλάζιους κύκλους οι τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που αναφέρονται παρακάτω στο κείμενο.

επομένως είχαν την δυνατότητα για άμεση, με κάποιο τρόπο, επικοινωνία.

Σχετικώς αναφέρεται ότι πάνω στην κορυφή ενός ψηλού λόφου στις νότιες παρυφές του όρους Τετραζίου, στη θέση που σήμερα ονομάζεται «Πετρούλα» (κοντά στην Άνω Μέλπεια), υπήρχε ναός ο οποίος «κατόπτευε» την μεσσηνιακή πεδιάδα, ενώ «έβλεπε» και τις Βάσσεις, χωρίς να απέχει πολύ από αυτές (Εικ. 5, 7). Ο ναός αυτός αποκαλύφθηκε ανασκαφικά το 2010, και, με βάση τα κινητά ευρήματα, χρονολογείται στο τέλος του 6ου με αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε έως τον 4^ο-3^ο αιώνα π.Χ.¹⁴. Βάσει πάλι των ευρημάτων, το πιθανότερο είναι ο ναός να ήταν αφιερωμένος σε μία πολεμική θεότητα, στοιχείο, πιθανώς, εκπορευόμενο από την στρατηγική θέση του ναού.

Ιδιαίτερος κοντά στις Βάσσεις ήταν η Είρα (Εικ. 5, 7), η βορειότερη οχυρή θέση των αρχαίων Μεσσηνίων, η φρουρά της οποίας προφανώς «ήλεγχε» όλα τα κοντινά (νότια-νοτιοανατολικά) περάσματα στο στενό φαράγγι του ποταμού Νέδα. Η Είρα μαζί με την άλλη σημαντική οχυρή θέση των αρχαίων Μεσσηνίων, την Ακρόπολη της Ιθώμης (που και αυτή φαίνεται από τις Βάσσεις, Εικ. 5), έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην διάρκεια των μεσσηνιακών πολέμων. Την Είρα τελικώς κατέλαβαν και ολοσχερώς κατέστρεψαν οι Σπαρτιάτες (πιθανότατα) κατά τον τρίτο μεσσηνιακό πόλεμο, που θεωρείται ότι έλαβε χώρα στις δεκαετίες πριν και μετά το 500 π.Χ.¹⁵

Η υψηλότερη κορυφή γύρω από τις Βάσσεις, με υψόμετρο περί τα 1400 μ. και θέα σε ένα πολύ μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου, είναι αυτή του Λύκαιου όρους. Οι αρχαίοι Αρκάδες πίστευαν ότι ο βασιλιάς των θεών είχε γεννηθεί στο Λύκαιο, και ότι εκεί τον ανέθρεψαν τρεις νύμφες, η Θεισόα, η Νέδα και η Αγνώ. Γι' αυτό και στην κορυφή του βουνού αυτού, και γύρω από αυτήν, είχαν ιδρύσει τέμενος αφιερωμένο στον Λύκαιο Δία. Το τέμενος αυτό ήταν το σημαντικότερο σε όλη την Αρκαδία, ενώ θεωρείτο και άβατον¹⁶.

Πρόσφατες ανασκαφές αποκάλυψαν ότι στο βωμό του Διός πραγματοποιούνταν παρόμοιες θυσίες ζώων (κυρίως αιγοπροβάτων) αδιάλειπτα από τους μυκηναϊκούς(!) έως και τους ελληνιστικούς χρόνους¹⁷.

Μεταξύ των δύο αρχαίων ιερών, των Βασσών και του Λυκαίου, υπάρχει οπτική σχέση, και μάλιστα επί της διεύθυνσης Α-Δ, η οποία γίνεται ευκόλως αντιληπτή σε όποιον τα επισκέπτεται (Εικ. 8). Εκείνο που δεν φαίνεται εύκολα είναι ότι οι δύο θέσεις συνδέονται με δρόμο (που ακολουθεί παρόμοια πορεία με τον αρχαίο) ο οποίος διανύεται με πεζοπορία μόλις δυόμιση ωρών. Είναι πιθανό, μάλιστα, το Λύκαιο και οι Βάσσης να «συνδέονταν» στην αρχαιότητα και με ιεροπραξίες¹⁸.

Πολύ κοντά στην κορυφή του Λυκαίου, σε απόσταση περίπου 500 μ. προς τα βορειοανατολικά και γύρω στα 200 μ. χαμηλότερα, υπάρχει οροπέδιο όπου οι αρχαίοι Αρκάδες διοργάνωναν αγώνες προς τιμήν του Διός, τα επονομαζόμενα Λύκαια¹⁹. Εκεί υπήρχαν πολλές εγκαταστάσεις, στάδιο, ιππόδρομος, ξενώνας, κρήνη, λουτρά κ.α. (καθώς και, σύμφωνα με τον Πausανία, ναός αφιερωμένος στον Πάνα) από τις οποίες σήμερα σώζονται ολίγα κατάλοιπά τους, ικανά πάντως για να υποδηλώσουν ένα, αν και περιορισμένης έκτασης, πολύ εντυπωσιακό αθλητικό κέντρο της αρχαιότητας²⁰.

Την ευθύνη για την διοίκηση του ιερού του Διός και την διοργάνωση των Λυκαίων θα είχαν, από κοινού με τους ιερείς

Εικ. 8:

Η θέα προς ανατολάς από τη θέση του μνημείου των Βασσών. Επί της, απώτερης στον ορίζοντα, κορυφής υπήρχε μεγάλος βωμός όπου γινόντουσαν θυσίες στον Λύκαιο Δία.

του τεμένους, οι κάτοικοι της πιο κοντινής πόλης-κράτους, της Λυκόσουρας. Η τοποθεσία της πόλης αυτής, που ο Πausanias χαρακτήρισε ως την αρχαιότερη της Ελλάδας, ελκύει τους σημερινούς ταξιδιώτες, που ενδιαφέρονται για τα αρχαιολογικά θέματα, για τα ερείπια ενός ναού που ήταν αφιερωμένος στην Δέσποινα, κόρη του Ποσειδώνα και της Δήμητρας. Ο ναός αυτός (Εικ. 9) μετά την ανοικοδόμησή του, περί το 180 π.Χ., εσώκλειε σύνταγμα τεσσάρων, υπερφυσικού μεγέθους, μαρμάρινων αγαλμάτων, κατασκευασμένων από τον φημισμένο Μεσσήνιο γλύπτη Δαμοφώντα. Το σύνταγμα περιελάμβανε, στο κέντρο της σύνθεσης την Δέσποινα και την Δήμητρα, καθισμένες σε ενιαίο θρόνο, και στις δύο άκρες την θεά Άρτεμη και τον τιτάνα Άνυτο, ο οποίος σύμφωνα με τη μυθολογία ήταν τροφός της Δέσποινας²¹.

Εικ. 9:
Τα οικοδομικά
λείψανα του
κυρίως ναού
της Δέσποινας
στην Λυκόσου-
ρα, από νοτιο-
ανατολικά.
Στην εικόνα
φαίνονται
η νότια θύρα,
και μέρος
της νότιας
εξέδρας.

Στην νότια πλευρά του Λυκαίου, σε μόλις μιας ώρας πεζοπορία από την κορυφή του (κοντά στο σημερινό χωριό Νέδα),

υπήρχε αρχαίο ιερό, όπως μαρτυρούν ακόμη και σήμερα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εκεί, διάσπαρτα ή εντοιχισμένα σε (ερειπωμένη) χριστιανική εκκλησία. Με βάση δύο σχετικές επιγραφές που ανακάλυψε ο Κωνσταντίνος Κουρουγιώτης όταν ανάσκαψε τη θέση το 1902, συμπέρανε ότι το ιερό αυτό ήταν αφιερωμένο στον Πάνα²². Πιθανότατα πρόκειται για τον ναό που αναφέρει ο Πausanias ότι ήταν αφιερωμένος στον Νόμιο (από την ονομασία των εκεί ορέων) Πάνα.

Είναι προφανές ότι οι κάτοικοι της Λυκόσουρας και οι ιερείς του τέμενους του Πανός μπορούσαν να ελέγχουν τις διόδους, από (και προς) το οροπέδιο της Μεγαλόπολης, που υπήρχαν μεταξύ του βουνών Λυκαίου και Τετραζίου. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι αιώνες αργότερα γύρω από το ναό του Πανός υπήρχε οικισμός και πιθανότατα μικρό κάστρο, γι' αυτό και η θέση αυτή λέγεται από τους εντοπίους, έως και σήμερα, «Καστράκι».

Από τις τρεις νύμφες που ανάθρεψαν τον Δία, οι αρχαίοι Αρκάδες είχαν ονομάσει μία πόλη, την Θεισόα, ένα ποταμό, την Νέδα, και μία πηγή, την Αγνώ, η οποία πιθανότατα εντοπίζεται μεταξύ της κορυφής που ήταν το τέμενος του Διός και του οροπεδίου όπου γίνονταν τα Λύκαια.

Η Θεισόα, η οποία βρισκόταν πολύ κοντά στο ανατολικό άκρο του φαραγγιού του Αλφειού και επί της νότιας παρειάς του, ήταν η πρώτη πόλη που συναντούσε όποιος περνούσε από την λεκάνη της Μεγαλόπολης στην νοτιοδυτική Αρκαδία, διά μέσω του «ανοίγματος» του Αλφειού. Η ακρόπολή της ήταν σε μία κορυφή του Κεραυσίου όρους (παραφυάδας του Λυκαίου), η οποία έχει υψόμετρο περί τα 750 μ. και, μέχρι την πρόσφατη αποκατάσταση της αρχαίας ονομασίας της, είχε το βυζαντινό όνομα Λάβδα. Εντός της ακρόπολης σώζονται κατάλοιπα ενός ναού δωρικού ρυθμού, μικρών σχετικά διαστάσεων, ο οποίος χρονολογείται περί τα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αι.

Δυτικότερα της Θεισόας, εντός των ορίων πάντως της αρχαίας Αρκαδίας, ήταν (τουλάχιστον) άλλη μια σημαντική πόλη, η Αλίφειρα. Η πόλη, ανασκαμμένη από τον Αναστάσιο Ορλάνδο στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ευρίσκεται επί λοφοσειράς που είναι νοτίως της κοιλάδας του Αλφειού. Εντός των τειχών της υπήρχαν δύο ναοί. Ο παλαιότερος, είχε ιδρυθεί

Εικ. 10:
Τα κατάλοιπα του ναού του Ασκληπιού στην Αλίφειρα (κάτω αριστερά) και του βωμού εμπρός του (κάτω δεξιά). Η φωτογραφία φανερώνει και την δεσπόζουσα θέση της Ακρόπολης επί μεγάλου μέρους της κοιλάδας του Αλφειού.

περί το 550 π.Χ., και ήταν αφιερωμένος στην Αθηνά. Ο ναός αυτός ήταν εκατόμπεδος, με περιστύλιο δωρικού ρυθμού. Ο δεύτερος είχε ιδρυθεί τον 3^ο αι. π.Χ. και ήταν αφιερωμένος στον Ασκληπιό. Αυτός ήταν μονόχωρος, μικρών διαστάσεων, και μπροστά του υπήρχε λίθινος βωμός (Εικ. 10). Εκτός των τειχών της πόλης σώζονται, επίσης, κατάλοιπα πολυτελών τάφων του 3^{ου} π.Χ. αι.

Μεταξύ Θεισάας και Αλίφειρας, επί κορυφής που είναι πολύ κοντά στην σημερινή Ανδρίτσαινα, πιθανολογείται η ύπαρξη αρχαϊκού ναού, βάσει ολίγων «καταλοιπίων» που προσομοιάζουν σε γωνία θεμελίωσης μνημειακού κτηρίου²⁴.

Ερείπια αρχαίας τειχισμένης πόλης σώζονται και στη θέση «Γαρδίκη» Βρεστού. Εκεί, εκτός των τειχών διακρίνονται και κατάλοιπα οικιών, δημόσιων κτηρίων και θεάτρου, που χρονολογούνται τον 4^ο αι. π.Χ. Γενικώς, τα ευρήματα υποδηλώνουν κατοίκηση από τους αρχαϊκούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Μέχρι σήμερα η θέση αυτή δεν έχει ταυτιστεί με κάποια αρχαία πόλη. Φαίνεται όμως ότι ευρίσκεται σε περιοχή που σίγουρα έως τον 3^ο αι. π.Χ. ανήκε στην ζώνη επιρροής των Αρκαδών.

Στο άλλο άνοιγμα της νοτιοδυτικής Αρκαδίας προς δυσμάς, στο φαράγγι της Νέδας, η πόλη που δέσποζε στο ανατολικό (άνω) τμήμα του, ήταν η πιο κοντινή στις Βάσσεσ αρκαδική πόλη-κράτος, η Φιγάλεια. Κτισμένη στην βόρεια πλευρά του

φαραγγιού είχε πολύ ισχυρά πέτρινα τείχη, πάχους περί τα 2.5-3 μ. και μήκους περίπου 4.5 χλμ. Σημαντικό μέρος των τειχών αυτών σώζεται έως σήμερα, σε αρκετό ύψος. Στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης έχει αποκαλυφθεί μικρός ναός αφιερωμένος στην Αθηνά και (ίσως) στον Δία Σωτείρα, ενώ στην ανατολική πλευρά της (εκτός των τειχών) σώζεται λίθινη κρήνη.

Περί τα μέσα του δρόμου που συνέδεε την Φιγάλεια με τις Βάσσεις, κοντά στο σημερινό χωριό Περιβόλια, υπήρχε αρχαίος μονόχωρος ναός, με διαστάσεις περίπου 6 X 10 μ. Από αυτόν σώζονται κατά χώραν η θεμελίωσή του και αρκετοί από τους ορθοστάτες των τοίχων του, ενώ υπάρχει πληθώρα διάσπαρτου υλικού (Εικ. 11). Ο γράφων εικάζει ότι ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στον Ασκληπιό και ότι πέριξ αυτού υπήρχαν ιαματικά λουτρά. Αυτό με βάση τις ομοιότητες που παρουσιάζει με τον ναό του Ασκληπιού στην Αλίφειρα (εξωτερικές διαστάσεις, ύπαρξη τράπεζας προσφορών με ανάγλυφα λεοντόποδα), καθώς και την αναφορά του Πausανία (VIII, 41, 4) ότι σε απόσταση δώδεκα σταδίων πάνω από την Φιγάλεια υπήρχαν θερμά λουτρά. Επί πλέον στοιχεία υποστηρικτικά της θεωρίας αυτής είναι ότι στον χώρο έχουν ανασκαφεί κατάλοιπα και άλλων κτηριακών εγκαταστάσεων πέριξ του ναού, καθώς και μεγάλος ανοικτός αγωγός ύδατος²⁵.

Εικ. 11:

Τα οικοδομικά κατάλοιπα αρχαίου ναού που βρίσκεται κοντά στο σημερινό χωριό των Περιβολίων.

Τέλος, αναφέρεται σχετικά, ότι στην κορυφή του Κωτιλίου, με υψόμετρο περί τα 1340 μ., υπήρχαν δύο αρχαϊκοί ναοί. Από εκεί υπάρχει θέαση της ακρόπολης της Φιγάλειας, αλλά και μεγάλου μέρους της γύρω περιοχής.

Ο αριθμός και μόνο των αρχαίων πόλεων και τεμενών που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αναδεικνύει την πυκνή κατοίκηση της νοτιοδυτικής Αρκαδίας από τους αρχαϊκούς έως τους κλασικούς χρόνους, κατ' ελάχιστον, ενώ υπαινίσσεται ότι οι ντόπιοι πληθυσμοί ήκμασαν την περίοδο εκείνη, παρά την άμεση ή έμμεση συμμετοχή τους σε αλληπάλληλους πολέμους (μεσσηνιακούς, πελοποννησιακό).

Τον 4^ο αι. π.Χ., όμως, συνέβη ένα γεγονός που επέφερε μεγάλες ανακατατάξεις στους κατοίκους της περιοχής. Αυτό ήταν η ίδρυση της «Μεγάλης Πόλεως» από τους Θηβαίους, ένα χρόνο μετά την νίκη τους επί των Σπαρτιατών στη μάχη των Λεύκτρων το 371 π.Χ. Ο σκοπός ίδρυσης της Μεγαλόπολης ήταν φυσικά να αποτελέσει (όπως και η, επίσης νεοϊδρυθείσα στις υπώρειες της Ιθώμης, Μεσσήνη) ένα ισχυρό πόλο αντίστασης στην γειτονική Σπάρτη. Η πόλη προέκυψε από τον συνοικισμό σαράντα αρκαδικών πόλεων-κρατών και χωριών, κοντινών περιοχών²⁶, οι πληθυσμοί των οποίων έφεραν στην Μεγαλόπολη, όπως ήταν φυσικό, και τις λατρευτικές τους παραδόσεις μαζί με κάποια ιερά κειμήλια. Στη συνοικία με τα δημόσια κτήρια υπήρχαν, μεταξύ άλλων, βουλευτήριο (το Θερσίλειο) και θέατρο, οι χωρητικότητες των οποίων μαρτυρούν το ιδιαίτερο μεγάλο μέγεθος της πόλης (περίπου 6.000 καθήμενους και 10.000 όρθιους, το πρώτο, και 18-20.000 καθήμενους θεατές το δεύτερο).

Η Αρκαδία όπως περιγράφηκε παραπάνω, πάντως, δεν διατηρήθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους. Φαίνεται ότι η ίδρυση της Μεγαλόπολης δεν αποστέρησε μόνον κατοίκους από μεγάλο μέρος της νοτιοδυτικής Αρκαδίας, αλλά ταυτόχρονα δημιούργησε και τις συνθήκες για την σταδιακή παρακμή της. Έτσι, όταν η Μεγαλόπολη αλώθηκε και καταστράφηκε από τους Σπαρτιάτες στα 223 π.Χ., η συνακόλουθη πληθυσμιακή συρρίκνωσή της (παρότι η πόλη κτίστηκε εκ νέου ένα χρόνο αργότερα) δεν συνοδεύτηκε με ανάλογη αναζωογόνηση των γύρω περιοχών.

Γι' αυτό και όταν ο Στράβων γράφει για την Αρκαδία στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ., την παρουσιάζει ως ρημαγμένη από τους συνεχείς πολέμους, και για την Μεγαλόπολη, ειδικότερα, επιλέγει να παραθέσει ένα χαρακτηριστικό λογοπαίγνιο ενός κωμικού συγγραφέα της εποχής: «έρημία μεγάλη ἴστιν ἡ Μεγάλη πόλις»²⁷. Ενώ όταν ο Πausανίας επισκέπτεται την περιοχή, το 176 μ.Χ., σύμφωνα με τα γραπτά του, βλέπει μια παρηκμασμένη Μεγαλόπολη, βρίσκει την Θεισόα ως κώμη της Μεγαλόπολης, στην Λυκόσουρα συναντά μόνον λίγους κατοίκους, και η Αλίφειρα του φαίνεται ως μία πολίχνη.

Επομένως, μετά τους ελληνιστικούς χρόνους η νοτιοδυτική Αρκαδία, αν και δεν εγκαταλείφτηκε, φαίνεται ότι δεν «συντήρησε» ποτέ ξανά μεγάλους πληθυσμούς, ούτε οι κάτοικοί της έφθασαν εκ νέου επίπεδο ακμής παρόμοιο με αυτό των αρχαίων προγόνων τους.

Όλες οι προαναφερθείσες τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος είναι γνωστές στους φιλόρχαιους από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ή και λίγο παλαιότερα. Πολλές από αυτές μάλιστα αποτελούν, εδώ και δεκαετίες, προστατευόμενους αρχαιολογικούς χώρους. Δεν είναι, όμως, ευρέως γνωστές, ούτε είναι πολλοί αυτοί που επιλέγουν να τις επισκεφτούν. Το γεγονός αυτό οφείλεται, πιθανότατα, στο ότι τα οικοδομικά λείψανα που σώζονται σε αυτές είναι πενιχρά. Ως εκ τούτου, μοιάζει ο ναός του Απόλλωνα στις Βάσσειες, με το μεγαλείο του και την (μυστηριώδη) πολυπλοκότητά του, σαν να παραμένει ο μόνος μάρτυρας της περιόδου της μεγάλης ακμής της νοτιοδυτικής αρχαίας Αρκαδίας.

Όσοι έχουν επισκεφτεί την περιοχή, όμως, γνωρίζουν ότι υπάρχει άλλος ένας, «σιωπηλός», αλλά εξίσου ισχυρός μάρτυρας: το φυσικό κάλλος της. Η περιοχή αυτή, η οποία είναι στη συμβολή των συνόρων των σύγχρονων νομών Αρκαδίας, Ηλείας και Μεσσηνίας, είναι μία από τις ελάχιστες της Πελοποννήσου που παραμένουν ουσιαστικώς ανεπηρέαστες από τη σύγχρονη δόμηση της υπαίθρου και τις συνέπειές της. Έτσι, η φυσική ομορφιά της, με τις συνεχείς και αλληλένδετες εναλλαγές τοπίου, φωτός και χρωμάτων (Εικ. 12), συνεπαίρνει συνήθως τους επισκέπτες, κάνοντας συχνά όσους έχουν γνώσεις αρχαιολογίας να αναρωτιούνται σε ποιο πυκνό δάσος βελανιδιών

Εικ. 12:
Το ποτάμι
της Νέδα.

θα εμφανιστεί ξαφνικά μπροστά τους ο τραγοπόδαρος αρχαίος θεός, ή σε ποια πηγή θα δουν να λούζονται ημίθεες νύμφες.

Αναζητώντας στοιχεία αυτής της «άπιαστης» ομορφιάς, και επιθυμώντας να θαυμάσουν από κοντά τον ναό του Απόλλωνα, ευρωπαίοι περιηγητές άρχισαν να επισκέπτονται τις Βάσσειες από τα τέλη του 18^{ου} μ.Χ. αι. και εντεύθεν. Αμέσως μετά, δηλαδή, από τότε που έγινε ευρέως γνωστή (μετά την αρχαιότητα) η τοποθεσία του μνημείου. Αλλά για την «αποκάλυψη» του ναού και τους πρώτους περιηγητές που τον επισκέφθηκαν γίνονται λεπτομερείς αναφορές σε παρακάτω κεφάλαια. Στο αμέσως επόμενο, επιχειρείται να παρουσιαστεί η ιστορία του ναού του Απόλλωνα με αφετηρία την (εικαζόμενη) ίδρυση του αρχαίου ιερού των Βασσών τον 7^ο αι. π.Χ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

12. *Λεξικόν Ελληνικόν*, Αθανασίου Α. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1879.

13. Οι φωτογραφίες των Βασσών από τα τέλη του 19ου αιώνα έως και τα μέσα του 20ου, αναδεικνύουν ένα σχεδόν «γυμνό» τοπίο πέριξ του μνημείου.

14. Αραπογιάννη 2012.

15. Θέμελης 2014, σελ. 15.

16. Γι' αυτό και η άμεση περιοχή του τεμένους χρησίμευε ως άσυλο, όπως προκύπτει από σχετικό περιστατικό που περιγράφει ο Θουκυδίδης (5, 16): Εκεί κατέφυγε ο σπαρτιάτης βασιλιάς Πλειστοάναξ, που ήθελε να σκοτώσουν οι Λακεδαιμόνιοι, μένοντας σε «οίκημα» παρά το άβατο. Έτσι δεν ενοχλήθηκε από τους συμπατριώτες του, οι οποίοι τον ανακάλεσαν μετά από 19 χρόνια (Παπαχατζής 1980, σελ. 346 – 347).

17. Romano and Voyatzis 2014.

18. Βλέπε και σελ. 55 άνω, καθώς και σημ. 38, σελ. 77.

19. Τα αρχαία Λύκαιοι αναβιώνουν, από το 1973 και κάθε τέσσερα χρόνια, οι σύγχρονοι κάτοικοι των γύρω περιοχών.

20. Romano and Voyatzis 2015.

21. Από το σύνταγμα που μαζί με το βάθρο είχε ύψος περί τα 6 μ., σώζονται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο η κεφαλή της Δήμητρας, της Άρτεμης και του Ανύτου, τμήμα του ιματίου της Δέσποινας, και ολίγα θραύσματα από τον θρόνο. Τμήματα από τους κορμούς και τα χέρια των μορφών, βρίσκονται στο Μουσείο στον αρχαιολογικό χώρο της Λυκόσουρας.

22. Η μία επιγραφή λέει ΠΑΝΟΣ και βρέθηκε σε μικρό λίθινο βάθρο, ενώ η άλλη ΤΟΙ ΠΑΟΝΙ, και σώζεται επί μικρού πήλινου θραύσματος (Κουρουπιώτης 1902).

23. Ορλάνδος 1967-68.

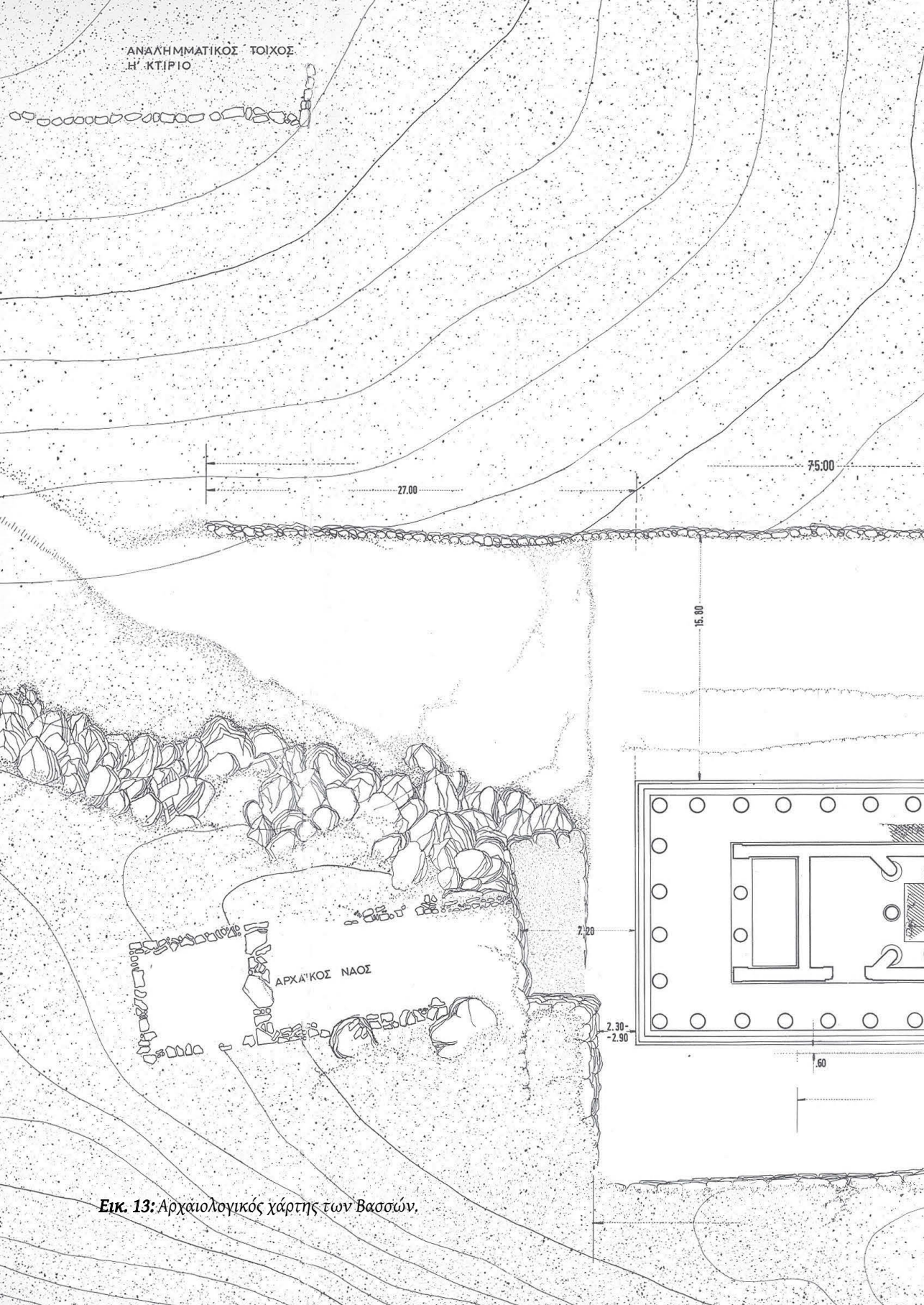
24. Παπαδόπουλος 2014.

25. Παρόμοιος χώρος ίασης υπήρχε στην αρχαιότητα και σε άλλη σχε-
τικώς κοντινή θέση της γύρω περιοχής, στις όχθες του ποταμού Λούσιου
(και σε μικρή απόσταση από το σύγχρονο χωρίο Ελληνικό), όπου σε ανα-
σκαφές που διεξήχθησαν από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή το 1954-55
αποκαλήφθηκαν τα θεμέλια του ναού του Ασκληπιού, και των ιαματικών
λουτρών του, της αρχαίας πόλης της Γόρτυνας.

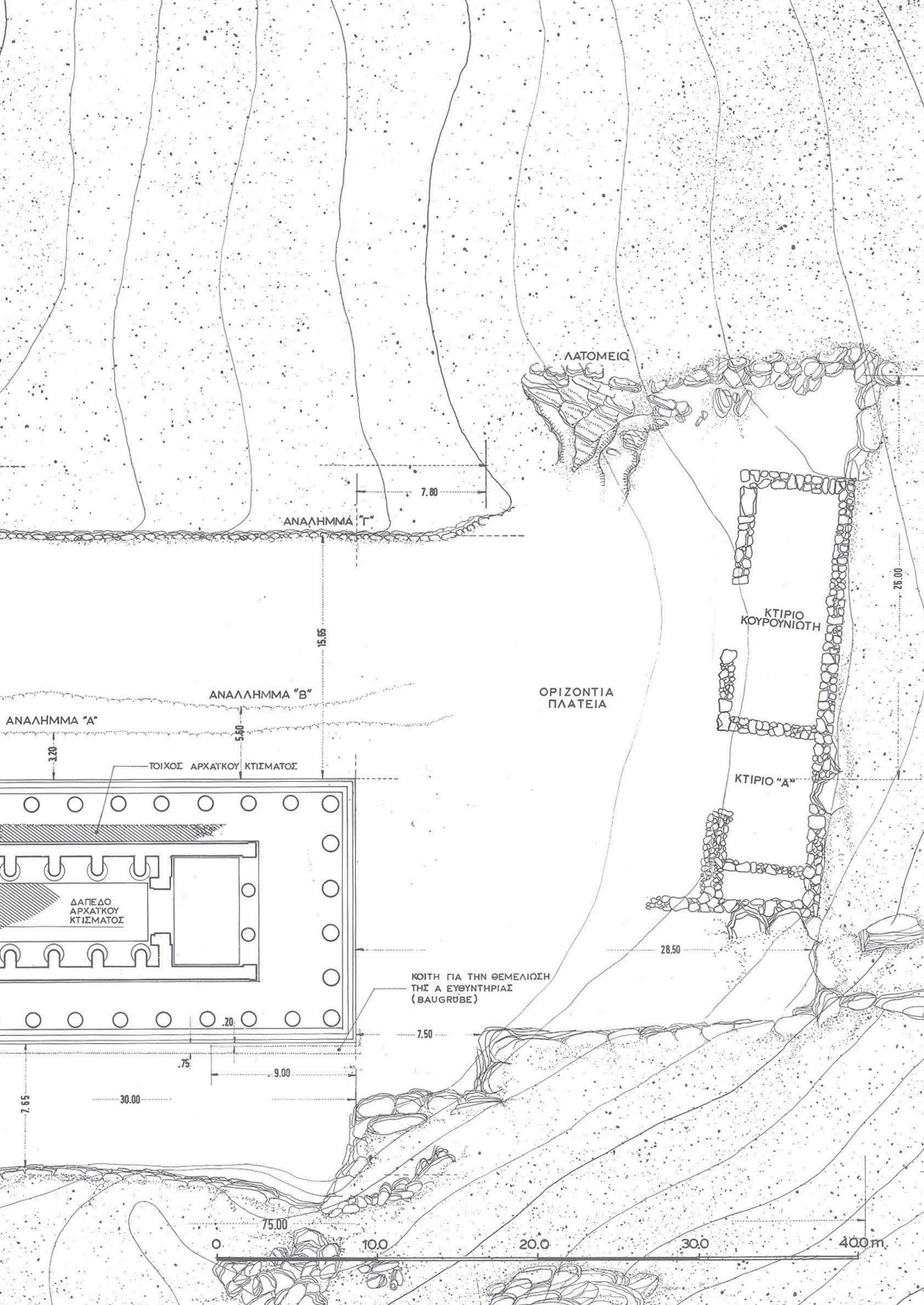
26. Πausanías Ελλάδος Περιήγησις, Βιβλίο VIII, Κεφάλαιο 27, Παρά-
γραφοι 3-4.

27. Στράβωνος Γεωγραφικά, Βιβλίο 7ο, Κεφάλαιο 7, Παράγραφος 1.

ΑΝΑΛΗΜΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΙΧΟΣ
Η' ΚΤΙΡΙΟ

Εικ. 13: Αρχαιολογικός χάρτης των Βασσών.

ΛΑΤΟΜΕΙΟ

ΑΝΑΛΗΜΜΑ Γ

7.80

15.65

ΑΝΑΛΗΜΜΑ Β

ΑΝΑΛΗΜΜΑ Α

3.20

5.60

ΤΟΙΧΟΣ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ

ΔΑΠΕΔΟ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ ΠΛΑΤΕΙΑ

ΚΤΙΡΙΟ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ

25.00

ΚΤΙΡΙΟ Α

28.50

ΚΟΙΤΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ Α ΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑΣ (ΒΑΥΓΡΥΒΕ)

7.50

0.75

9.00

7.65

30.00

75.00

0

100

200

300

400m

3 ΤΑ ΑΡΧΑΪΚΑ ΙΕΡΑ ΣΤΙΣ ΒΑΣΣΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟ ΚΩΤΙΛΟ

Ο χαρακτήρας της λατρευόμενης θεότητας στις Βάσσει

«Όταν οι λακεδαιμόνιοι έκαναν επίθεση κατά των αρκάδων και εισέβαλαν με στρατό στην Φιγαλία, νίκησαν τους ντόπιους σε μάχη κι άρχισαν να τους πολιορκούν. Όταν το τείχος κινδύνευε να κυριευτεί οι φιγαλείς απέδρασαν ή οι λακεδεμόνιοι τους επέτρεψαν να φύγουν υπόσπονδοι. Η άλωση της Φιγαλίας και η έξοδος των φιγαλέων έγινε όταν άρχων επώνυμος στην Αθήνα ήταν ο Μιλτιάδης, στο δεύτερο έτος της τριακοστής ολυμπιάδας, κατά την οποία ο λακεδεμόνιος Χίονις είχε νικήσει για τρίτη φορά. Οι φιγαλείς που είχαν διαφύγει αποφάσισαν να πάνε στους Δελφούς και να ρωτήσουν το θεό σχετικά με την επάνοδό τους· η πυθία έδωσε την απάντηση πως αν μόνοι τους προσπαθήσουν να επιστρέψουν, δεν βλέπει δυνατή την επάνοδο· αν όμως προσλάβουν εκατό διαλεχτούς πολεμιστές από το Ορεσθάσιο (αρχαία αρκαδική πόλη, πιθανώς, ανατολικά της Μεγαλόπολης), οι πολεμιστές αυτοί θα σκοτωθούν στη μάχη, αλλ' οι φιγαλείς θα επιτύχουν την επάνοδο. Οι ορεσθάσιοι μόλις έμαθαν το χρησμό που δοθηκε στους φιγαλείς, καθένας έσπευδε να προλάβει τον άλλο για να συμπεριληφθεί στους εκατό επίλεκτους και να μετάσχει στην εκστρατεία της Φιγαλίας. Εμφανίστηκαν προ της φρουράς των λακεδαιμονίων και συνετέλεσαν στο να πραγματοποιηθεί καθ' όλα ο χρησμός: οι ίδιοι πολέμησαν αξιόλογα και σκοτώθηκαν, έδιωξαν όμως τους σπαρτιάτες, κ' έτσι μπόρεσαν οι φιγαλείς να ξαναπάρουν την πατρίδα τους.»²⁸

Αυτό το πολύ ενδιαφέρον απόσπασμα του Πausανία, παρατίθεται κατά την περιγραφή της Φιγαλίας. Βάσει αυτού ο Παναγιώτης Καββαδίας (1902) διατύπωσε την θεωρία ότι οι Φιγαλείς προσέδωσαν (αρχικώς) στον Απόλλωνα το επίθετο επικούριος,

που σημαίνει *αρωγός, βοηθός*, γιατί τους συνέδραμε στην πολεμική αναμέτρησή τους με τους Σπαρτιάτες, περί το 659 π.Χ.

Με βάση το ίδιο απόσπασμα, ο William B. Dinsmoor (1933) συσχέτισε την επικράτηση των Φιγαλέων επί των Σπαρτιατών, στην εν λόγω περίοδο, με την ίδρυση του πρώτου ιερού του Απόλλωνα στις Βάσσεις και, συνεπώς, «τοποθέτησε» χρονικά την δεύτερη λίγο μετά την πρώτη.

Τα ανασκαφικά ευρήματα στις Βάσσεις «υποστηρίζουν» αμφότερες τις θεωρίες αυτές. Μεγάλο μέρος των κινητών ευρημάτων στις επιχώσεις στον περιβάλλοντα χώρο του ναού του Απόλλωνα είναι σιδερένια όπλα (κυρίως αιχμές βελών και δοράτων), καθώς και χάλκινες απομιμήσεις όπλων σε μικρογραφία (ομοιώματα ακοντίων, κρανών, ασπίδων, κ.α.), τα οποία προδήλως ήταν αφιερώματα στον θεό. Επίσης, μεταξύ των πρωιμότερων «αφιερωμάτων» που έχουν ανακαλυφθεί είναι δύο σιδερένια ανδρικά αγαλματίδια τα οποία χρονολογούνται στις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αι. και πιθανολογείται ότι απεικονίζουν την λατρευόμενη θεότητα. Ενώ, στα λοιπά ευρήματα περιλαμβάνονται και κοσμήματα (αργυρά και χαλκά δακτυλίδια, περόνες διαφόρων τύπων, ενώτια, κ.α.) καθώς και πολυάριθμα, μικροσκοπικά ή σε κανονικό μέγεθος, αγγεία (αρύβαλλοι, κύλικες, κ.α.) (Εικ. 14).

Όταν, πάντως, ο Πausανίας αναφέρεται στον ναό του Απόλλωνα στις Βάσσεις (VIII.41.8-9), σημειώνει ότι το προσωνόμιο «επικούριος» δόθηκε στον θεό γιατί προστάτευσε τους Φιγαλείς από μία επιδημική νόσο κατά την διάρκεια του Πελοπον-

Εικ. 14:
Ευρήματα κάτω και πέριξ της βόρειας όψης του μνημείου των Βασσών, αρχαϊκών χρόνων: δύο μικύλα αγγεία (άνω), ένας μελαμβροφής αρύβαλλος και θραύσμα μελανόμορφης κύλικας με μηνοειδή διάκοσμο.

νησιακού πολέμου, παρομοίως όπως έσωσε τους Αθηναίους, οι οποίοι για τον ίδιο λόγο τον ονόμασαν «αλεξίκακο». Προς επίρρωση της πληροφορίας αυτής, μάλιστα, αναφέρει επίσης ότι ο αρχιτέκτονας του ναού ήταν ο Ικτίνος, ο αρχιτέκτονας του Παρθενώνα στην Αθήνα.

Οι αρχαιολόγοι, μελετητές του μνημείου, επιχειρώντας να ερμηνεύσουν τα διάφορα ανασκαφικά ευρήματα, λαμβάνοντας υπ' όψιν τους παράλληλα και τις μαρτυρίες του Πανσανία που προαναφέρθηκαν, έχουν συμπεράνει ότι αρχικά ο θεός λατρευόταν ως πολεμικός –έτσι εξηγείται γιατί τα περισσότερα αναθήματα είναι τα όπλα κάθε είδους. Επίσης, ότι ήταν ένας θεός αγαπητός στους νέους, γι' αυτό του αφιέρωναν τα προσφιλή τους αντικείμενα της παλαιότητας, όπως οι αρύβαλλοι, ή της καθημερινής τους ζωής, όπως τα κοσμήματα. Ενώ αργότερα, στην κλασική εποχή, ο πολεμικός του χαρακτήρας μεταβλήθηκε σε ειρηνικό, όπως συνέβη και με άλλους ολύμπιους θεούς κατά την διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ.

Συμπληρωματικά στα παραπάνω, αξίζει να αναφερθεί και άλλη μία «παράπλευρη» πτυχή της λατρείας του Απόλλωνα στις Βάσες: η «γειτονία» της με την λατρεία της Άρτεμης, δίδυμης αδερφής του θεού. Γνωρίζουμε από την επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην κορυφή του Κωτιλίου (*Εικ. 4*) ότι στην ευρύτερη περιοχή λατρευόταν και η Άρτεμη του Κωτίλου και η (Άρτεμη;) Ορθασία. Η «γειτονία» αυτή ίσως είχε απορреύσει από το ότι οι Φιγαλείς (πιθανότατα) πίστευαν ότι και η Άρτεμη τους είχε συνδράμει στον πόλεμο με τους Σπαρτιάτες, καθώς της είχαν αφιερώσει ναό σε περίοπτη θέση εντός της πόλης τους όπου την λάτρευαν με το επίθετο «σωτείρα»²⁹. Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι σε μία εκ των μαρμάρινων πλακών της ιωνικής ζωφόρου που υπήρχαν στο εσωτερικού του κλασικού ναού του Απόλλωνα, απεικονίζονται δύο μορφές, που έχει υποστηριχτεί ότι είναι ο θεός και η Άρτεμη, να επιβαίνουν σε άρμα που το σύρουν ελάφια και πιθανότατα να μάχονται στο πλευρό των Λαπιθών εναντίον των Κενταύρων (*Εικ. 15*).

Οι προκάτοχοι του κλασικού ναού του Απόλλωνα

Από τις αρχές του 20^{ου} αι., όταν πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες ανασκαφές στις Βάσες με συστηματικό τρόπο, έως

Εικ. 15:
Η πλάκα από
την μαρμά-
ρινη ιωνική
ζωφόρο του
κλασικού ναού
του Απόλλωνα
η οποία απει-
κονίζει τον
Απόλλωνα και
την Άρτεμη.

και σήμερα, είναι πολλές και διάφορες οι απόψεις σχετικά με την θέση (ή τις θέσεις) των διαδοχικών ναών του Απόλλωνα που προϋπήρξαν του σωζόμενου, κλασικού μνημείου. Στις μέρες μας η επικρατούσα θεωρία, όπως είναι διαμορφωμένη από ευρήματα και συμπεράσματα διαφόρων ανασκαφών (Κ. Κουρουνιώτη, Κ. Ρωμαίου και Ν. Γιαλούρη) και μελετητών (Π. Καββαδία, F.A. Cooper και Ν. Kelly), «αναγνωρίζει» τον πρώτο ναό του Απόλλωνα στα κατάλοιπα θεμελίωσης ενός μεγάλου αρχαϊκού κτηρίου που βρίσκονται νοτίως του κλασικού μνημείου (Εικ. 13).

Η Nancy Kelly μελετώντας την θεμελίωση αυτή, καθώς και ολίγα αρχιτεκτονικά μέλη που μάλλον προέρχονται από την ανωδομή της, προέβη σε μία πιθανή αναπαράσταση του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα. Σύμφωνα με αυτήν την αναπαράσταση, ο αρχαϊκός ναός ήταν άπτερος, με διαστάσεις 7.5 μ. Χ 26.1 μ., περίπου, οι τοίχοι του ήταν πλίνθινοι με ξύλινες ενισχύσεις, είχε προσανατολισμό προς Β., ενώ διέθετε και άλλα γνωρίσματα που ενυπάρχουν στον κλασικό μνημείο, όπως τον διαχωρισμό του εσωτερικού του σε δύο χώρους, και την ύπαρξη ανοίγματος προς ανατολάς στον μικρότερο (νότιο) χώρο που εικάζεται ότι ήταν το άδυτο.

Κατά τις ανασκαφικές έρευνες βρέθηκαν και αρκετά θραύσματα από πήλινα κεραμίδια που αποδίδονται και αυτά στον αρχαϊκό ναό, τα οποία φανέρωσαν ότι ήταν πλούσια διακοσμημένος. Αυτό διότι προκύπτει από τα ευρήματα ότι ο ναός

έφερε όμορφα ακροκέραμα με παραστάσεις σφιγγών και ανθεμίων (Εικ. 16), καθώς και περίτεχνα δισκοειδή ακρωτήρια, ιδιαίτέρως μεγάλης διαμέτρου (περί του ενός μέτρου).

Το ότι τα ευρήματα αυτά χωρίζονται σε δύο ομάδες διαφορετικής ποιότητας, υποδεικνύει ότι ο ναός αυτός είχε δύο οικοδομικές φάσεις, πιθανώς ως συνέπεια κάποιας καταστροφής του. Σύμφωνα με την τεχνοτροπία των καταλοίπων των δύο στεγών του, ο Frederick A. Cooper τοποθετεί χρονικά την κατασκευή της πρώτης φάσης του περί το 625 με 620 π.Χ., ενώ της δεύτερης περί το 580 με 560 π.Χ. Ο ίδιος μελετητής θεωρεί ότι το κτήριο καταστράφηκε και δεύτερη φορά, περί το 500 π.Χ.,

και ότι αμέσως μετά κτίστηκε «τρίτος» ναός για τον Απόλλωνα, στην θέση που αργότερα κατέλαβε το σωζόμενο κλασικό μνημείο. Ο Cooper διατύπωσε την θεωρία αυτή με βάση το ότι στο εξωτερικό μέρος της υποθεμελίωσης της δυτικής πλευράς του σωζόμενου ναού υπάρχουν λίθοι, εμφανώς σε δεύτερη χρήση, τα χαρακτηριστικά των οποίων (μέγεθος, κανονικότητα, κ.α.) αναδεικνύουν την πιθανότητα να προέρχονταν από το οικοδομικό υλικό μεγάλου κτηρίου³⁰. Το κτήριο αυτό ήταν από ασβεστόλιθο, ενώ (πάλι κατά τον Cooper) διέθετε πήλινη κορινθιακή κεράμωση στην στέγη του.

Η αποσυναρμολόγηση του βόρειου πτερού του σωζόμενου ναού, την δεκαετία του 2000, στο πλαίσιο της αποκατάστασής του, ανέδειξε πολυποίκιλα στοιχεία τα οποία επιβεβαιώνουν ότι στην ίδια θέση προϋπήρχαν άλλες κατασκευές και συντείνουν στο ότι μία από αυτές ήταν κτήριο μνημειακού μεγέθους. Πιο συγκεκριμένα, στο βραχώδες υπόβαθρο που αποκαλύφθηκε κάτω από το κεντρικό και ανατολικό τμήμα της βόρειας όψης του μνημείου, και περί το μέσον του πλάτους της, είναι εμφανές γραμμικό όριο κοίτης που έχει προκύψει από λάξευση (Εικ. 17). Ο σκοπός της κοίτης ήταν, πιθανότατα, να «φιλοξενήσει» την θεμελίωση ενός μεγάλου λίθινου κτηρίου. Το ενδεχόμενο η κοίτη αυτή να προοριζόταν (αρχικώς) για το σωζόμενο ναό, αλλά (τελικώς) δεν χρησιμοποιήθηκε διότι πριν από την ανέγερση του ναού αποφασίστηκε να μετατοπιστεί η θέση του προς

Εικ. 16:

Θραύσματα από πήλινα ακροκέραμα του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα με ανάγλυφες παραστάσεις σφιγγας και ανθεμίου.

Εικ. 17:
Άποψη από ΝΑ
του βραχώδους
υπόβαθρου
του κεντρικού
τιμήματος της
βόρειας όψης
του μνημείου
των Βασσών.
Η λαξευμένη
κοίτη στον
βράχο είναι
εμφανής στο
κάτω μέρος
της φωτο-
γραφίας.

βόρεια ή/και να αυξηθεί το μήκος του, μάλλον πρέπει να αποκλειστεί. Αυτό διότι κάτω από το δυτικό άκρο της βόρειας όψης του σωζόμενου μνημείου αποκαλύφθηκε υπερμεγέθης ογκόλιθος, η άνω έδρα του οποίου έχει υποστεί αναλάξευση εμφανώς για να «υποδεχθεί» τους λίθους της ευθυντηρίας του ναού. Επομένως, ο ογκόλιθος προϋπήρχε εκεί, αποτελώντας την βάση μιας κατασκευής, η οποία ήταν (προφανώς) ανάλογου βάρους με την βάση της, και επομένως, πιθανότατα, κτήριο.

Πολύ ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι λίθοι υποθεμελίωσης, γειτονικοί στον υπερμεγέθη ογκόλιθο, φαίνεται να περιβάλλουν την απόληξη ενός τοίχου αρχαϊκών χρόνων.

Το «χωρίον» των Βασσών

Η αναφορά του Πausανία «... εν δε [τω] χωρίον τι εστί καλούμενον Βάσσαι και ο ναός του Απόλλωνος Επικουρίου» έχει δώσει στους σύγχρονους μελετητές του μνημείου άλλη μία σημαντική πληροφορία για την τοποθεσία του ναού, πέραν του ονόματός της. Σε αυτήν υπήρχε μικρός οικισμός.

Ο Νικόλαος Γιαλούρης, ο οποίος διηύθυνε ανασκαφές στις Βάσσες σε πολλές περιόδους (1959, 1970 και 1975-1979), συνοψίζοντας τα συμπεράσματά του σε μία πολύ ενδιαφέρουσα δημο-

σίευσή του (1988), θεωρεί ότι η ύπαρξη αρχαίου οικισμού είναι αναμφίβολη. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «ο ναός δεν ήταν απομονωμένος στην πλαγιά του βουνού Κωτιλίου, αντίθετα, βρισκόταν ανάμεσα σε πολυάριθμες οικοδομές, μερικές μνημειώδεις, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων». Τα στοιχεία που παραθέτει για να στηρίξει την άποψή του είναι ισχυρά και πολύ ενδιαφέροντα: Η μεγάλη πυκνότητα των καταλοίπων οικοδομών που αποκαλύφθηκαν στα τμήματα των χώρων που ερευνήθηκαν, κυρίως βορείως του μνημείου (όπου ευρέθησαν δύο σε παράταξη ορθογώνια κτήρια μεγάλου μεγέθους), αλλά και στο επίπεδο πλάτωμα νοτιοδυτικώς αυτού (Εικ. 13). Τα άφθονα υπολείμματα από τήξη μετάλλων που περιλαμβάνονται στα ανασκαφικά κινητά ευρήματα και υποδηλώνουν την ύπαρξη μεταλλουργικών εργαστηρίων κτισμένων κοντά στο ναό. Καθώς και τα επίσης πολυάριθμα ανακαλυφθέντα μικρά αγγεία από εγχώριο εύθυρπτο πηλό, κατασκευασμένα (προφανώς) σε τοπικά εργαστήρια.

Επίσης κατά τον Γιαλούρη, τα κινητά ευρήματα αναδεικνύουν άλλο ένα πολύ σημαντικό στοιχείο. Καθώς περιλαμβάνουν και πολλά εισαγμένα είδη μικροτεχνίας (Ηλιακά, Κορινθιακά και Λακωνικά), αλλά και αρκετά μολύβδινα αναθήματα όμοια με εκείνα που βρέθηκαν στο ναό της Ορθίας Αρτέμιδος στην Σπάρτη, συνολικώς φανερώνουν την στενότερη σχέση του ιερού των Βασσών με την Λακωνία.

Άρθρο σχετικό με την ύπαρξη οικισμού στις Βάσες έχει δημοσιεύσει άλλος ένας επί σειρά ετών μελετητής της Αρκαδίας, ο Αργύρης Πετρονώτης (1987). Σ' αυτό παρατίθενται τα πολλά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η κοιλάδα νοτιοδυτικώς του μνημείου (Εικ. 18) για την ίδρυση και συντήρηση μόνιμων αγροτικών εγκαταστάσεων (παροχή πόσιμου ύδατος όλο το χρόνο, ευνοϊκός προσανατολισμός, σημείο συμβολής ορεινών δρόμων και γειτνίαση με περιοχή κατάλληλη για βοσκή ή καλλιέργεια). Στην κοιλάδα αυτή «τοποθετεί» ο Πετρονώτης το αρχαίο χωρίον των Βασσών.

Όλα τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι, ανεξαρτήτως ακριβούς θέσης του αρχαίου χωρίου, εάν επανεκκινήσουν οι ανασκαφικές διερευνήσεις στον ευρύτερο χώρο που περιβάλλει το μνημείο των Βασσών, είναι βέβαιο ότι θα αποκαλύψουν πολλά νέα στοιχεία.

Οι ναοί στην κορυφή του Κωτιλίου

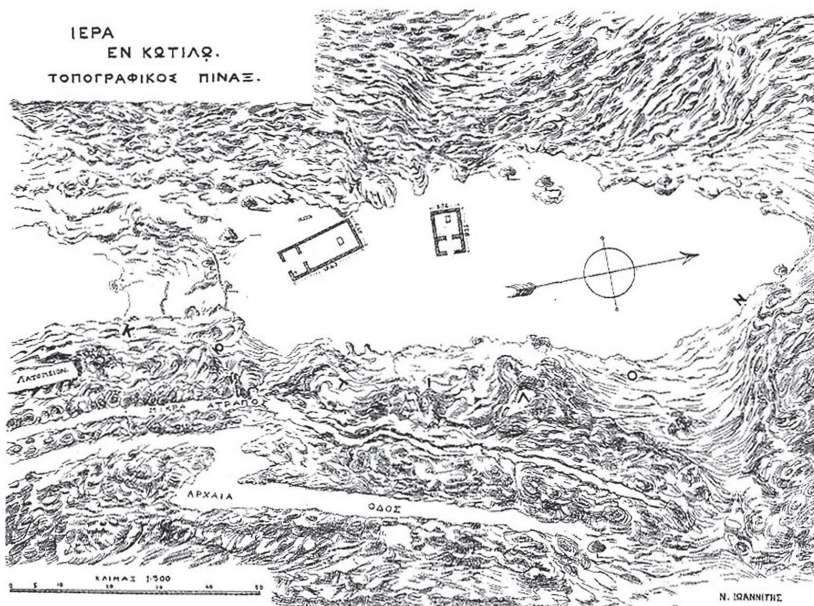
Το φθινόπωρο του 1902, η σκαπάνη του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη αποκάλυψε στην κορυφή του Κωτιλίου (Εικ. 18) πενιχρά λείψανα δύο αρχαίων κτηρίων (Εικ. 19). Από τα κατάλοιπα αυτά φαίνεται ότι το βορειότερο οικοδόμημα είχε διαστάσεις περίπου 5.8 μ. X 9.3 μ., και ότι ήταν προσανατολισμένο από Α. προς Δ., ενώ το δεύτερο, το οποίο ήταν αρκετά μεγαλύτερο και είχε προσανατολισμό από Ν. προς Β., είχε διαστάσεις περίπου 6.5 μ. X 15.5 μ. Εντός των καταλοίπων του μεγαλύτερου σώζεται (έως και σήμερα) βάθρο λατρευτικού αγάλματος, ενώ και στα κατάλοιπα του άλλου ο Κουρουνιώτης περιγράφει ότι ανακάλυψε βάθρο, το οποίο αποτελείτο από έναν όχι καλά διατηρημένο τετράγωνο (προφανώς σε κάτοψη) λίθο και από έναν υποκείμενο ορθογώνιο λίθο (1.25 μ. X 0.65 μ.) με υψηλή ποιότητα κατεργασίας.

Εικ. 18:
Η μικρή
κοιλάδα νο-
τιοδυτικώς
του μνημείου
των Βασσών,
στις αρχές του
20ου αι. Άνω
αριστερά στην
φωτογραφία
φαίνεται και
η κορυφή του
βουνού Κωτι-
λίου, επί της
οποίας βρισκό-
ταν το αρχαίο
ιερό του
Κωτίλου.

Δίπλα στο μεγαλύτερο κτήριο ο Κουρουνιώτης ανακάλυψε χάλκινη πλάκα (Εικ. 4) με επιγραφή περί της απελευθέρωσης δούλων, στην οποία αναφέρονται και τρεις –τέσσερις κατά την Madeleine Jost (1985)– θεότητες: ο Απόλλωνας Βασσίτας, ο Παν Σινόεις, η Άρτεμη του Κωτίλου και (η) Ορθασία.

Στα λοιπά κινητά ευρήματα περιλαμβάνονταν πολλές πήλινες γυναικείες προτομές, αρκετά χάλκινα κάτοπτρα, ολίγα κοσμήματα αλλά και νομίσματα, καθώς και ένα θραύσμα πήλινης ακροκεράμου παρόμοιο με αυτά που

Εικ. 19:
 Τοπογραφικό
 σχέδιο του
 ιερού χώρου
 του Κωτίλου
 (N. Ιωαννίτης,
 1903).

βρέθηκαν στις Βάσσεις (βλ. *Εικ. 16*, αριστερά). Τα ευρήματα, στο σύνολό τους, χρονολογήθηκαν από τον ανασκαφέα ως αρχαϊκά ή κλασικά.

Η επιλογή της θέσης που έγινε η ανασκαφή κάθε άλλο παρά τυχαία ήταν. Αυτό διότι είχε ως βάση μαρτυρία του Πausανία (VIII.41.10) ότι στην κορυφή του Κωτιλίου υπήρχε ναός αφιερωμένος στην Αφροδίτη ο οποίος, τότε που ο περιηγητής επισκέφτηκε την περιοχή, «στέγαζε» άγαλμα της θεάς παρά το ότι η στέγη του ήταν κατεστραμμένη. Ο Πausανίας, μάλιστα, αναφέρει και την ονομασία της θέσης, «Κώτιλο».

Επομένως, με βάση τα ευρήματα και την μαρτυρία του Πausανία, ο Κουρουνιώτης συμπέρανε ότι τα δύο κτήρια ήταν αρχαϊκοί ναοί, ο μεγάλος αφιερωμένος στην Αφροδίτη, ο άλλος στην Άρτεμη, οι οποίοι λειτούργησαν έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, οπότεν εγκαταλείφθηκαν για να ερειπωθούν από την φθορά του χρόνου. Άλλο, ενδιαφέρον στοιχείο της μελέτης του Κουρουνιώτη είναι ότι διατύπωσε την θεωρία ότι ο Πausανίας δεν ανέβηκε (από τις Βάσσεις) στο Κώτιλο, γι' αυτό ανέφερε ότι εκεί βρισκόταν (μόνον) ένας ναός και όχι δύο.

Αν και μετά το 1902 δεν έχει πραγματοποιηθεί άλλη συστηματική ανασκαφή στο Κώτιλο, διάφοροι μελετητές (στηριζόμενοι στα ευρήματα του Κουρουνιώτη) δημοσίευσαν άρθρα

τους για τους ναούς εκεί³¹, διαφωνώντας με κάποια από τα κύρια συμπεράσματα του ανασκαφέα. Οι πιο σημαντικές διαφοροποιήσεις τους είναι ότι ο μεγάλος ναός ήταν αφιερωμένος στην Άρτεμη και ο μικρός στην Αφροδίτη, καθώς και ότι η Ορθασία είναι ξεχωριστή θεότητα και όχι επίθετο της Άρτεμης.

Ο γράφων θεωρεί και αυτός ότι το μεγαλύτερο κτήριο ήταν ναός αφιερωμένος στην Άρτεμη (διαφορετικά θα ήταν παράδοξη η ανάρτηση στον τοίχο του επιγραφής που δεν αναφέρει την θεότητα που «κατοικούσε» εκεί), όμως διατηρεί επιφυλάξεις για το αν ήταν λατρευτικός ναός το δεύτερο κτήριο (και μάλιστα της ίδιας περιόδου με τον άλλο), μια που η κατασκευή του κτηρίου αυτού είναι πολύ πιο ταπεινή και με έκκεντρα ανοίγματα θυρών. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, παραμένει αναπάντητο το γιατί δεν αναφέρεται στην ευρεθείσα κατά την ανασκαφή επιγραφή η (σύμφωνα με τον Πausανία) λατρευόμενη θεότητα εκεί (Αφροδίτη), και φυσικά το εάν (και το πού) υπήρχαν στην περιοχή ναοί αφιερωμένοι στον Σινόεντα Πάνα³² και στην Ορθασία.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι και το Κώτιλο, όπως και οι γειτονικές Βάσσες, έχει κρατήσει κρυφά τα περισσότερα από τα μυστικά του! Ίσως κάποια από αυτά αποκαλυφθούν όταν, όπως έγραψε και ο Κουρουνιώτης, «επιτελεσθή και η ανασκαφή όλου του παρά τους ναούς χώρου».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

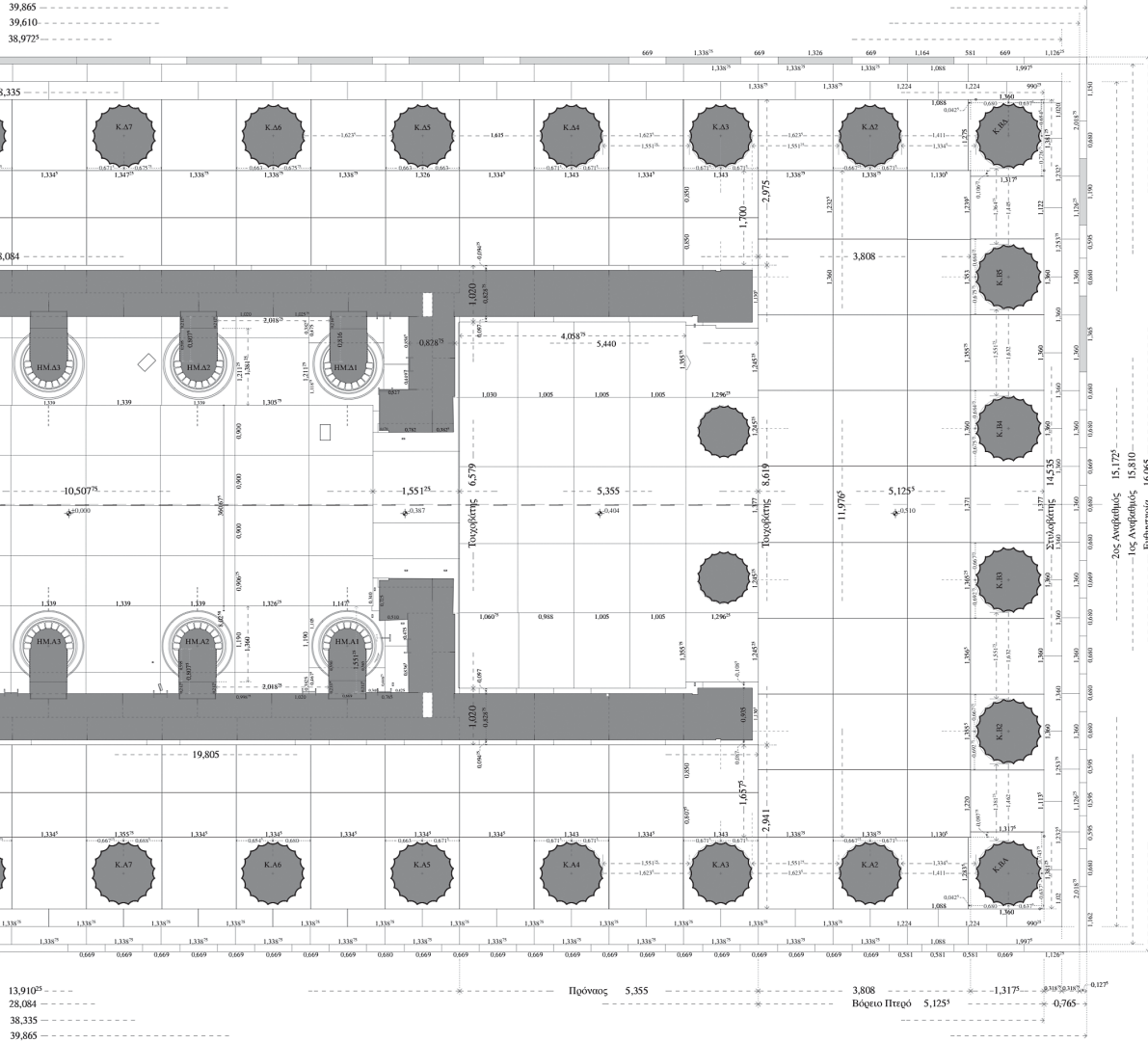
28. Πausανίας VIII.39.3-5, σε μετάφραση Νικολάου Παπαχατζή (1980, σελ. 352 – 353).

29. Πausανίας VIII.39.5.

30. Cooper 1996, p. 96.

31. Madeleine Jost (1985), Cooper (1996, pp. 61-66), κ.α.

32. Ο ναός αυτός, πάντως, είναι πιθανό να ήταν κοντά στο ιερό της Δέσποινας στην Λυκόσουρα, καθώς το προσωνύμιο Σινόεις παραπέμπει σε κάποιον που βλάπτει, που επιφέρει ζημιά (τιμωρεί), και ο Πausανίας αναφέρει (VIII.37.10-11) ότι πιο πέρα από το ιερό της Δέσποινας υπήρχε άλσος από το οποίο με σκαλοπάτια ανέβαινε κάποιος σε ιερό του Πανός... ο Παν αυτός, εξίσου με τους πιο ισχυρούς θεούς, ικανοποιεί τις προσευχές των ανθρώπων, ενώ τιμωρεί κατά την αξία τους κακούς (Παπαχατζής 1980, σελ. 340-341).

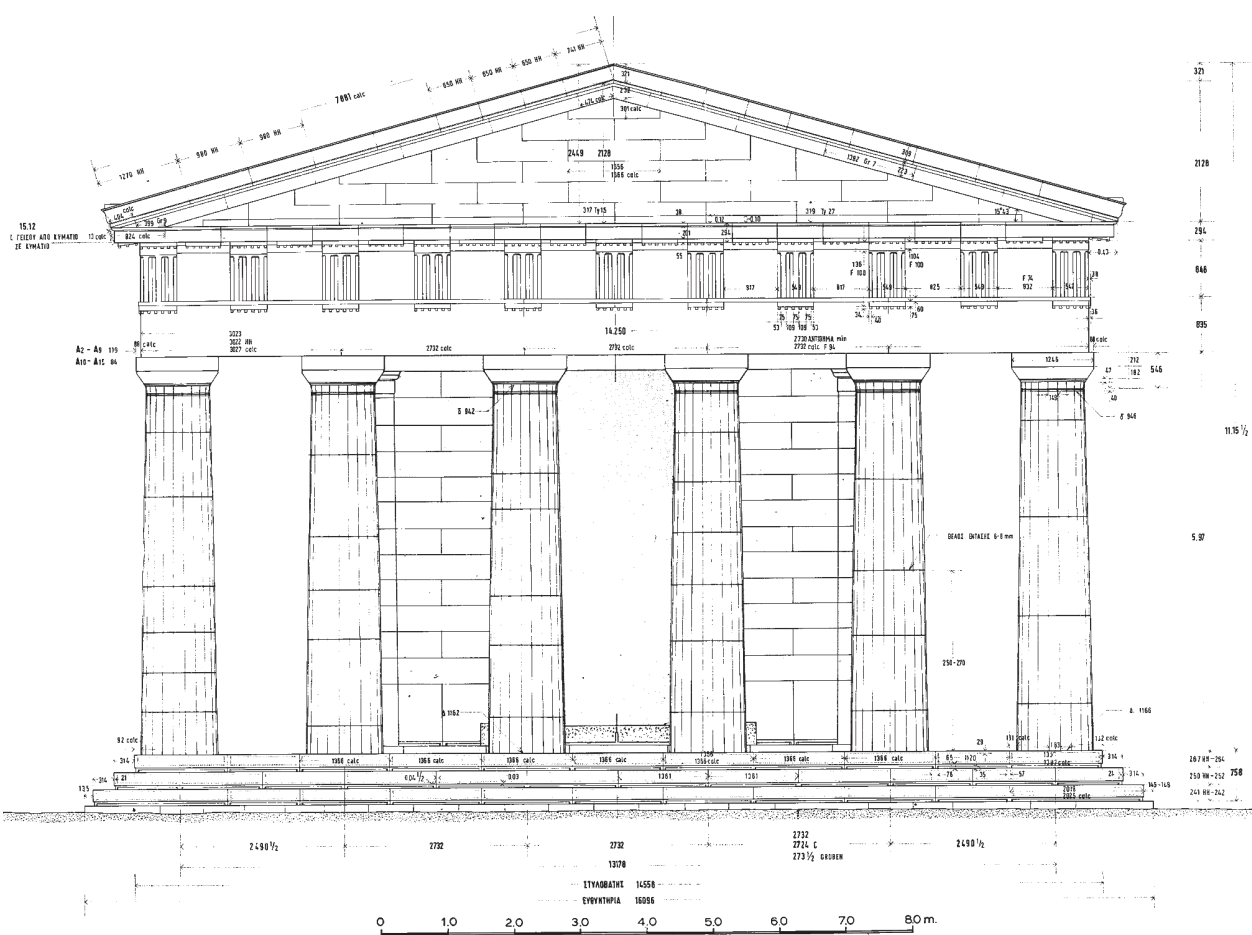

4 Ο ΚΛΑΣΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

Γενική περιγραφή

Ο ναός του Απόλλωνα που σώζεται στις Βάσες διαθέτει περιστύλιο με 38 κίονες, και το κυρίως (εσωτερικό) τμήμα του απολήγει, και στις δύο βραχείες πλευρές του, σε παραστάδες (διογκωμένες άκρες των μακρών τοίχων) και δύο κίονες (Εικ. 20). Έτσι, περιγράφεται ως περίπτερος, διπλός εν παραστάσι. Εσωτερικά είναι διαμορφωμένος σε πρόναο, σηκό, άδυτο και οπισθόναο (Εικ. 3, 20). Οι εξωτερικές διαστάσεις της ευθυνητήριάς του, δηλαδή της ανώτερης στρώσης λίθων της θεμελίωσής του, είναι 16.065 μ. X 39.865 μ., και επομένως είναι ένα επίμηκες κτήριο. Η κάτοψη του (η ιχνογραφία του όπως λεγόταν στην αρχαιότητα) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία «χορογραφία» των αντιθέσεων καθώς τα, τυπικού πλάτους, μακρά πτερά εναλλάσσονται με τα διπλάσιου πλάτους βραχεία πτερά, ο ευρύχωρος και πλούσια διακοσμημένος πρόναος αντιπαρατίθεται με το στενό και απέριττο οπισθόναο, ενώ ο μοναδικά διαμορφωμένος σηκός συνδυάζεται με ένα λυτό αρχιτεκτονικά, μικρών διαστάσεων, άδυτο.

Το μνημείο έχει ιδιάζοντα προσανατολισμό, προς τα βόρεια, γεγονός που πιθανότατα συνδέεται με λόγους λατρευτικούς (βλ. και σελ. 60), ενώ δεν αποκλείεται και οι εξωτερικές διαστάσεις του να επιβλήθηκαν στον αρχιτέκτονα από το ιερατείο και τους αναθέτες, αφού έχουν ανιχνευτεί σ' αυτό αναλογίες με το ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς³³. Μία από αυτές είναι ότι το περιστύλιο στις Βάσες επαναλαμβάνει τον αριθμό των κιόνων του αρχαϊκού ναού στους Δελφούς (6 x 15), ενώ θα έπρεπε, εάν πράγματι κτίστηκε στους ώριμους κλασικούς χρόνους, να έχει 6 x 13 κίονες για να «συμφωνεί» με το πρότυπο ομορφιάς της εποχής. Φαίνεται λοιπόν ότι η επιμήκης κάτοψη ήταν «υποχρεωτική», κάτι που ίσως οδήγησε τον αρχιτέκτονα

Εικ. 21:
 Η βόρεια όψη
 του ναού.

να σχεδιάσει τα βραχεία πτερά με μεγάλο πλάτος, για να έχει το κυρίως κτήριο αναλογία μήκους προς πλάτος αισθητικής αποδεκτή στην εποχή του.

Πάντως, στο μνημείο ενυπάρχει άλλο ένα στοιχείο (μαζί με την επιμήκη κάτοψη) που παραπέμπει στις πρακτικές ναοδομίας που εφαρμόζονταν στην αρχαϊκή περίοδο: οι κίονες της βόρειας όψης είναι παχύτεροι των υπολοίπων (με κάτω διάμετρο ίση με ≈ 1.16 μ., έναντι ≈ 1.12 μ. των άλλων), προφανώς για να δοθεί έμφαση στην πρόσοψη (Εικ. 21).

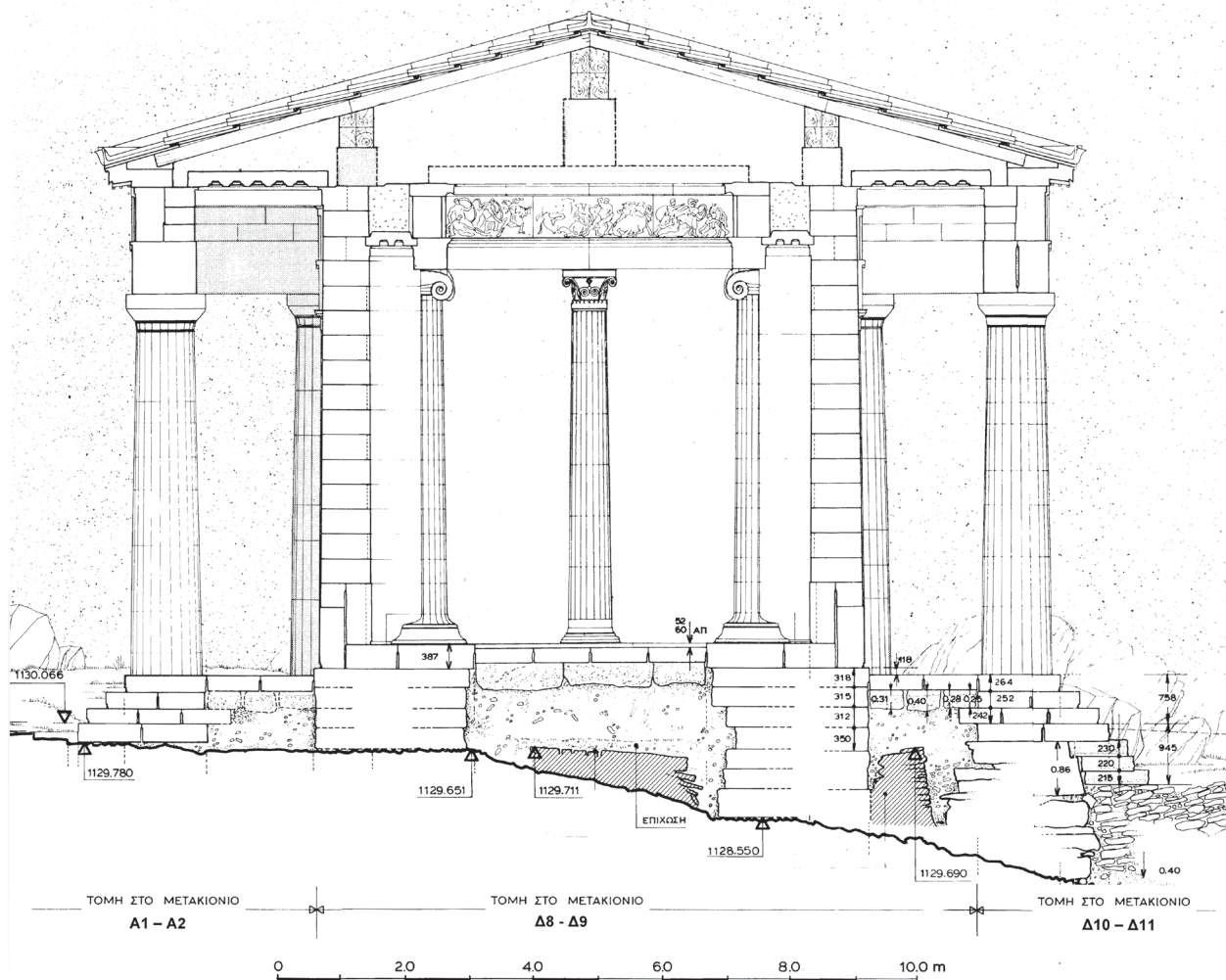
Σε συνέχεια της τονισμένης πρόσοψης και του βαθέος βόρειου πτερού, υπάρχει ένας ευρύχωρος πρόναος, διακοσμημένος με μαρμάρινη δωρική ζωφόρο στην είσοδό του, και με μαρμάρινες δοκούς και μαρμάρινα φατνώματα στην οροφή του. Ο οπισθόναος έφερε και αυτός μαρμάρινη δωρική ζωφόρο, όμως καθώς ήταν ένας χώρος ουσιαστικώς χωρίς χρήση, η οροφή του ήταν από ασβεστόλιθο, και ήταν πολύ περιορισμένος. Η

ασυμμετρία προνάου/οπισθονάου παραπέμπει στους αντίστοιχους χώρους του ναού του Ηφαίστου στην Αθηναϊκή Αγορά, σε βαθμό που να φαίνεται ότι το αθηναϊκό κτήριο επηρέασε σημαντικά το σχεδιασμό του ναού στις Βάσσεις.

Όμως, παρά τα αρχαΐζοντα χαρακτηριστικά του μνημείου των Βασσών και τα διάφορα στοιχεία του στα οποία αναγνωρίζονται επιρροές από άλλους ναούς, σ' αυτό εφαρμόστηκαν πολλά στοιχεία καινοφανή για την εποχή τους, τα περισσότερα από τα οποία είναι συγκεντρωμένα στο εσωτερικό του σηκού (δηλαδή του κυρίως ναού). Έτσι, προέκυψε ένας εσωτερικός χώρος μοναδικός στην ιστορία της αρχαίας αρχιτεκτονικής.

Πιο συγκεκριμένα, μπροστά στους μακρούς τοίχους του σηκού είναι τοποθετημένοι πέντε ιωνικοί ημικίονες, διαμορφωμένοι σε γλωσσοειδή τοιχάρια συνδεδεμένα με τον τοίχο. Στο κέντρο, ανάμεσα στο τελευταίο ζεύγος ημικιώνων, το οποίο ξεχωρίζει διότι αποκλίνει κατά 45°, έστεκε ένας ανεξάρτητος κίονας, ο οποίος έφερε κορινθιακό κιονόκρανο (Εικ. 3, 22). Αυτή η εσωτερική κιονοστοιχία στεφόταν από ιωνικού ρυθμού επιστύλιο και ανάγλυφη ζωφόρο (Εικ. 22).

Το ότι οι δύο σειρές ημικιώνων και ο κορινθιακός κίονας διαμορφώνουν ένα Π, από κοινού με τον συνδυασμό του δωρικού περιστυλίου με τα πολλά ιωνικά στοιχεία στο εσωτερικό, αποτελούν επιπλέον στοιχεία που παραπέμπουν σε ναούς των Αθηναίων της κλασικής εποχής (στο Ηφαιστείο και στον Παρθενώνα). Όμως η (εξ όσων γνωρίζουμε) για πρώτη φορά τοποθέτηση ζωφόρου στο εσωτερικό ενός ναού, μαζί με την συνύπαρξη ενός δεσπόζοντος στοιχείου του τρίτου κύριου ρυθμού της αρχαίας Αρχιτεκτονικής (του κορινθιακού), καθιστούν αυτόματα τον σηκό και κατ' επέκταση τον ναό του Απόλλωνα στις Βάσσεις ξεχωριστό κτήριο στην ιστορία της αρχαίας Αρχιτεκτονικής. Άκρως ενδιαφέρων χώρος του κτηρίου είναι και το άδυτο, καθώς δεν συνδέεται μόνο με τον σηκό, αλλά ανοίγει προς τα ανατολικά με μία θύρα που στρέφεται ακριβώς στο δέκατο από βόρεια μετακίονιο. Η ύπαρξη της θύρας πιθανότατα εξυπηρετούσε λατρευτικούς σκοπούς ενώ, όπως προαναφέρθηκε, είναι επίσης πολύ πιθανό να είχαν παρόμοιο άνοιγμα προς ανατολάς και οι προκάτοχοι του κλασικού ναού³⁴.

Εικ. 22:
Εγκάρσια τομή
στη θεμελίωση
του ναού.

Το μνημείο είναι κατασκευασμένο, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, από τον τοπικό λευκό-λευκότεφρο, πλακώδη, ασβεστόλιθο³⁵. Εξάιρεση αποτελούσαν ο περιορισμένος γλυπτός διάκοσμός του (δηλαδή οι ανάγλυφες μετόπες του πρόναου και του οπισθόναου, και οι πλάκες της εσωτερικής ιωνικής ζωφόρου), ορισμένα διακεκριμένα αρχιτεκτονικά μέλη των υψηλότερων τμημάτων του (ιωνικά ημικιονόκρανα, κορινθιακό κιονόκρανο, δοκοί και φατνωματικές πλάκες πρόναου, κ.α.) και η κεράμωση της στέγης του, που ήταν από μάρμαρο, με πιθανή προέλευση λατομείο στο ακρωτήριο Ταίναρο³⁶. Τα φέροντα στοιχεία της στέγης ήταν ξύλινα, ενώ τα συνδετήρια στοιχεία των λίθων ήταν από σίδηρο, περιβλημένα από μό-

λυβδο, εξαιρουμένων αυτών στους κίονες (δηλαδή, των πόλων και των εμπολίων) που ήταν ξύλινα.

Το σύστημα έδρασης του ναού συνίσταται στη θεμελίωση μόνο των φερόντων στοιχείων (κίωνων και τοίχων) και τη μεταφορά των φορτίων της ανωδομής μέσω ενός μεταβλητού ύψους θεμελίου στο βραχώδες υπόβαθρο (Εικ. 22). Το ύψος του θεμελίου από λίγα εκατοστά στην ανατολική και μερικώς στη βόρεια και νότια πλευρά, λαμβάνει τη μέγιστη τιμή του ($\approx 2.5\text{-}3.0\text{ m}$) στη νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου, μια και η φυσική κλίση του βραχώδους υποβάθρου είναι από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά.

Για τη δημιουργία επίπεδου χώρου υπό και περί το κτήριο πραγματοποιηθήκαν απολαξεύσεις του βράχου σε όλο το μήκος της ανατολικής πλευράς και στο (ανατολικό) ήμισυ του μήκους των βραχέων πλευρών, ενώ στα δυτικά του κτηρίου κατασκευάστηκαν τρεις αναλληματοί τοίχοι παράλληλοι με το διαμήκη άξονά του, οι οποίοι δημιουργούσαν (και δημιουργούν) στη θέση αυτή επίμηκες πλάτωμα, πλάτους 16 m περίπου.

Προσανατολισμός

Όπως προαναφέρθηκε ο ναός είναι προσανατολισμένος προς τα βόρεια (αντιθέτως με τους περισσότερους αρχαίους ναούς που «βλέπουν» προς τα ανατολικά), γεγονός που πιθανότατα οφείλεται σε τοπικές λατρευτικές παραδόσεις³⁷, καθώς αυτό τον ιδιάζοντα προσανατολισμό παρουσιάζουν και άλλοι ναοί της Αρκαδίας (όπως ο ναός της Αθηνάς στην Αλίφειρα, της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα στην Ασέα και ο δωρικός ναός στο Πρασιδάκι, κοντά στο Λέπρεο).

Σχετική και αρκετά ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Ν. Γιαλούρη (1988), σύμφωνα με την οποία ο προσανατολισμός του ναού των Βασσών συνδέεται με τη λατρεία του Απόλλωνα ως «Υπερβόρειου», προσωνύμιο που μαρτυρά ότι ο θεός έρχεται στην Ελλάδα από τις «υπέρ τον Βορέαν» χώρες την άνοιξη και επιστρέφει σε αυτές το φθινόπωρο. Με μία λατρεία, δηλαδή, ανάλογη με αυτή της Δήμητρας και της Περσεφόνης, όπου η εναλλαγή των εποχών, με την άνθηση και την καρποφορία της γης από τη μία και τη νάρκη της από την άλλη, συνδυάζονται με την ευεργετική παρουσία ή αποδημία του θεού.

Ενώ, ο F.A. Cooper συσχετίζει τον βορεινό προσανατολισμό του κτηρίου (και μάλιστα την μικρή απόκλιση προς Α. που παρουσιάζει), καθώς και την ύπαρξη της ανατολικής θύρας, με το φαινόμενο που παρατήρησε ο ίδιος ότι ο ανατέλλων ήλιος κατά το θερινό ηλιοστάσιο στις Βάσσες φωτίζει απευθείας τη βορειοδυτική γωνία του αδύτου (εκεί δηλαδή όπου πιθανότατα έστεκε το λατρευτικό άγαλμα).

Παρόμοια άποψη έχει ο γράφων που εκτιμά ότι τα στοιχεία αυτά (προσανατολισμός και θύρα αδύτου) εξυπηρετούσαν λατρευτικούς σκοπούς και πιο συγκεκριμένα την «επικοινωνία» του Διός από το Λύκαιο με τον Απόλλωνα στις Βάσσες (Εικ. 23). Άλλωστε, έχει διατυπώσει προηγουμένως (σελ. 32 άνω) την εικασία ότι, παράλληλα με την οπτική τους διασύνδεση, το Λύκαιο και οι Βάσσες «συνδέονταν» στην αρχαιότητα και με ιεροπραξίες. Το ότι στις Βάσσες δεν έχει αποκαλυφθεί (έως σήμερα) βωμός, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στο τέμενος του Λύκαιου Διός δεν υπήρχε ναός (μόνον βωμός), γεννά εύλογως την σκέψη ότι είναι πιθανό να τελούνταν ταυτοχρόνως στους δύο χώρους ιερές τελετές. Σε κάθε περίπτωση, «σύνδεση» των δύο χώρων μέσω ιεροπραξίας μαρτυρείται από τον Παυσανία³⁸.

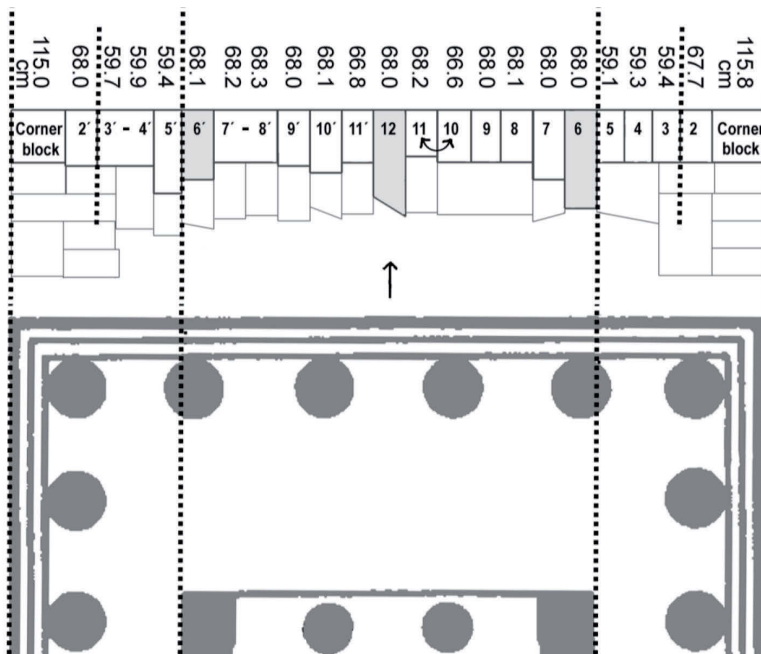
Εικ. 23:
Η θέα από την νοτιοδυτική γωνία του Αδύτου προς το τέμενος του Λύκαιου Διός, διά μέσω του ανοίγματος στον ανατολικό τοίχο του ναού.

Ο λεπτομερής αρχικός σχεδιασμός

Κατά την τελευταία περίοδο που συντελούνταν η στερέρωση του βόρειου πτερού του ναού (2011-2015), η αρχιτέκτονας του έργου Βασιλική Σαββατιανού προέβη σε νέα προσέγγιση επιμέρους διαστάσεων λίθων του μνημείου (με πρώτη το ύψος του επιστύλιου της περίστασης), αλλά και σε συμπεράσματα σχετικά με τους συσχετισμούς διαστάσεων διαφορετικών αρχιτεκτονικών μελών ή δομικών ομάδων (Εικ. 24), δηλαδή περι των συμμετριών και αναλογιών που εφαρμόστηκαν στον αρχικό σχεδιασμό του αρχαίου ναού (Εικ. 25, 26).

Από τη μελέτη αυτή αναδείχθηκε, μεταξύ άλλων, ότι ο ναός είχε σχεδιαστεί λεπτομερώς στο σύνολό του, τουλάχιστον πριν από την κατασκευή της υψηλότερης στρώσης του θεμελίου του. Αυτό προκύπτει από το ότι τα πλάτη της εξωτερικής σειράς λίθων της προαναφερθείσας στρώσης (που ονομάζεται ευθυντηρία) ήταν προκαθορισμένα έτσι ώστε να διαρθρώνουν τρεις διακριτές ζώνες/τμήματα, οι οποίες ακολουθούν τα κύρια μέρη του κτηρίου: ανατολικό πτερό, κυρίως κτήριο, δυτικό πτερό (Εικ. 24).

Εικ. 24:

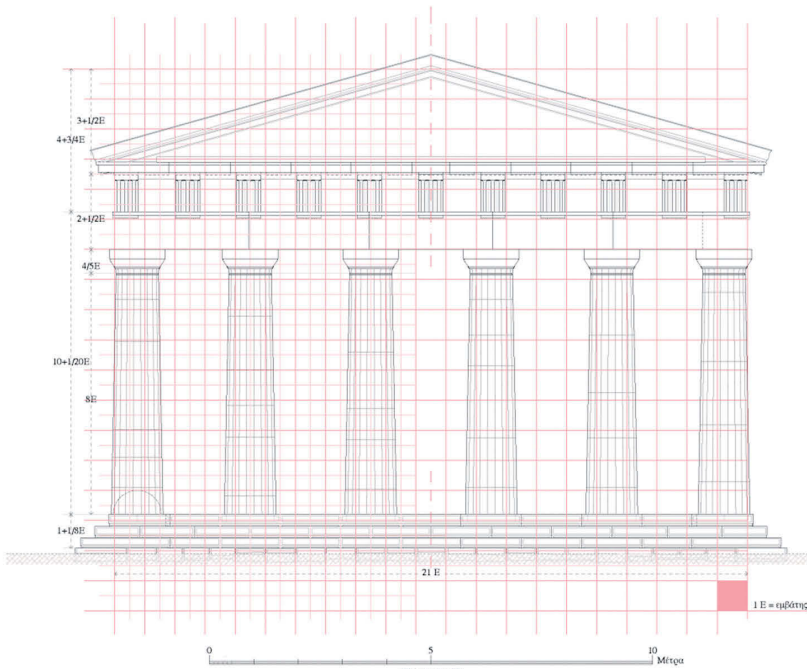
Κάτοψη της βόρειας ευθυντηρίας του ναού, όπου αναγράφονται τα πάχη των λίθων της εξωτερικής σειράς της, και αποδίδεται σκαριφηματικώς η συσχέτιση της στρώσης με την κάτοψη του κτηρίου.

Επίσης από την ίδια μελέτη προέκυψε η εκτίμηση του εμβάτη (μονάδα σχεδιασμού), αλλά και του μετρικού συστήματος που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του αρχαίου κτηρίου (Εικ. 25). Ενώ προέκυψε και η εκτίμηση ότι ο ναός σχεδιάστηκε με βάση δύο μεγέθη της βόρειας όψης του: το πλάτος των αγελαίων λίθων της εξωτερικής σειράς της ευθυντηρίας, και το πλάτος της τριγλύφου (Εικ. 26).

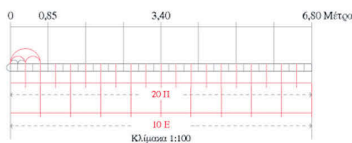
Εικ. 25:
Σχεδιαστική παρουσίαση του εμβάτη και του μετρικού συστήματος που εκτιμάται ότι χρησιμοποιήθηκαν για το σχεδιασμό (και την κατασκευή) του ναού.

Τροποποιήσεις του αρχικού σχεδιασμού

Παρά τον (ευλόγως πιθανολογούμενο) λεπτομερή αρχικό σχεδιασμό του ναού, είναι επίσης πολύ πιθανό αυτός ο σχεδιασμός να υπέστη διαφοροποιήσεις κατά τη διάρκεια της κα-

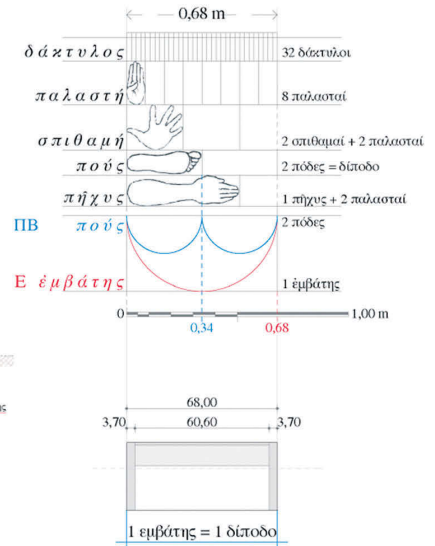

Βόρεια Όψη
Συμμετρίες Πυκνόςτουλου Δωρικού Ναού (Vitruv. 4.3.3 - 4.3.7 & 3.3.1-4)

Κανών μακρός

IG VII 3073(Λειβαδείας)¹³⁵ πῶς ἀ[νάνα] μακρόν, μὴ ἐλάττωνα ποδῶν εἰκοσι, πάχος ἐξ δακ[τύλων], ὕψος ἡμιποδίου

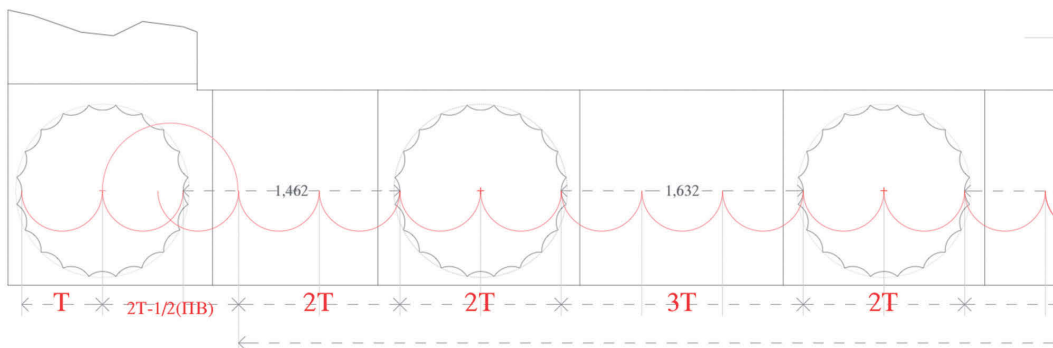
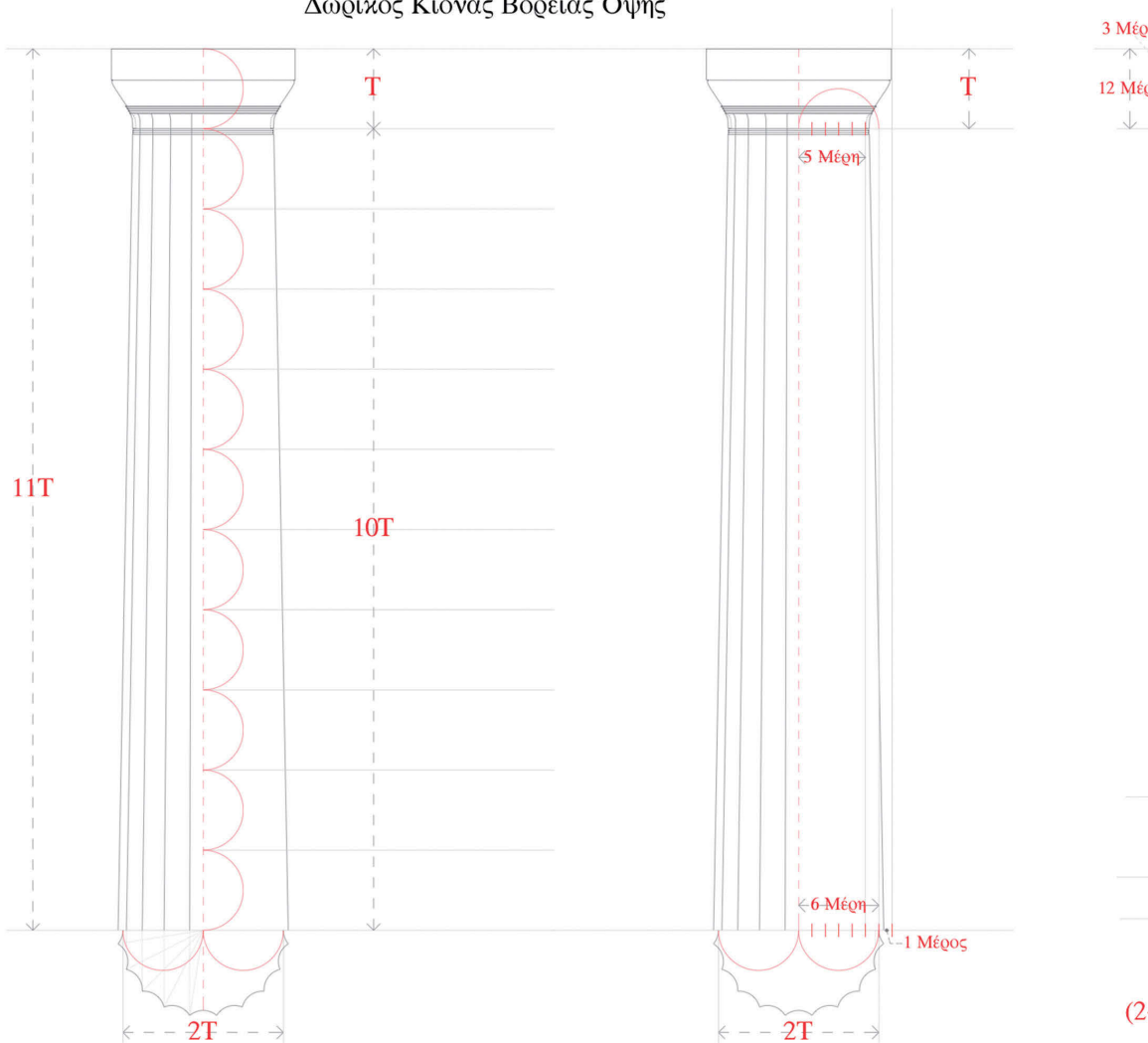
Αγελαίος Ευθυντηραίος
Βόρεια όψη (ΕΥ.Β7)

Κλίμακα 1:20
Μέτρα

Ναός Επικούριου Απόλλωνα Βασσών

Γεωμετρικές Σχέσεις (Συμμετρίες)

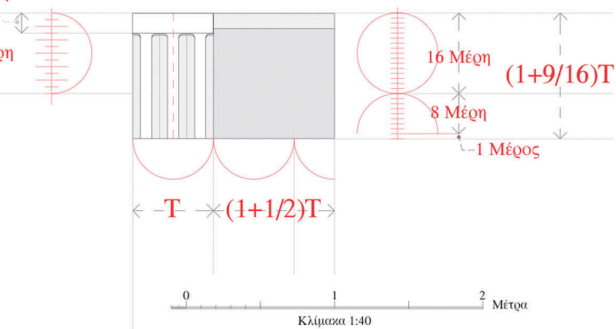
Δωρικός Κίονας Βόρειας Όψης

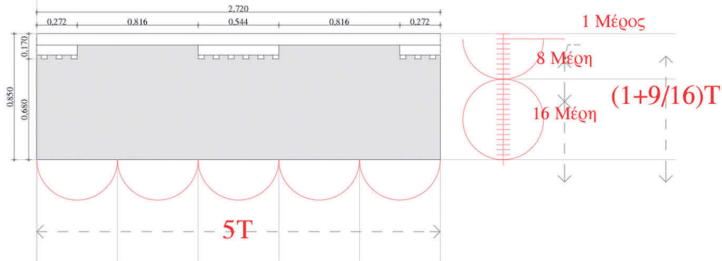
Στυλοβάτης Βόρειας Όψης

Στην Κάτοψη οι διαστάσεις των μετακινίων (ΜΚ) & των διαμέτρων (Δ) λαμβάνονται στο κέντρο των

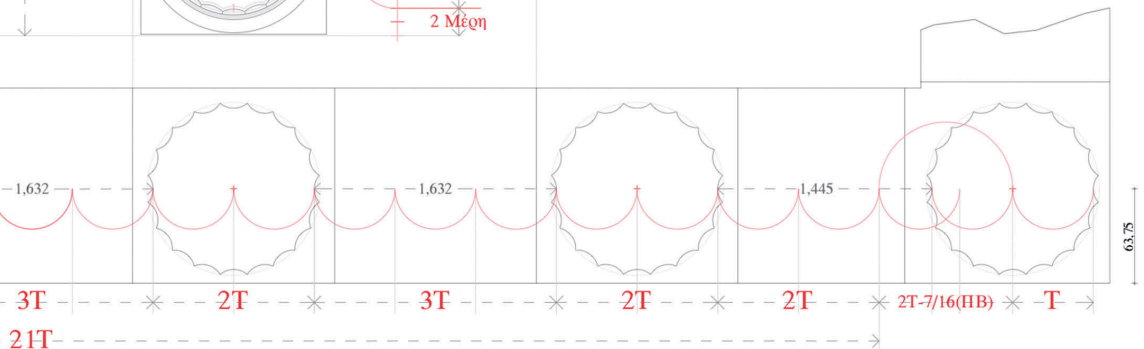
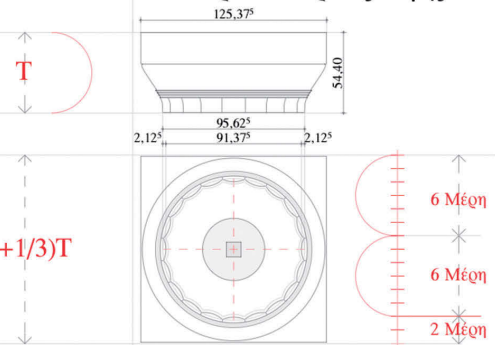
Συμφυής Τρίγλυφος & Μετόπη Δωρικής Ζωφόρου Βόρειας Όψης

Επιστύλιο Βόρειας Όψης

Κιονόκρανο Βόρειας Όψης

ραβδώσεων, όπως φαίνεται παραπάνω.

τασκευής του μνημείου. Το τελευταίο βασίζεται κυρίως στο γεγονός ότι πολλές πλάκες της Ιωνικής ζωφόρου φέρουν ίχνη απολάξευσης στις πλευρές τους, για να μειωθεί το μήκος τους (και έτσι προφανώς μειώθηκε το, αρχικώς σχεδιαζόμενο, συνολικό μήκος της στρώσης αυτής που περιτρέπει το μεγαλύτερο εσωτερικό χώρο του κτηρίου), αλλά και σε άλλα απτά στοιχεία όπως ότι στο δάπεδο του σηκού, κοντά στον ανατολικό τοίχο, υπάρχουν εγκοπές για συνδέσμους (μερικώς ή ολικώς) εμφανείς, σαν να αποφασίστηκε την τελευταία στιγμή ο ανατολικός τοίχος να κατασκευαστεί λίγα εκατοστά πιο ανατολικά.

Έτσι, με βάση τα όποια σχετικά στοιχεία, αλλά και εύλογες υποθέσεις που απορρέουν από την λογική ενός αρχιτεκτονικώς «νοικοκυρεμένου» και στατικώς «ορθού» αρχικού σχεδιασμού, έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί διάφορες θεωρίες αναφορικώς με τις τροποποιήσεις του αρχικού σχεδιασμού του μνημείου των Βασσών³⁹, από τις οποίες κάποιες φαντάζουν περισσότερο και άλλες λιγότερο πιθανές. Ο γράφων θεωρεί σχετικώς ότι τρεις τροποποιήσεις του αρχικού σχεδίου είναι τόσο εύλογες ώστε να μπορούν να θεωρούνται σχεδόν βέβαιες. Αυτές περιγράφονται ακολούθως.

ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΝΑΟΥ – ΜΕΙΩΣΗ ΜΗΚΟΥΣ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

Η πολύ κοντινή θέση του θυραίου τοίχου του σηκού εν σχέσει με το πρώτο από Β. ζεύγος ημικίωνων, η οποία αφενός δεν έχει νόημα στατικώς και αφετέρου δημιουργεί δύο περιττές «φωλιές» ένθεν και ένθεν του θυραίου ανοίγματος (Εικ. 20), υποδηλώνει ότι ο θυραίος τοίχος είχε αρχικώς σχεδιαστεί για να κατασκευαστεί βορειότερα κατά περίπου μισή μετακίονια απόσταση. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο πρόναος και ο οπισθόναος θα ήταν δύο χώροι περίπου συμμετρικοί και ισοδύναμοι. Όμως, με «φανερό» σκοπό να αναβαθμιστεί αρχιτεκτονικώς ο πρόναος, ο θυραίος τοίχος «μετατοπίστηκε» προς Ν., αυξάνοντας σημαντικά το χώρο του προνάου (και μειώνοντας το χώρο του σηκού), η οροφή του οποίου μάλιστα κοσμήθηκε με μαρμάρινες δοκούς και μαρμάρινα φατνώματα.

Ισχυρώς υπέρ αυτής της θεωρίας συνηγορεί το γεγονός της σμίκρυνσης πολλών πλακών της Ιωνικής ζωφόρου, οι οποίες

προδήλως προορίζονταν, στην ακέραια μορφή τους, για ένα μεγαλύτερου μήκους (ή/και πλάτους) σηκό. Όμως η εν λόγω τροποποίηση του αρχικού σχεδίου δεν μπορεί να θεωρείται βέβαιη, καθώς φαίνεται ότι κάτω από την εικαζόμενη ως αρχικώς σχεδιασμένη θέση του θυραίου τοίχου δεν έχει κατασκευαστεί θεμέλιο. Η θεωρία αυτή υποστηρίχθηκε από τον W. Hoerfner⁴⁰, (χωρίς να γίνει καθολικώς αποδεκτή κυρίως λόγω του ζητήματος του θεμελίου που προαναφέρθηκε⁴¹), ο οποίος απέδωσε την εν λόγω τροποποίηση σε έναν συγκυριακό παράγοντα: ότι οι ναοδόμοι δεν έβρισκαν δένδρο αρκετά ψηλό ώστε απ' αυτό να κατασκευάσουν την κεντρική (αξονική) δοκό στήριξης της στέγης στην κεντρική περιοχή του κτηρίου (από τον θυραίο τοίχο έως τον κορινθιακό κίονα), γι' αυτό μείωσαν το μήκος του σηκού⁴².

Εάν πράγματι συνέβη η εν λόγω αλλαγή του αρχικού σχεδίου του ναού, ο γράφων εκτιμά ότι η αιτία δεν είναι αυτή που αναφέρει ο Hoerfner, καθώς σ' όλο το κτήριο υπάρχουν στοιχεία που αναδεικνύουν όχι μόνο την τεχνική επάρκεια των αρχαίων κατασκευαστών, αλλά και τη δυνατότητά τους να διαθέτουν δομικά υλικά προερχόμενα από πολύ μακρινές αποστάσεις. Ίσως, η αλλαγή αυτή να έγινε αμιγώς για αρχιτεκτονικό σκοπό, δηλαδή για την «αναβάθμιση» του προνάου, με αφετηρία έμπνευση για την αλλαγή αυτή (φυσικά και για την κάτοψη) να είναι ο ναός του Ηφαίστου στην Αγορά των Αθηνών.

ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥ ΖΕΥΓΟΥΣ ΗΜΙΚΙΟΝΩΝ

Η ύπαρξη εγκοπής στην εσωτερική επιφάνεια των ορθοστατών (λίθων της κατώτατης σειράς των τοίχων) που γειτονεύουν στο «τελευταίο» (νοτιότερο) ζεύγος ημικίωνων του μνημείου, υποδηλώνει ότι και αυτοί οι ημικίονες προορίζονταν να διαταχθούν σε ορθή γωνία με τους μακρούς τοίχους. Κάποια στιγμή μετά την λάξευση των ορθοστατών φαίνεται ότι αποφασίστηκε τελικώς αυτό το ζεύγος ημικίωνων να διαμορφώνει γωνία 45° με τους τοίχους του σηκού (Εικ. 20) χωρίς ουσιαστική μεταβολή της θέσης του (έτσι τα συμφυή τοιχάρια «εισέβαλαν» στο άδυτο).

Κατά την κρίση του γράφοντος η τροποποίηση αυτή έγινε με στόχο να δίδεται η ψευδαίσθηση σε αυτούς που στέκονται στον πρόναο και κοιτάζουν στο εσωτερικού του σηκού ότι ο κορινθι-

ακός κίονας πλαισιώνεται από ζεύγος ιωνικών κίωνων (και όχι ημικίωνων). Η εντύπωση αυτή δίδεται έως και σήμερα καθώς όποιος κοιτάζει το εσωτερικό του σηκού από τον πρόναο βλέπει μόνο τις ραβδώσεις στον κορμό του τελευταίου ζεύγους ημικίωνων και όχι την επίπεδη πλευρική παρειά τους (Εικ. 27).

Εικ. 27:
Άποψη από τη βόρεια είσοδο του σηκού προς το εσωτερικό του.

ΜΙΚΡΗ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΠΡΟΣ ΝΟΤΟ ΤΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟΥ ΚΙΟΝΑ

Το γεγονός ότι ο λίθος πάνω στον οποίο εδράζεται ο κορινθιακός κίονας «εισβάλει» (με μία προεξοχή του προς νότο) στη γειτονική πλάκα δαπέδου του αδύτου, προφανώς για να διευκολύνει την έκκεντρη (προς νότο) έδραση του κίονα επί του λίθου (Εικ. 20) «υπαινίσσεται» (κατ' ελάχιστον) μικρή αλλαγή του αρχικού σχεδίου αναφορικά με τη θέση του κίονα.

Χρονολόγηση

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και ταυτόχρονα πιο δυσεπίλυτα «προβλήματα» αναφορικά με τον σωζόμενο ναό του Απόλλωνα στις Βάσες, είναι το πότε κτίστηκε το μνημείο. Αυτό διότι ελλείπει σχετικών αρχαίων γραπτών πηγών, το γεγονός ότι στο μνημείο ενυπάρχουν αρχιτεκτονικά στοιχεία που απαντώνται σε ναούς που χρονολογούνται και στις τρεις

περιόδους της αρχαιότητας (αρχαϊκή, κλασική και ελληνοιστική) καθιστά κάθε σχετική (ή εν δυνάμει διατυπωθείσα) θεωρία εκ των προτέρων επισφαλή.

Ο William B. Dinsmoor στηριζόμενος κυρίως στα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα που παρουσιάζει στο εξωτερικό του ναός «τοποθετεί» την έναρξη της κατασκευής του προς το 450 π.Χ. και την ολοκλήρωση περί το 425 π.Χ., ενώ αναφορικά με την αναφορά του Πausανία ότι ο Ικτίνος ήταν ο αρχιτέκτονας του μνημείου σχολιάζει ότι ίσως να δούλεψε στις Βάσσης τα χρόνια πριν το 447 π.Χ. που άρχισε να κτίζετε ο Παρθενώνας⁴³.

Αντιθέτως, ο Frederic A. Cooper στηριζόμενος στην εξήγηση που έδωσε ο Πausανίας για το προσωνόμιο Επικούριος, ότι ο Απόλλωνας επικούρησε του Φιγαλείς στο να σωθούν από μια αρρώστια επιδημική κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου (όπως βοήθησε τους Αθηναίους οι οποίοι τον ονόμασαν Αλεξίκακο), θεώρησε ότι οι Αρκάδες που πολεμούσαν στο πλευρό των Αθηναίων ως μισθοφόροι (ονομαζόμενοι Επίκουροι) κατά τον πελοποννησιακό πόλεμο, γλίτωσαν από τον λοιμό, και για να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους στο θεό ανέλαβαν το κόστος για την ανέγερση του κλασικού ναού στις Βάσσης. Έτσι «τοποθέτησε» την έναρξη των εργασιών κάπου μεταξύ 429-427 π.Χ., οι οποίες, μετά από ολιγόχρονη παύση τους λόγω κατάληψης της περιοχής από τους Σπαρτιάτες (421-415 π.Χ.), συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν λίγο πριν το 400 π.Χ.⁴⁴.

Ο γράφων έχει την άποψη ότι μέχρι να προκύψουν νέα σχετικά απτά στοιχεία, οι δύο παραπάνω θεωρίες μάλλον πρέπει να συνδυαστούν. Την άποψη αυτή την στηρίζει στην προαναφερθείσα εικασία του ότι καθώς ο ναός των Βασσών κατασκευαζόταν έγινε τροποποίηση του αρχικού σχεδίου για να δοθεί έμφαση στον πρόναο με πρότυπο το Ηφαιστείο της Αθήνας. Η ανέγερση του Ηφαιστείου άρχισε κάπου μεταξύ του 460 π.Χ. και του 448 π.Χ. και ολοκληρώθηκε καθυστερημένα (πιθανότατα λόγω της κατασκευής του Παρθενώνα, 447-438 π.Χ., και των Προπυλαίων, 437-432 π.Χ.) περί το 420 π.Χ.⁴⁵. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, λοιπόν, το μνημείο των Βασσών άρχισε να κατασκευάζεται περί τα μέσα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα και ολοκληρώθηκε (και αυτό καθυστερημένα) εντός μιας εκ των δύο τελευταίων δεκαετιών του αιώνα.

Η καθυστέρηση στην ολοκλήρωση των οικοδομικών εργασιών του ναού των Βασσών θα μπορούσε να οφείλεται όχι μόνο στις πολεμικές συρράξεις της περιόδου που έλαβαν μέρος οι Φιγαλείς, αλλά και στο πολύ μεγάλο κόστος του εγχειρήματος, καθώς μεγάλες ποσότητες μαρμάρου απαιτούνταν να έρθουν στις Βάσσεις από πολύ μακριά (Δολιανά ή Ταίναρο), και είναι γνωστό ότι στην αρχαιότητα οι μεταφορές των δομικών υλικών ήταν η πιο δαπανηρή πτυχή των μεγάλων οικοδομικών έργων. Έτσι μπορεί εμμέσως και να συσχετιστεί η θεωρία του Cooper ότι οι Αρκάδες μισθοφόροι των Αθηναίων ανέλαβαν από τους μισθούς τους το κόστος ανέγερσης του κλασικού ναού του Επικούριου Απόλλωνα.

Το λατρευτικό άγαλμα

Άλλο ένα ζήτημα που διαχρονικώς προβληματίζει τους μελετητές του μνημείου των Βασσών είναι ποιά ήταν η θέση του λατρευτικού αγάλματος στο εσωτερικό του ναού, και τί είδους άγαλμα ήταν αυτό; Τα λίγα σχετικά στοιχεία που υπάρχουν είναι (α) η αναφορά του Πausανία ότι είδε στην Μεγαλόπολη ένα μπρούτζινο άγαλμα, ύψους ≈ 3.5 μ., το οποίο απεικόνιζε τον Επικούριο Απόλλωνα και είχε μεταφερθεί εκεί από τις Βάσσεις όταν ιδρύθηκε η Μεγαλόπολη⁴⁶, και (β) η ανακάλυψη το 1812 θραυσμάτων χεριών και ποδιών από μάρμαρο, σε φυσικό μέγεθος, μπροστά από τον κορινθιακό κίονα.

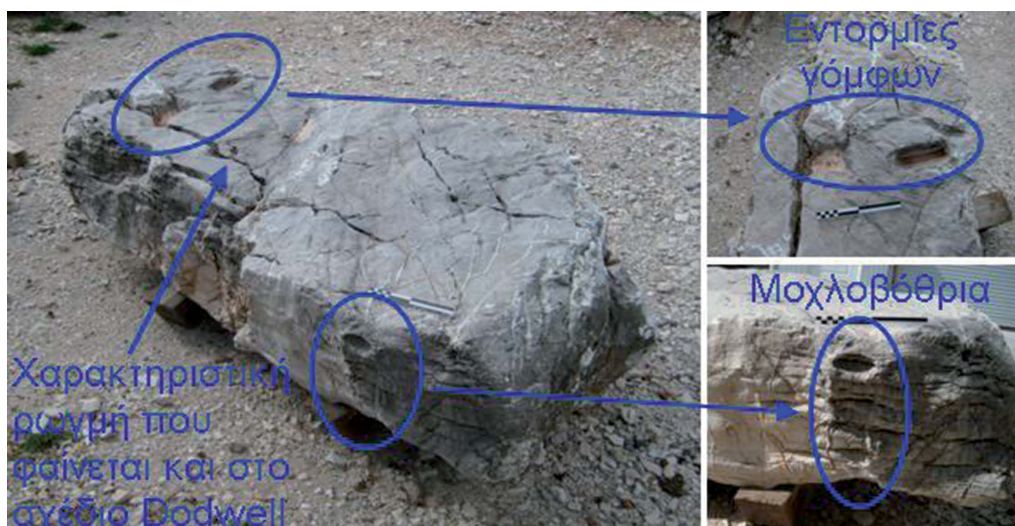
Βάσει αυτών των στοιχείων, το άγαλμα που αναφέρει ο Πausανίας θα μπορούσε να είναι (αρχικώς) τοποθετημένο απέναντι από την ανατολική θύρα του αδύτου και κοντά στο δυτικό τοίχο του μνημείου (όπως το σχεδίασε ο C.R. Cockerel), ή λίγο πιο κάτω, στην ανατολική γωνία του αδύτου (όπως υποστήριξε ο F.A. Cooper), ή στην «αναμενόμενη» θέση, μπροστά από τον κορινθιακό κίονα (όπως πίστευε ο W.B. Dinsmoor). Στην τελευταία περίπτωση μάλιστα, μετά την «μετεγκατάσταση» του αγάλματος στην Μεγαλόπολη, αυτό αντικαταστάθηκε από ένα νέο που ήταν, αυτή τη φορά, ακρολιθικό (δηλαδή ξύλινο με μαρμάρινα άκρα) και λίγο μικρότερο. Όμως υπάρχουν και διαφορετικές απόψεις, όπως αυτή του Παναγιώτη Καββαδία⁴⁷ που θεωρούσε ότι το μπρούτζινο άγαλμα που αναφέρει ο Πausανίας έστεκε

κάπου στον περιβάλλοντα χώρο του ναού των Βασσών, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε μόνο λατρευτικό ξόανο, καθώς και του Νικολάου Γιαλούρη⁴⁸ ο οποίος διατύπωσε τη θεωρία ότι δεν υπήρχε άγαλμα στο εσωτερικό του ναού, αλλά ο Απόλλωνας παρίστατο ανεικονικώς με τον κορινθιακό κίονα.

Μία πρόσφατη ανακάλυψη του γράφοντος, πάντως, ενισχύει την άποψη του Καββαδία, καθώς με βάση ένα αξιόπιστο σχέδιο του μνημείου του Edward Dodwell από το 1805, είναι βέβαιο ότι μπροστά από τη βορειοανατολική γωνία του ναού υπήρχε ένας, επιμήκης, ιδιαίτερος μεγάλων διαστάσεων, ογκόλιθος (Εικ. 28 αριστερά), ο οποίος πιθανότατα αποτελούσε βάθρο μπρούτζινου αγάλματος (ή αγαλμάτων, λόγω του μεγάλου μήκους του). Την εσκεμμένη τοποθέτησή του στην θέση αυτή μαρτυρούν τα μοχλοβόθρια εναπόθεσής του που υπάρχουν στην όρθια επιφάνειά του (Εικ. 28 δεξιά κάτω), που ήταν (σύμφωνα με το σχέδιο του Dodwell) προς το κτήριο, ενώ την (πιθανολογούμενη) λειτουργία του φανερώνουν οι μεγάλες εντορμίες γόμφων στην άνω έδρα του (Εικ. 28 δεξιά άνω).

Εικ. 28:
Το θραύσμα που προέρχεται από τον πολύ μεγάλο ογκόλιθο που σύμφωνα με σχέδιο του E. Dodwell του 1805 βρισκόταν μπροστά από τη Β.Α. γωνία του ναού.

Άλλωστε ήταν μάλλον συνήθης στην αρχαιότητα η τοποθέτηση αγαλμάτων μπροστά από τη μία γωνία της πρόσοψης των ναών, όπως χαρακτηριστικά συνέβαινε στη γειτονική Αλίφειρα όπου αγάλματα ήταν στημένα σε ανάλογη θέση μπροστά και από τους δύο ναούς της Ακρόπολής της, τους ναούς της Αθηνάς και του Ασκληπιού⁴⁹.

Γλυπτός διάκοσμος

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΑΕΤΩΜΑΤΟΣ

Η ύπαρξη ή όχι αετωματικών γλυπτών στο ναό των Βασσών αποτελεί άλλο ένα ζήτημα μη αποσαφηνισμένο μέχρι σήμερα. Ο W.B. Dinsmoor, βάσει μία εσοχής που παρουσιάζουν λίθοι του τυμπάνου (τοίχου του αετώματος), η οποία θα μπορούσε να «εξυπηρετεί» τη συγκράτηση γλυπτών, διατύπωσε τη θεωρία ότι υπήρχαν αετωματικά γλυπτά που εκκλάπησαν από τους Ρωμαίους. Αντιθέτως ο F.A. Cooper και ο Δ. Σβολόπουλος λόγω του πολύ μικρού βάθους των αετωμάτων και της έλλειψης άλλων στοιχείων, θεώρησαν ότι το μνημείο δεν είχε αετωματικά αγάλματα (Εικ. 21).

Αν και τα σχετικά στοιχεία είναι πράγματι ισχνά, είναι πολύ δύσκολο να φανταστούμε αυτόν τον τόσο πλούσια διακοσμημένο ναό χωρίς γλυπτά στις δύο κύριες όψεις του, οπότε η θεωρία του W.B. Dinsmoor μας φαντάζει η σωστή.

ΟΙ ΜΕΤΟΠΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΤΑΣΕΩΝ

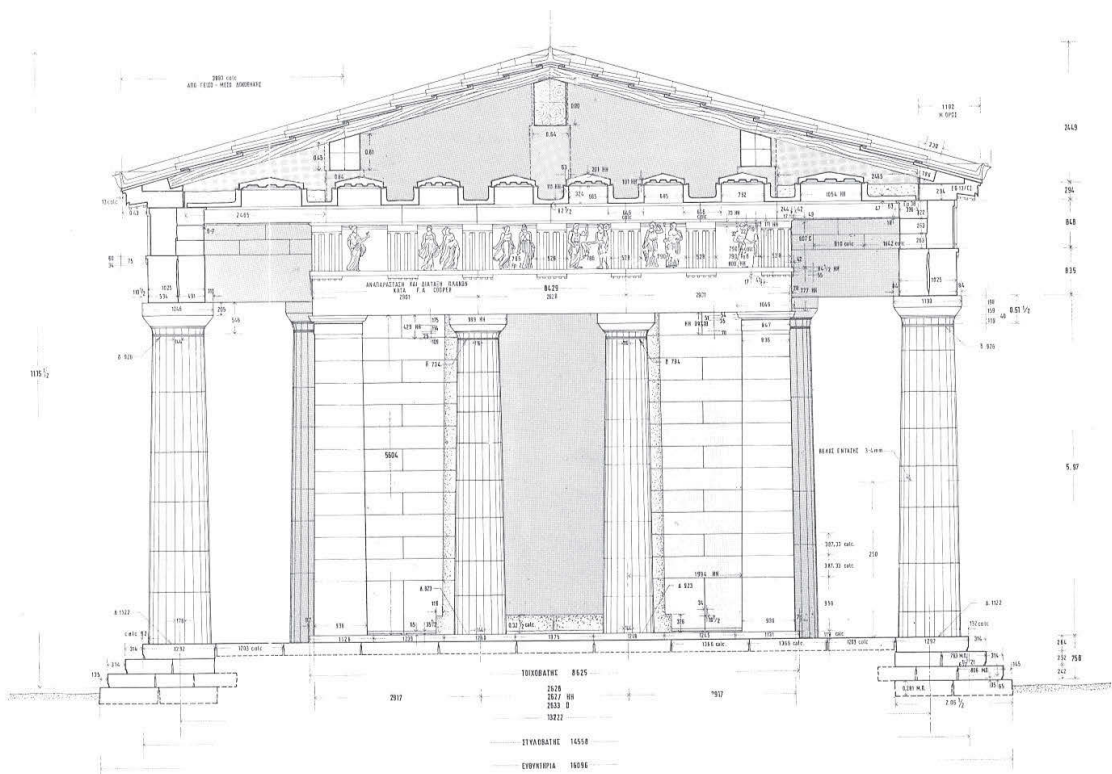
Όμως είναι βέβαιο ότι τον πρόναο και τον οπισθόναο του ναού του Απόλλωνα στις Βάσες κοσμούσαν τρίγλυφα και μαρμάρινες μετόπες, με τις τελευταίες να φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση περιωπής (Εικ. 29), όπως μαρτυρούν τα θραύσματά τους που έχουν διασωθεί και εκτίθενται στο Βρετανικό Μουσείο.

Αν και τα εν λόγω θραύσματα δεν είναι πολλά, όπως ανέδειξε ο Brian Madigan το 1982, οι μετόπες του πρόναου πιθανότατα απεικόνιζαν την επιστροφή του Απόλλωνα στον Όλυμπο από τις Υπερβόρειες χώρες, και αυτές του οπισθόναου την αρπαγή των θυγατέρων του Μεσσήνιου βασιλιά Λεύκιππου από τους Διόσκουρους.

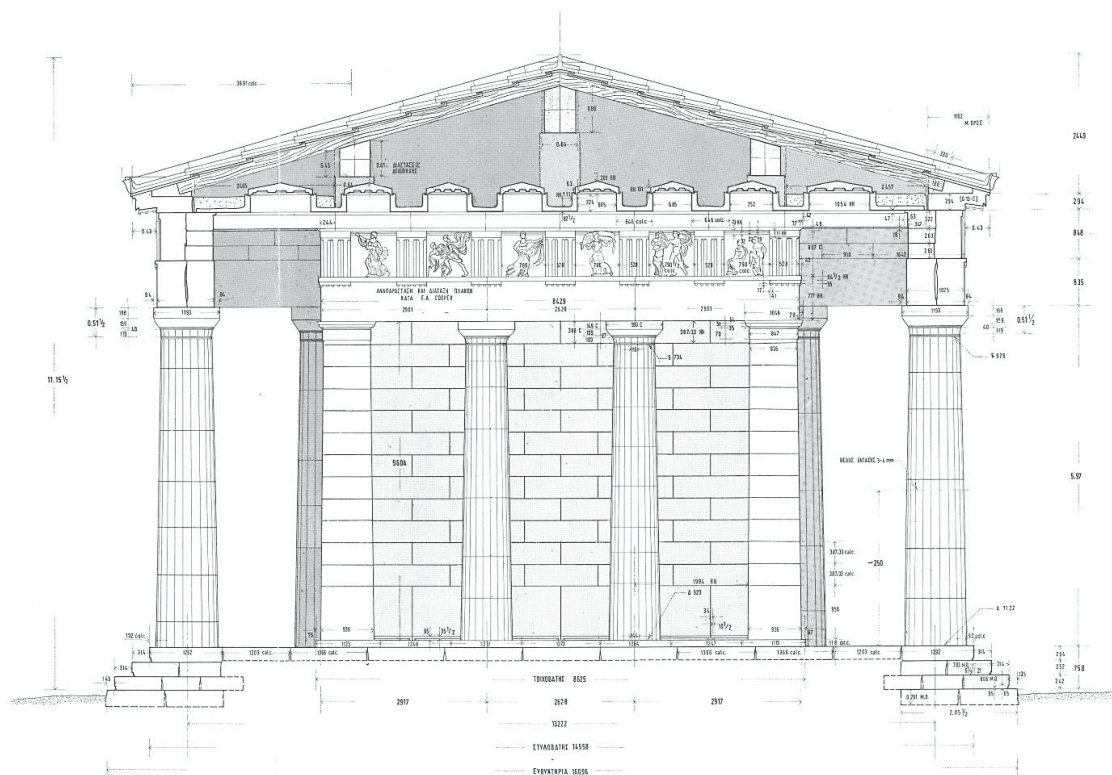
Η ΙΟΝΙΚΗ ΖΩΦΟΡΟΣ

Ένα από τα πιο βασικά διακοσμητικά στοιχεία του ναού (και ρηξικέλευθο λόγω της θέσης του) ήταν αναμφιβόλως η μαρμάρινη ιωνική ζωφόρος που υπήρχε πάνω από τους ιωνικούς ημικίονες (με την παρεμβολή επιστυλίου), μέσα στο σηκό (Εικ. 22). Είχε συνολικό μήκος 31 μ. και αποτελείτο από 23 μαρμάρι-

Εικ. 29:
Γραφική
αποκατάσταση
πρόναου (άνω)
και οπισθό-
ναου.

ΕΓΚΑΡΣΙΑ ΤΟΜΗ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΠΤΕΡΟ - ΩΨΗ ΠΡΟΝΑΟΥ

ΕΓΚΑΡΣΙΑ ΤΟΜΗ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟ ΠΤΕΡΟ - ΩΨΗ ΟΠΙΣΘΟΝΑΟΥ

νες πλάκες. Στις 12 από αυτές απεικονίζεται η Αμαζονομαχία, δηλαδή η μάχη των Αθηναίων, υπό την αρχηγεία του Ηρακλέους, με τις Αμαζόνες. Οι υπόλοιπες 11 απεικονίζουν την Κενταυρομαχία (Εικ. 30), δηλαδή την αναμέτρηση των Κενταύρων με τους Λαπίθες (Θεσσαλικός λαός), κατά τη διάρκεια ενός γαμήλιου γλεντιού όπου οι Κένταυροι υπό την επήρεια του κρασιού επιχείρησαν να βιάσουν τις γυναίκες των Λαπιθών. Οι πλάκες της Κενταυρομαχίας ήταν τοποθετημένες στη βόρεια και στην ανατολική πλευρά του σηκού (σύμφωνα με την πιο πιθανή πρόταση διάταξής τους από τον F.A. Cooper) και σε αυτές περιλαμβάνεται η πλάκα που απεικονίζονται ο Απόλλωνας και η Άρτεμη (Εικ. 15) που ήταν τοποθετημένη στη βόρεια πλευρά.

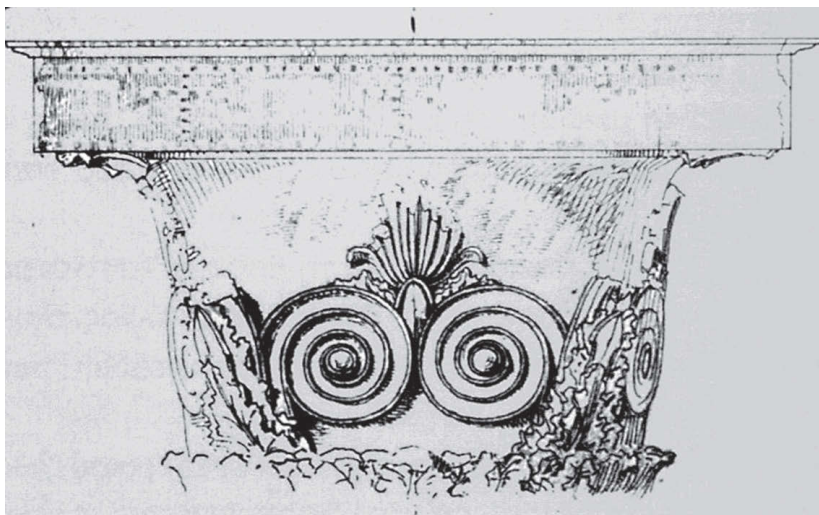
Εικ. 30:
Πλάκα Ιωνικής ζωφόρου στην οποία απεικονίζεται σκηνή της Κενταυρομαχίας.

Οι πλάκες αυτές ανακαλύφθηκαν το 1812, όταν μία ετερόκλητη ομάδα βορειοευρωπαίων (αρχιτεκτόνων, καλλιτεχνών, ευγενών, διπλωματών κ.α.) πραγματοποίησε έρευνα στο μνημείο των Βασσών, ανακαλύπτοντας (μεταξύ άλλων) τον διατηρηθέντα γλυπτό διάκοσμό του. Αργότερα, οι επικεφαλής της ομάδας αυτής πούλησαν τα κυριότερα ευρήματά τους στους Άγγλους, τα οποία το 1815 μεταφέρθηκαν στο Βρετανικό Μουσείο, όπου ευρίσκονται έως και σήμερα.

ΤΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Κατά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο μνημείο το 1812 αποκαλύφθηκε και το μαρμάρινο κιονόκρανο του κεντρι-

Εικ. 31:
Το κορινθιακό
κιονόκρανο
του ναού των
Βασσών σχε-
διασμένο από
τον Carl Haller
von Hallerstein
το 1812.

κού «ελεύθερου» κίονα στο εσωτερικό του ναού, το οποίο ευτυχώς –καθώς αργότερα καταστράφηκε– σχεδιάστηκε από τον Carl Haller von Hallerstein (Εικ. 31). Το κιονόκρανο αυτό, όπως προαναφέρθηκε ήταν κορινθιακό και είναι το πρωιμότερο, γνωστό σήμερα, σχετικό δείγμα. Συμφώνως με το σχέδιο του Haller, στο κατώτερο τμήμα του έφερε δύο σειρές μικρών και πυκνών φύλλων ακάνθου, ενώ στις γωνίες υπήρχαν οι συνήθεις αργότερα έλικες και στο μέσο μεγάλο ανθέμιο ως επίσηψη των ελίκων. Επίσης, είναι σίγουρο ότι είχε και χρωματικό διάκοσμο, όπως αναφέρει στο βιβλίο για το ναό του (1860) ένας άλλος επικεφαλής της επιχείρησης του 1812, ο Charles Robert Cockerel.

Η μοίρα έμελλε αυτού του τόσο σημαντικού για την ιστορία της Ελληνικής Αρχιτεκτονικής αρχιτεκτονικού μέλους να καταστραφεί λίγο αργότερα από την αποκάλυψή του, όπως και σχεδόν όλων των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που αποκάλυψε η έρευνα του 1812, πιθανότατα από εντοπίους οι οποίοι σε καμίνια το μετέτρεψαν σε ασβέστη. Μόλις δύο μικρά θραύσματά του έχουν αναγνωριστεί (από τις αρκετές σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες στις Βάσες), τα οποία φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί επίσης, ότι μια ανακάλυψη του Dinsmoor το 1925 περί του ότι το τελευταίο («κεκλιμένο») ζεύγος ημικιόνων έφερε ημικιονόκρανα μεγαλύτερου ύψους από αυτά

των άλλων ημικίωνων, τον έκανε να διατυπώσει τη θεωρία ότι ήταν κορινθιακού τύπου. Τη θεωρία αυτή μάλιστα επανέλαβαν και άλλοι, μεταγενέστεροι μελετητές του μνημείου. Όμως είναι μάλλον δύσκολο να δεχθεί κάποιος ότι ο κεντρικός, τόσο ιδιαίτερος, κορινθιακός κίονας δεν ήταν και τόσο ξεχωριστός τελικά, ή ότι οι δύο τελευταίοι ημικίονες είχαν διαφορετική επίστεψη από τους σχεδόν απολύτως όμοιούς τους (πέραν του προσανατολισμού) λοιπούς ημικίονες. Έτσι, η διατύπωση της άποψης του Cooper ότι ένα (γνωστό από παλαιά⁵⁰) θραύσμα ασβεστολιθικού κιονοκράνου, ιδιαίτερων διαστάσεων, προέρχεται από ημικίονα⁵¹, ήρθε μάλλον φυσιολογικά.

ΤΑ ΙΩΝΙΚΑ ΗΜΙΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

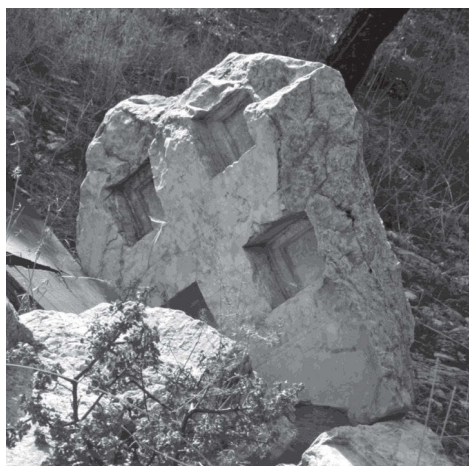
Πολύ ενδιαφέροντα από άποψης αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, αλλά και γλυπτικής εκτέλεσης, ήταν επίσης τα ιωνικά ημικιονόκρανα που επέστεφαν τα ζεύγη ημικίωνων στο εσωτερικό του ναού. Τα οκτώ από αυτά μάλιστα ήταν από μάρμαρο, ενώ τα δύο «τελευταία» που ήταν μεγαλύτερα σε ύψος, αλλά και με πιο εκτεταμένη διακόσμηση (καθώς λόγω της θέσης τους ήταν σχεδόν πλήρη κιονόκρανα), ήταν από ασβεστόλιθο.

ΟΙ ΦΑΤΝΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΛΑΚΕΣ

Οι οροφές του ναού ήταν εξ ολοκλήρου λίθινες και έτσι αποτελούσαν άλλο ένα εντυπωσιακό διακοσμητικό στοιχείο του. Έχουν διασωθεί θραύσματα φατνωματικών πλακών από επτά διαφορετικά είδη, τα δύο από ασβεστόλιθο και τα υπόλοιπα από μάρμαρο. Τα φατνώματά τους (δηλαδή οι εσοχές που διέθεταν οι πλάκες των οροφών, για τη μείωση του βάρους τους, αλλά και την κόσμησή τους) είναι τετραγωνικής μορφής δύο τύπων (Εικ. 32), ενώ υπάρχουν επίσης διαμαντόσχημα φατνώματα καθώς και ρομβοειδή δυο ειδών.

Η ΜΑΡΜΑΡΙΝΗ ΣΤΕΓΗ

Στο υψηλό αισθητικό αποτέλεσμα που ήθελαν να πετύχουν οι κατασκευαστές του μνημείου συνεισέφερε αναμφιβόλως και η μαρμαρίνη κεράμωση της στέγης του, η οποία ήταν κορινθιακού τύπου, αποτελούνταν, δηλαδή, από σχεδόν επίπεδους στρωτήρες και γωνιακούς καλυπτήρες. Οι σειρές των

Εικ. 32:
Φωτογραφίες
δύο θραυσμά-
των πλακών
οροφής με
διαφορετικό
γλυπτό
διάκοσμο.

τελευταίων μάλιστα απόληγαν (στις μακρές πλευρές του κτηρίου) σε ακροκέραμα με ανάγλυφη διακόσμηση ανθεμίου.

Η στέγη του μνημείου, πιθανότατα, δεν διέθετε Οπαίο (εσκεμμένο άνοιγμα ή ασυνέχεια), καθώς δεν έχει προκύψει από την μέχρι σήμερα έρευνα ουσιαστικό, σχετικό στοιχείο.

Ζωγραφικός διάκοσμος

Λίγες φωτογραφίες τραβηγμένες το 1907, στο πλαίσιο του έργου που πραγματοποιούνταν τότε για την αναστήλωση του μνημείου, επιβεβαιώνουν κάτι μάλλον αναμενόμενο: ότι ο ναός διέθετε και σημαντικό ζωγραφικό διάκοσμο. Από τις φωτογραφίες προκύπτει ότι η επικρανίτιδα, δηλαδή η ανώτατη στρώση λίθων των τοίχων του κυρίως ναού, είχε ζωγραφισμένη την εξωτερική (προς τα πτερά) πλευρά της. Φυσικά και άλλα μέρη του ναού θα έφεραν ζωγραφικές διακοσμήσεις οι οποίες δεν έχουν διατηρηθεί, όπως τελικώς δεν διατηρήθηκαν και οι ζωγραφίες που παρουσιάζονται στις προαναφερθείσες φωτογραφίες.

Θα πρέπει μάλιστα να θεωρείται σχεδόν βέβαιο, επίσης, ότι οι κίονες της περίστασης του μνημείου ήταν επιχρισμένοι με μαρμαροκονίαμα, για να προστατεύεται το ασβεστολιθικό υλικό τους από τα όμβρια ύδατα και για να μην φαίνονται οι ατέλειές του. Έτσι, το λευκό χρώμα των κίωνων θα ήταν σε αντίθεση με την πολυχρωμία των ζωγραφικών διακοσμήσεων και σε συμφωνία με την μαρμάρινη κεράμωση, συμβάλλοντας

(πιθανότατα) πολύ θετικά στη συνολική εικόνα του κτηρίου κατά τους αρχαίους χρόνους.

Αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις

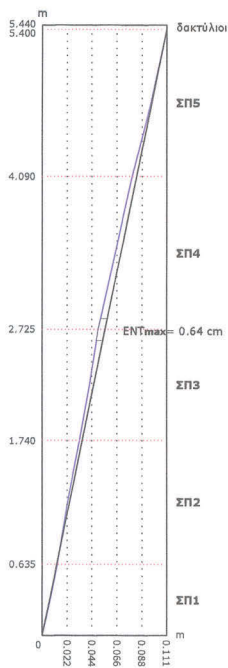
Είναι γνωστό ότι οι περισσότεροι αρχαίοι ελληνικοί ναοί κατασκευάζονταν, από την αρχαϊκή περίοδο και μετά, με τέτοιο τρόπο ώστε να διαθέτουν *αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις*. Έτσι έχουν ονομαστεί οι ήπιες (σχεδόν ανεπαίσθητες) καμπυλώσεις, και οι παρομοίως ήπιες αποκλίσεις από το κατακόρυφο ή το οριζόντιο επίπεδο, στρώσεων λίθων ή ομάδων αρχιτεκτονικών μελών που ευλόγως θα αναμενόταν να ήταν επίπεδες ή (πρακτικώς) κατακόρυφες ή οριζόντιες.

Στην περίπτωση του ναού του Επικούριου Απόλλωνα, οι πολύ έντονες παραμορφώσεις που έχει υποστεί το κτήριο κατά την μακραίωνη ιστορία του, μαζί με την εκτεταμένη διάβρωση του υλικού του, προέβαλλαν και προβάλλουν σημαντικά εμπόδια στο έργο της έρευνας και μελέτης της αρχιτεκτονικής του. Συνεπώς, μάλλον δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι προσπάθειες για την ανίχνευση των φημισμένων εκλεπτύνσεων της αρχαίας Ελληνικής Αρχιτεκτονικής στο μνημείο των Βασσών έχουν οδηγήσει σε αντιφατικά συμπεράσματα.

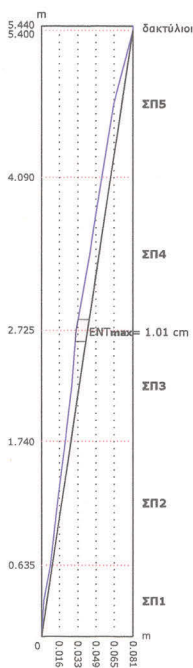
Ακόμη και για μία από τις πιο γνωστές και καλά μελετημένες αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις των αρχαίων ελληνικών ναών, την ένταση των κίωνων (δηλαδή την ελαφριά διόγκωση του κορμού τους), υπάρχουν αντίθετες απόψεις για το αν κατασκευάστηκε στους κίονες του ναού των Βασσών, με τους W.B. Dinsmoor (1950) και Δ. Σβολόπουλο (1995) να ισχυρίζονται την ύπαρξή της, και με τον F. Penrose (1888) και ιδιαιτέρως τον F.A. Cooper (1996) να την απορρίπτουν σθεναρώς.

Πάντως, στο πλαίσιο του προσφάτως εκτελεσμένου έργου αποκατάστασης του μνημείου, η καταβίβαση του κιονοκράνου ενός κίονα της βόρειας όψης (του 5^{ου} από Α.), ο οποίος είναι ένας από τους κίονες του μνημείου που δείχνουν ότι έχουν υποστεί τη μικρότερη διάβρωση στις περιμετρικές ραβδώσεις τους, διευκόλυνε τη διενέργεια λεπτομερών μετρήσεων στις τέσσερις (κύριες) κατατομές του (Εικ. 33). Οι μετρήσεις αυτές φανέρωσαν την ύπαρξη έντασης στον κίονα και ανέδειξαν ότι

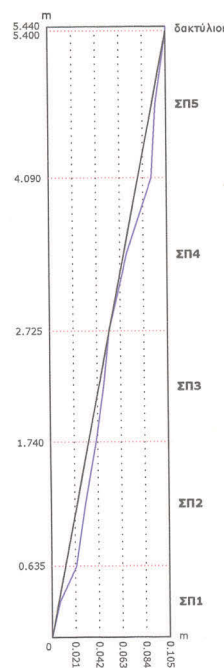
ΒΟΡΕΙΑ ΑΞΟΝΙΚΗ ΡΑΒΔΩΣΗ

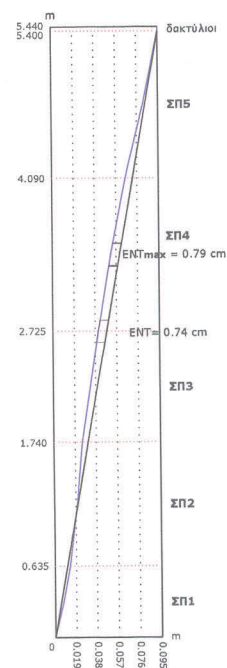
ΝΟΤΙΑ ΑΞΟΝΙΚΗ ΡΑΒΔΩΣΗ

ΔΥΤΙΚΗ ΑΞΟΝΙΚΗ ΡΑΒΔΩΣΗ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΞΟΝΙΚΗ ΡΑΒΔΩΣΗ

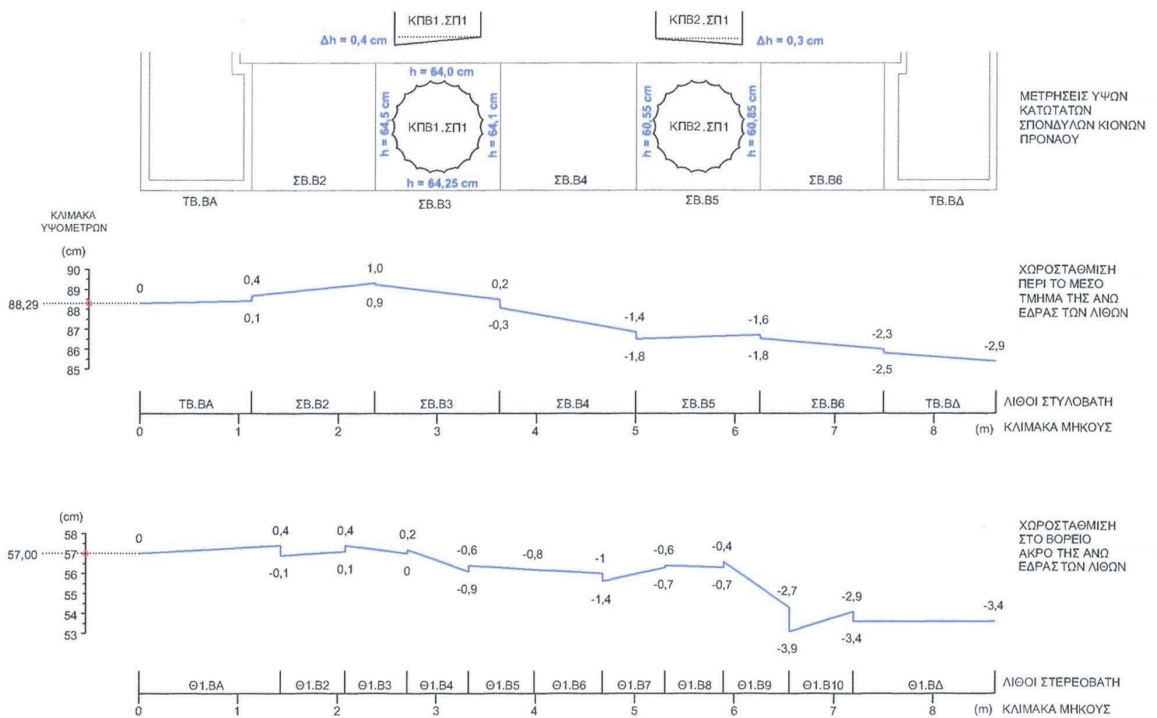

Εικ. 33: Διαγράμματα που παρουσιάζουν σε έξαρση τις μετρήσεις στον κορμό του 5ου από Α. κίονα της βόρειας όψης του ναού οι οποίες αναδεικνύουν την ύπαρξη έντασης στον κίονα.

το μέγιστο μέγεθος της εμφανίζεται στη μέση του κορμού και ανέρχεται στα 10 χιλιοστά, επιβεβαιώνοντας τους Dinsmoor και Σβολόπουλο.

Άλλη μία θεμελιώδης (και ευρέως μελετημένη) εκλέπτυνση των αρχαίων ναών είναι η κυρτότητα του στυλοβάτη (δηλαδή η κυρτή καμπύλη που διαμορφώνεται από τις άνω έδρες των λίθων που είναι κάτω από τους κίονες), η οποία συνήθως συνυπάρχει με κυρτότητα στο επιστύλιο. Σχεδόν όλοι οι μελετητές του μνημείου των Βασσών έχουν απορρίψει την ύπαρξη τέτοιων εκλεπτύνσεων, είτε διότι δεν έχει διαπιστωθεί ότι οι κατώτατοι σπόνδυλοι των κίωνων της περίπτωσης διαθέτουν διαφορετικά ύψη στην περιφέρειά τους (Σβολόπουλος 1995), είτε διότι δεν έχουν εντοπιστεί μη-ορθές γωνίες σε λίθους επιστυλίου (Cooper 1996). Στον αντίποδα υπάρχει μόνον ο Αργύρης Πετρονώτης (1987), ο οποίος «διέκρινε» στα αποτελέσματα χρωσταθμίσεων στο κρηπίδωμα της βόρειας όψης του μνημείου την πιθανότητα ύπαρξης κυρτότητας, μέγιστου εκτιμώμενου ύψους περί τα 2.1 εκ.

Στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης των πλακών δα-

πέδου του βόρειου πτερού του μνημείου, τον Ιούλιο του 2013, πραγματοποιήθηκαν χωροσταθμίσεις στον γειτονικό στυλοβάτη του προνάου, καθώς και στις άνω έδρες των λίθων του υποκείμενου θεμελίου, στο βορεινό άκρο τους (η βορεινή όρθια επιφάνεια αυτών των λίθων ήταν εμφανής διότι είχαν απομακρυνθεί οι πλάκες δαπέδου του βόρειου πτερού). Επίσης, έγιναν μετρήσεις και των υψών (όπου κατέστη δυνατό) των κατώτατων σπονδύλων των κιόνων του προνάου (Εικ. 34).

Από τις προαναφερθείσες μετρήσεις προέκυψαν αρκετά στοιχεία που «υπαινίσσονται» κυρτότητα στον στυλοβάτη του προνάου του μνημείου των Βασσών! Κατ' αρχάς η μορφή του διαγράμματος της χωροστάθμισης του στυλοβάτη, παρά την εμφανή καθίζηση του κεντρικού (και ίσως του δυτικού) τμήματός του, είναι συμβατή με κυρτότητα και στα δύο άκρα του. Επίσης, η χωροστάθμιση στην υποκείμενη στρώση λίθων, χωρίς να αναιρεί την ύπαρξη κυρτότητας, δίνει εμμέσως ένα πολύ υποστηρικτικό σ' αυτήν στοιχείο: καθώς ο δυτικότερος λίθος της στρώσης (με συμβατική ονομασία Θ1.ΒΔ, βλ. Εικ. 34) μετρήθηκε να έχει την άνω έδρα του απολύτως οριζόντια, και ο υπερκείμενός του λίθος (ο ΤΒ.ΒΔ) να έχει μεγαλύτερο υψό-

Εικ. 34:

Αποτελέσματα μετρήσεων υψών στους κατώτατους σπονδύλους των κιόνων του προνάου και χωροσταθμίσεων στους υποκείμενους των κιόνων λίθους.

μετρο στο ανατολικό άκρο της άνω έδρας του έναντι του δυτικού άκρου της, αυτά από κοινού αναδεικνύουν (καθώς οι δύο λίθοι έχουν καλή μεταξύ τους επαφή) ότι ο λίθος ΤΒ.ΒΔ κατασκευάστηκε με τις άνω και κάτω έδρες του μη-παράλληλες, και μάλιστα συμβατές με την πιθανολογούμενη κυρτότητα.

Τέλος, και τα ύψη των κατώτατων σπονδύλων των δύο κίωνων του προνάου υποδηλώνουν κυρτότητα στον υποκείμενο στυλοβάτη (Εικ. 34), γεγονός που συνήθως αποτελεί την απόδειξή της. Όμως, καθώς οι κίονες αυτοί έχουν (μερικώς) αναστηλωθεί το 1903, και κατά την αναστήλωσή τους χρησιμοποιήθηκε κονίαμα για την επίτευξη καλύτερης επαφής στις διεπιφάνειες τους, οι μετρήσεις των υψών των κατώτατων σπονδύλων τους πρέπει να θεωρούνται επισφαλείς, τουλάχιστον έως ότου οι κίονες αποσυναρμολογηθούν (για να αποκατασταθούν) και οι μετρήσεις επαναληφθούν. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα στοιχεία υπέρ της ύπαρξης κυρτότητας στον πρόναο είναι πολλά για να θεωρούνται μόνον συγκυριακά.

Στα προαναφερθέντα περί των εκλεπτύνσεων του μνημείου των Βασσών, πρέπει να προστεθούν και η δια γυμνού οφθαλμού εμφανής μείωση στους κίονες του, καθώς και η διαπιστωμένη μείωση του πάχους των τοίχων του σηκού του.

Επομένως, ευλόγως μπορεί να διατυπωθεί ότι η έως σήμερα μη ανίχνευση και άλλων εκλεπτύνσεων οφείλεται κυρίως στην μεγάλη διάβρωση των εκτεθειμένων επιφανειών των αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου. Επομένως, καθώς το έργο αποκατάστασης συνεχίζεται, και περισσότερα τμήματα του αρχαίου κτηρίου θα αποσυναρμολογούνται (για να στερεωθούν), είναι σχεδόν σίγουρο κατά τον γράφοντα ότι θα προκύψουν και άλλα στοιχεία που θα αναδείξουν ότι το μνημείο των Βασσών διέθετε και άλλες, πέραν αυτών που αναφέρθηκαν παραπάνω, αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις.

Στοιχεία δομοστατικού σχεδιασμού

Παράλληλα με αυτόν τον εκλεπτυσμένο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, φαίνεται ότι ο ναός των Βασσών (όπως σχεδόν όλα τα σημαντικά κτήρια στην αρχαία Ελλάδα) οικοδομήθηκε και βάσει δομητικού σχεδιασμού, υποτυπώδους έστω, σε κάθε πε-

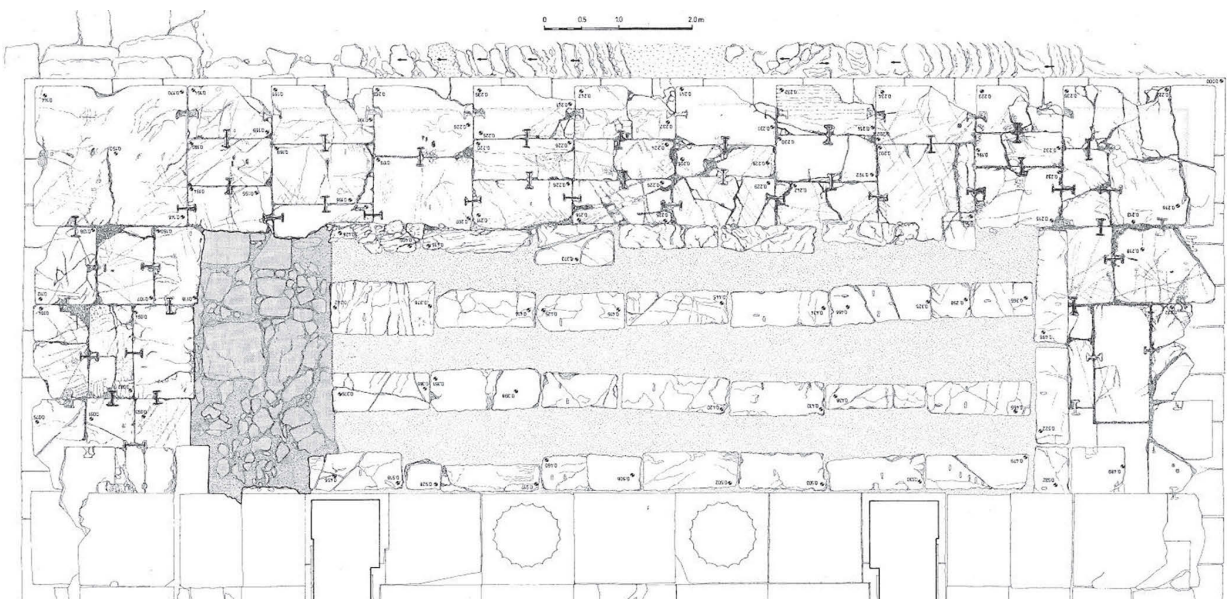
ρίπτωση όμως «στέρεου», καθώς είχε ως βάση την συσσωρευμένη εμπειρία των οικοδόμων εκείνης της εποχής.

Αυτό προκύπτει από πολλά στοιχεία που ενυπάρχουν στο μνημείο. Εκτός από αυτά που ισχύουν γενικώς (χρήση δομικών υλικών με μεγάλες αντοχές, αποφυγή έκκεντρων φορτίσεων και τοποθέτηση μεταλλικών στοιχείων για την σύνδεση των λίθων ως επιπλέον μηχανισμός αντίστασης στις σεισμικές δράσεις), τα κυριότερα από τα ειδικά είναι: ενίσχυση των γωνιών με τοποθέτηση σ' αυτές μεγαλύτερων λίθων από τους αγγαίους και διπλάσιου αριθμού από τον τυπικό συνδετήριων στοιχείων (Εικ. 35), λάξευση κοιλοτήτων σε αθέατα σημεία πολλών λίθων που γεφυρώνουν κενά διαστήματα, για να μειωθεί το ίδιο βάρος τους χωρίς σημαντική μείωση της καμπτικής αντοχής τους, μη τοποθέτηση συνδέσμων στις δοκούς και τις πλάκες οροφής που «ένωναν» το περιστύλιο με τον κυρίως ναό γιατί προφανώς θεωρούνταν επιβαρυντικοί στην περίπτωση διέγερσης του κτηρίου από μεγάλο σεισμό, κ.α.

Η επιδίωξη των αρχαίων ναοδόμων για την δομητική επάρκεια του κτηρίου είναι πρόδηλη και στην επιμέλεια με την οποία κατασκεύασαν τα θεμέλιά του, κυρίως κάτω από τον κυρίως ναό, όπου το θεμέλιο εκεί αποτελείται από πολλές στρώσεις με μεγάλους λίθους, ορθοκανονικούς και καλολαξευμένους ώστε να έχουν πολλή καλή επαφή μεταξύ τους.

Εικ. 35:

Ο 1ος αναβαθμός της κρηπίδας και οι κραυευτές στο βόρειο πτερό του μνημείου, πριν από την αποκατάστασή τους. Στο σχέδιο παρουσιάζεται και μία ανασκαφική τομή στην εσωτερική βορειοδυτική γωνία του κτηρίου.

Αλλά και το θεμέλιο του περιστυλίου, αν και όχι τόσο «προσεγμένο» όσο του σηκού, παρουσιάζει και αυτό στοιχεία ιδιαίτερης δομοστατικής επιμέλειας, καθώς φαίνεται ότι οι κατασκευαστές του είχαν φροντίσει να συμπυκνώσουν το αργιλικό στρώμα που παρέβαλλαν μεταξύ αυτού και του βραχώδους υποβάθρου του, πριν από την κατασκευή της ανωδομής. Σε κάθε περίπτωση, μάλιστα, και παρά τις σημαντικές καθιζήσεις που παρουσιάζει, και το θεμέλιο αυτό του μνημείου πρέπει να θεωρείται «επιτυχημένο», καθώς εξακολουθεί να φέρει ιστάμενο το περιστύλιο, 2.500 περίπου χρόνια μετά την κατασκευή του!

Η μεταφορά του μαρμάρου

Από τις πιο δαπανηρές πτυχές της ανέγερσης μιας μνημειώδους κατασκευής στην αρχαιότητα ήταν οι απαραίτητες μεταφορές των δομικών υλικών. Γι' αυτό και στις περισσότερες περιπτώσεις οι κατασκευαστές επέλεγαν τα υλικά να προέρχονται κατά το πλείστον από κοντινές περιοχές. Διαφορετικώς, φρόντιζαν τα υλικά που προέρχονταν από μακριά να μεταφέρονται, εάν ήταν εφικτό, με πλωτά μέσα, καθώς αυτό ήταν ευκολότερο και κατά συνέπεια λιγότερο δαπανηρό από τις διαξηράς μεταφορές τους.

Στο ναό του Βασίτα Απόλλωνα, όπως προαναφέρθηκε, το μεγαλύτερο μέρος του κτηρίου κτίστηκε από τον εντόπιο ασβεστόλιθο. Όμως, για πολλά επιμέρους τμήματα του (κεράμωση και πολλά σημαίνοντα αρχιτεκτονικά μέλη του) χρησιμοποιήθηκε μάρμαρο, που σύμφωνα με σχετική μελέτη του F.A. Cooper προήλθε από λατομείο στο Ακρωτήριο Ταίναρο.

Αν πράγματι έγινε έτσι, τότε οι απαραίτητοι όγκοι μαρμάρου μεταφέρθηκαν δια θαλάσσης από το Ταίναρο στον κυπριακό κόλπο, και μετά προδήλως με μικρότερα πλοία «ανέβηκαν», όσο ήταν εφικτό, τον ποταμό Νέδα, ο οποίος στην αρχαιότητα ήταν πλωτός⁵² και από εκεί φορτώθηκαν επί ημιόνων και ίσως όνων, και δια μέσω των δρόμων της εποχής, αφού πέρασαν από την Φιγάλεια, κατέληξαν στις Βάσες.

Τα μεγαλύτερου μήκους τεμάχια μαρμάρου που έπρεπε να μεταφερθούν στις Βάσες είναι αυτά που διαμορφώθηκαν ως δοκοί του προνάου. Οι δοκοί αυτές είναι διατομής Π, επιλογή

που προφανώς έγινε με στόχο το απαιτούμενο βάρος καθενός τεμαχίου να μειωθεί στο ελάχιστο δυνατό, ώστε να είναι λιγότερο δυσχερής η μεταφορά του.

Η εξόρυξη του ασβεστολίθου

Στις πλαγιές του Κωτιλίου, περίξ και κοντά στο μνημείο των Βασσών, εντοπίζονται πολλά μέτωπα αρχαίων λατομείων (Εικ. 36), τα οποία αναδεικνύουν την προέλευση του ασβεστολιθικού δομικού υλικού του αρχαίου ναού. Στα λατομεία αυτά, παρά τη φθορά που παρουσιάζουν από το πέρασμα του χρόνου, διατηρούνται στοιχεία που υπαινίσσονται ότι στις Βάσσες εκτός από εφαρμογή των γνωστών τεχνικών λατόμευσης της αρχαίων τεχνιτών (λάξευση περιμετρικών καναλιών και χρήση σφηνών για την τελική απόσπαση καθενός τεμαχίου), έγινε και χρήση τρυπανιών, κυρίως κατά μήκος ασυνεχειών της διαστρωμάτωσής του πετρώματος.

Επίσης, σε διάφορες θέσεις είναι φανερό ότι τα τεμάχια που αποσπώνταν από το βράχο υποβάλλονταν εκεί κοντά σε αδρή

Εικ. 36:

Σε πρώτο και δεύτερο πλάνο (κάτω αριστερά και άνω δεξιά) μέτωπα αρχαίου λατομείου στις Βάσσες, βορειοδυτικώς του μνημείου.

λάξευση για την πρώτη διαμόρφωση του επιθυμητού σχήματός τους, με σκοπό τη μείωση του βάρους τους, αλλά και για την πρώτη αποτίμηση περί του εάν είναι δομικώς επαρκή. Αυτό συνέβαινε περισσότερο στα μεγαλύτερα (αλλά και στα μεσαίου μεγέθους) τεμάχια, καθώς και σ' αυτά που είχαν αφαιρεθεί από θέσεις με χαμηλότερο υψόμετρο από αυτό της θέσης του μνημείου.

Στη συνέχεια τα τεμάχια μεταφέρονταν κοντά στη θέση όπου ανεγείρονταν ο ναός, τα μικρού μεγέθους τεμάχια (πιθανώς) επί ξύλινων φορειών, ενώ τα μεσαία μεγέθους (εφόσον το επέτρεπαν η αρχική τους θέση και η κατάσταση του δρόμου έως τον υπό κατασκευή ναό) επί ξύλινων κυλίστρων, διαφορετικά μεταφέρονταν και αυτά όπως τα μεγάλα μεγέθους, δηλαδή είτε επί κάρων συρόμενων από ημιόνους ή όνους, είτε φορτωμένα απ' ευθείας στα συμπαθή μόνοπλα ζώα.

Κατασκευαστικές πτυχές

Η τελική κατεργασία των λίθινων αρχιτεκτονικών μελών ελάμβανε χώρα πλησίον του υπό κατασκευή μνημείου ή μετά την τοποθέτησή τους στο μνημείο, στις περιπτώσεις που το δεύτερο ήταν εφικτό. Κατ' αυτόν τον τρόπο ελαχιστοποιείτο ο κίνδυνος να υποστούν μικροβλάβες κατά τη διάρκεια της διαμόρφωσής τους. Ειδικώς για την προστασία των ακμών των αρχιτεκτονικών μελών από απολεπίσεις ή μικροθραύσεις, είτε κατά την μεταξύ των συναρμογή όταν τοποθετούνταν, είτε εάν θα παρουσίαζαν σχετικές μετακινήσεις ή/και λικνισμό ως συνέπεια ενός ισχυρού σεισμού, οι λιθοξόοι διαμόρφωναν στην περίμετρο των εδρών τους εισέχουσες ταινίες πλάτους αρκετών χιλιοστών.

Η σειρά τοποθέτησης των αρχιτεκτονικών μελών ήταν προκαθορισμένη, π.χ. για τις εξωτερικές σειρές των στρώσεων λίθων υπό τους κίονες εκκινούσε και από τις δύο άκρες και κατέληγε (συνήθως) στον μεσαίο λίθο. Η τελική ώθηση των λίθων στην οριστική τους θέση γινόταν με τη χρήση μοχλών, όπως φανερώνουν οι εγκοπές (μοχλοβόθρια) που ενυπάρχουν σε ύπτιες επιφάνειες πλείστων λίθων. Για την ανύψωση των λίθων χρησιμοποιούνταν σχοινιά και ξύλινοι γερανοί, όπως

«μαρτυρείται» από τους αγκώνες (προεξοχές στις πλευρικές επιφάνειες) που διατήρησε ένας λίθος που αρχικώς προοριζόταν ως μέλος του τοίχου του σηκού και τελικώς τοποθετήθηκε ως κρατευτής κάτω από τις πλάκες δαπέδου του βόρειου πτερού (Εικ. 37). Λεπτές γραμμές χαρασσονταν σε ύπτιες επιφάνειες για την με ακρίβεια τοποθέτηση των λίθων και τον ορθό προσανατολισμό τους, ενώ κόκκινη χρωστική ουσία (μίλτος) αλείφετο στις διεπιφάνειες των σπονδύλων για τον εντοπισμό των μικρών αθέατων εξαρμάτων και την αφαίρεση τους.

Οι παραπάνω αναφορές στις υψηλού επιπέδου οικοδομικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του μνημείου των Βασσών, παρότι επιγραμματικές και ελλιπείς, αναδεικνύουν ότι το μνημείο ήταν (πέραν από αισθητικώς άρτιο) ένα υψηλό τεχνικό επίτευγμα της εποχής του.

Εικ. 37:
Λίθος θεμελίου που αρχικώς προοριζόταν για πλευρικό τοίχο του σηκού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

33. Gruben 2000, σελ. 137.

34. Βλ. και σελ. 47.

35. Δεν είναι σπάνια στο κτήριο, πάντως, η ύπαρξη μελών από ασβεστόλιθο διαφορετικών αποχρώσεων, ειδικά στο βόρειο πτερό απαντώνται αρκετοί λίθοι χρώματος κάπου μεταξύ ανοικτού γκρι-ερυθρού και ανοικτού γκρι-ιώδους.

36. Cooper 1996, p.p. 107-114.

37. Προσανατολισμό Β.-Ν. παρουσιάζουν και άλλοι ναοί της Αρκαδίας, όπως ο ναός της Αθηνάς στην Αλίφειρα, της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα στην Ασέα και ο δωρικός ναός στο Πρασιδάκι (κοντά στο Λέπρεο).

38. Ο περιώνυμος περιηγητής αναφέρει ότι στα ανατολικά του Λυκαίου υπήρχε ιερό αφιερωμένο στον Παρράσιο ή Πύθιο Απόλλωνα. Επίσης, ότι υπήρχε ετήσια γιορτή κατά την οποία θυσίαζαν αγριογούρουνο για τον Επικούριο Απόλλωνα στην αγορά (χωρίς να διευκρινίζει ποια ακριβώς), το οποίο μετά μετέφεραν με πομπή και υπό τους ήχους αυλού, στο ιερό του Παρρασίου Απόλλωνα. Εκεί έκαιγαν μέρη του σφαγείου, ολοκληρώνοντας τη θυσία, και το υπόλοιπο το έτρωγαν. (Παυσανίας VIII.38.8)

39. Hahland 1948, Hofkes-Brukker und Mallwitz 1975, Hoepfner 1997.

40. Hoepfner 1997.

41. Cooper 1996, Madigan 1992.

42. Hoepfner 2001.

43. Dinsmoor 1950, p. 154.

44. Cooper 1996, p. 80.

45. Camp 2005, σελ. 110-112.

46. Παυσανίας VIII.30.3-4 και VIII.41.9, βλ. Παπαχατζής 1980, σελ. 311 και 371, αντίστοιχα.

47. Καββαδίας 1905.

48. Γιαλούρης 1988, σελ. 38.

49. Ορλάνδος 1967-68, σελ. 46-47 και 171.

50. Ρωμαίος 1914.

51. Cooper 1996, vol. I, p. 290-291.

52. «Κοντά στη θάλασσα το ρεύμα της Νέδας είναι πλωτό από μικρά πλοία.» Παυσανίας VIII.41.3, μετάφραση Νικολάου Παπαχατζή (1980, σελ. 359-360).

Εικ. 38:

Το μνημείο των Βασσών από ΒΑ το 1806,
σε σχέδιο του Edward Dodwell.

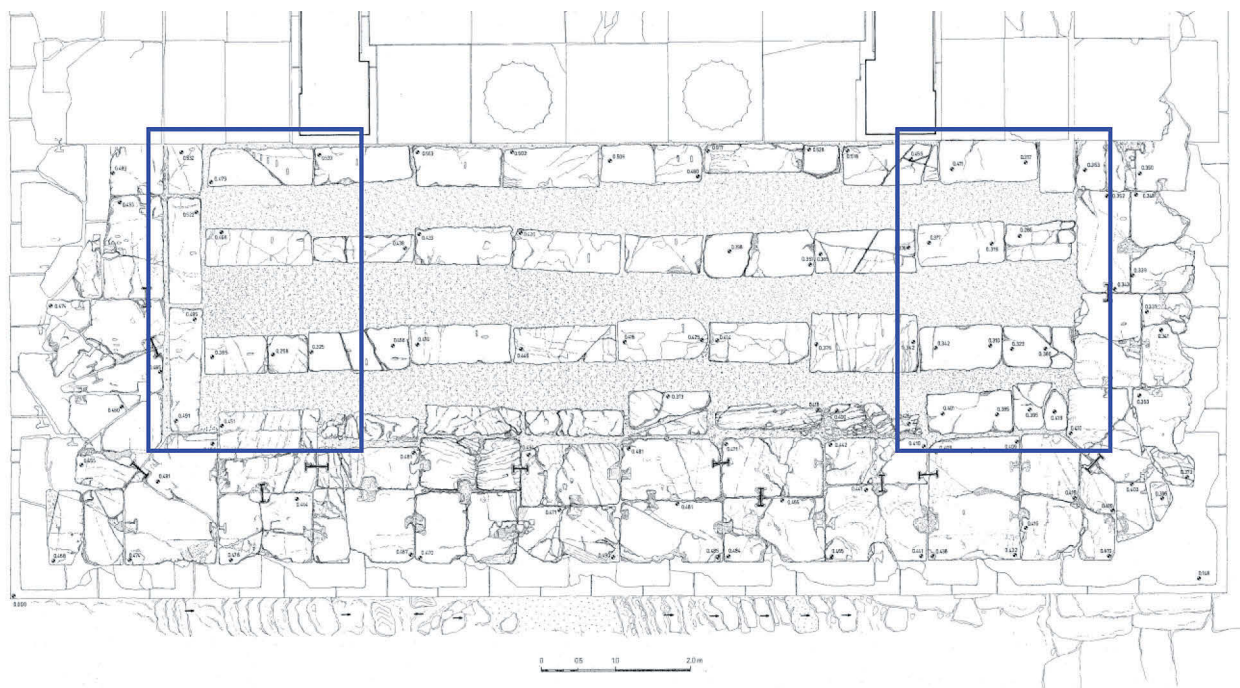
5 ΣΗΜΑΙΝΟΝΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Κατασκευαστική επέμβαση στην αρχαιότητα⁵³

Η αναφορά του ναού του Επικούριου Απόλλωνα από τον Πausανία⁵⁴, ο οποίος επισκέφτηκε τις Βάσσεις το 174 μ.Χ., αποτελεί τη μοναδική μνεία του μνημείου σε αρχαία γραπτή πηγή. Ο Πausανίας, αν και δεν κάνει εκτενή περιγραφή του ναού, τον χαρακτηρίζει ως τον ομορφότερο της Πελοποννήσου, μετά το ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, και θαυμάζει το κάλλος και την αρμονία των λίθων του⁵⁵. Έτσι, με βάση το τελευταίο σχόλιο μπορεί να θεωρηθεί ότι περίπου πεντακόσια χρόνια από την ανέγερσή του ο ναός ήταν αξιοθέατος, χωρίς παραμορφώσεις ή άλλες βλάβες, προφανώς λόγω της ανθεκτικότητας του, ή διότι κάποιοι φρόντιζαν για τη συντήρησή του. Προσφάτως προέκυψαν στοιχεία που συνηγορούν υπέρ του δεύτερου.

Τα νέα στοιχεία υποδηλώνουν ότι ο ναός είχε υποστεί, μεταγενέστερα της κατασκευής του, αλλά σίγουρα στην αρχαιότητα, αρκετά ευρεία επέμβαση οικοδομικού χαρακτήρα, πιθανώς για επισκευαστικούς σκοπούς.

Η επέμβαση αυτή είχε λάβει χώρα (τουλάχιστον) κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου, και περιελάμβανε το 2^ο από Β. κίονα της δυτικής πλευρά, λίθους υποκείμενους και υπερκείμενους του κίονα, τις γειτονικές πλάκες δαπέδου του πετρού, καθώς και τους λίθους που οι πλάκες εδράζονται. Αυτά εικάζονται βάσει του ότι κατά τις εργασίες αποσυναρμολόγησης που έλαβαν χώρα για τη στερέωσή του βόρειου πετρού, αποκαλύφθηκαν πολλοί λίθοι οι οποίοι είτε είχαν αναχρησιμοποιηθεί, μετά από αναλάξευση κάποιας έδρας τους (κατώτατος σπόνδυλος του προαναφερθέντος κίονα), είτε είναι λίθοι πολύ κατώτερης ποιότητας πετρώματος από

Εικ. 39:
 Κάτοψη του 2^{ου}
 αναβαθμού της
 κρηπίδας και
 των κρατευτών
 του βόρειου πε-
 ρού. Τα ορθογώ-
 νια περικλείουν
 τα τμήματα
 των σειρών
 των κρατευτών
 που υπάρχει
 ασυμφωνία στη
 διάστρωση των
 λίθων.

τους γειτονικούς τους (αντίθημα επιστυλίου στο βορειότερο μεταξόνιο της δυτικής πλευράς), είτε είχαν υποστεί χρονδροειδή λάξευση σε όρθια επιφάνειά τους για να εναποτεθούν σφηνοειδώς στη θέση τους (κρατευτής στη βορειοδυτική γωνία του βόρειου περού).

Άλλο ένα πολύ ισχυρό στοιχείο υπέρ της εικαζόμενης επέμβασης αποτελεί η μη συμφωνία της διάταξης των κρατευτών στα δύο άκρα του βόρειου περού του ναού: Στο ανατολικό άκρο υπάρχει συμβολή διαμηκών και εγκάρσιων σειρών λίθων πολύ επιμελημένου σχεδιασμού και άρτιας υλοποίησης, κάτι που δεν ισχύει για το δυτικό άκρο (Εικ. 39). Το ότι αρχικώς είχαν τοποθετηθεί στο δυτικό άκρο κρατευτές με την «νοικοκυροσύνη» που παρατηρείται στο ανατολικό (οι οποίοι αργότερα αντικαταστάθηκαν) πρέπει να θεωρείται σχεδόν σίγουρο καθώς και στο νότιο περό, και μάλιστα στο δυτικό άκρο του, μπορεί να παρατηρήσει κάποιος (καθώς εκεί δεν σώζονται στη θέση τους δύο δαπεδόπλακες) την επιμελημένη διάστρωση κρατευτών (Εικ. 40).

Υποστηρικτικό, επίσης, στοιχείο είναι και το γεγονός ότι ο κίονας που προαναφέρθηκε «ξεχωρίζει» από όλο το περιστύλιο, μια που διαθέτει τον μεγαλύτερο αριθμό σπονδύλων (10),

Εικ. 40:

Το δυτικό άκρο του νότιου πτερού του μνημείου (άποψη από Α.).

ενώ και το κιονόκρανό του διαφέρει (λόγω των διαστάσεών του) από όλα τα υπόλοιπα στο κτήριο.

Με τα έως σήμερα στοιχεία, είναι δύσκολο να διατυπωθούν εκτιμήσεις περί της χρονολόγησης της επέμβασης ή των ορίων της στο κτήριο, και επομένως τα παραπάνω αποτελούν μόνο μία προκαταρκτική προσέγγιση αυτού του πολύ ενδιαφέροντος ζητήματος. Ως εκ τούτου, όταν το έργο αποκατάστασης θα επεκταθεί και σε άλλα τμήματα του μνημείου θα πρέπει να αναζητηθούν, και πιθανότατα θα ανακύψουν επιπρόσθετα στοιχεία, για να μελετηθούν σε συνδυασμό με τα υπάρχοντα.

Η καταστροφή από λαφυραγωγούς

Μετά τον Πausανία, η επόμενη ιστορική μαρτυρία του μνημείου των Βασών καταγράφεται δεκαέξι αιώνες αργότερα, το 1765. Την χρονιά, δηλαδή, που ο Γάλλος αρχιτέκτονας Joachim Bocher, περιηγούμενος στα αρκαδικά βουνά, απαντά τυχαία ένα ερείπιο αρχαίου ναού, το οποίο ταυτίζει σωστά με το ναό του Επικούριου Απόλλωνα που αναφέρει ο αρχαίος περιηγητής.

Η κατάσταση που αντικρίζει ο Bocher είναι ένα μνημείο κατεστραμμένο: ένας λιθοσωρός στην θέση του σηκού, περιβάλλεται από ένα ιστάμενο περιστύλιο (Εικ. 38, 41). Αλλά και το περιστύλιο δεν ήταν τελείως αλώβητο· οι δύο γωνιαίοι κίονες της νότιας όψης, καθώς και μικρός αριθμός λίθων επιστυλίου

Εικ. 41:
Σχέδιο του
μνημείου,
από το 1811,
του C.R.
Cockerel.

(οι περισσότεροι στο νότια πλευρά) έχουν καταρρεύσει, ενώ πάνω από την στρώση των επιστυλίων δεν διατηρείται ούτε ένας λίθος.

Τί συνέβη στους, περίπου, δεκαέξι αιώνες που μεσολάβησαν μεταξύ των δύο πρώτων γνωστών ιστορικών μαρτυριών και ο ναός από αξιοθέατος μεταβλήθηκε σε ερείπιο; Φαίνεται ότι η καταστροφή του ναού έγινε πιθανότατα σε μία ιστορική περίοδο από ανθρώπους που στόχευαν στον προσπορισμό των μετάλλων (σιδήρου και μολύβδου) των συνδέσεων των λίθων.

Αυτό συμπεραίνεται από το ότι από όλα τα κατεστραμμένα τμήματα του μνημείου λείπουν οι μεταλλικοί σύνδεσμοι των λίθων του, σε συνδυασμό με το ότι έχει καταρρεύσει μόνο ο ισχυρός πυρήνας του κτηρίου (και όχι το «εύκαμπτο» περιστύλιο του), και μάλιστα προς το εσωτερικό, κάτι που υποδηλώνει σκόπιμη και όχι τυχαία καταστροφή.

Είναι μάλιστα πολύ πιθανό, και η ανατροπή των δύο γωνιαίων κίωνων της νότιας πλευράς να προκλήθηκε από τους ίδιους λαφυραγωγούς, κατά τις αρχικές προσπάθειές τους να εξακριβώσουν τις θέσεις των μεταλλικών συνδέσμων στο κτήριο, οι οποίες προφανώς έλαβαν χώρα στη νότια όψη του. Το τελευταίο εικάζεται όχι μόνο βάσει του ότι το νότιο είναι το πρώτο τμήμα του μνημείου που συναντά όποιος επισκέπτεται τις Βάσσεις, αλλά και από το ότι το τμήμα αυτό είχε υποστεί τις περισσότερες βλάβες. Φαίνεται λοιπόν ότι, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν μεταλλικά συνδετήρια στοιχεία (αλλά μόνο ξύλινοι πόλοι και εμπόλια) στις διεπιφάνειες των σπονδύλων, οι λαφυραγωγοί δεν ανέτρεψαν το υπόλοιπο τμήμα της περιμετρι-

κής κιονοστοιχίας (που παραμένει ιστάμενο έως και σήμερα!). Όμως, στην υποκείμενη των κίωνων κρηπίδα, έσπασαν όλες τις μετακιόνιες πλάκες, καθώς και κάθε εκτεθειμένη γωνία όλων των λίθων των εξωτερικών σειρών της, για να πάρουν και από εκεί τους σιδηρούς συνδέσμους.

Έτσι λοιπόν, ο αρχαίος ναός των Βασσών μέσα σε μία «στιγμή» της ιστορίας του μεταβλήθηκε από κτήριο (πιθανότατα) καλής κατάστασης διατήρησης σε ανοικτό ερείπιο. Πότε, όμως, ήταν αυτή η «στιγμή»; Ελλείψει σχετικών ιστορικών αναφορών, η έως πρόσφατα πιο διαδεδομένη θεωρία ήταν αυτή του F.A. Cooper, ο οποίος βάσει της χρονολόγησης των ανάλογων καταστροφών των ναών του Δία στην Ολυμπία και στη Νεμέα «τοποθέτησε» τον βανδαλισμό του μνημείου των Βασσών κάπου μεταξύ του 5^{ου} και τα τέλη του 6^{ου}

μ. Χ. αιώνα⁵⁶. Όμως, σχετικά στοιχεία που προέκυψαν κατά το πρόσφατο έργο αποκατάστασης φανερώνουν ότι ο ναός παρέμεινε «άθικτος» και με την οροφή του (στο βόρειο πτερό τουλάχιστον) για περισσότερους αιώνες.

Πιο συγκεκριμένα, από μελέτη του γράφοντος των ανομοιομορφων (σε μέγεθος και θέση) διαβρώσεων των άνω εδρών ενός θραύσματος κιονοκράνου (Εικ. 42) και των λίθων επιστυλίου της βόρειας όψης του μνημείου⁵⁷, προέκυψε ότι το προς το εσωτερικό ακάλυπτο τμήμα της άνω έδρας του κιονόκρανου καθώς και οι άνω έδρες των λίθων επιστυλίου άρχισαν να διαβρώνονται ταυτοχρόνως, περί τον 8^ο ή τον 9^ο μ.Χ. αιώνα. Επομένως, τα στοιχεία αυτά συγκλίνουν στην εκτίμηση ότι ο ναός καταστράφηκε περί το 800 μ.Χ.

Εικ. 42:

Το ΝΑ θραύσμα του 4^{ου} από Α. κίονα της βόρειας όψης, με εμφανή στην άνω έδρα του γραμμικά όρια διαχωρισμού τριών(!) περιοχών με ανομοιομορφή διάβρωση.

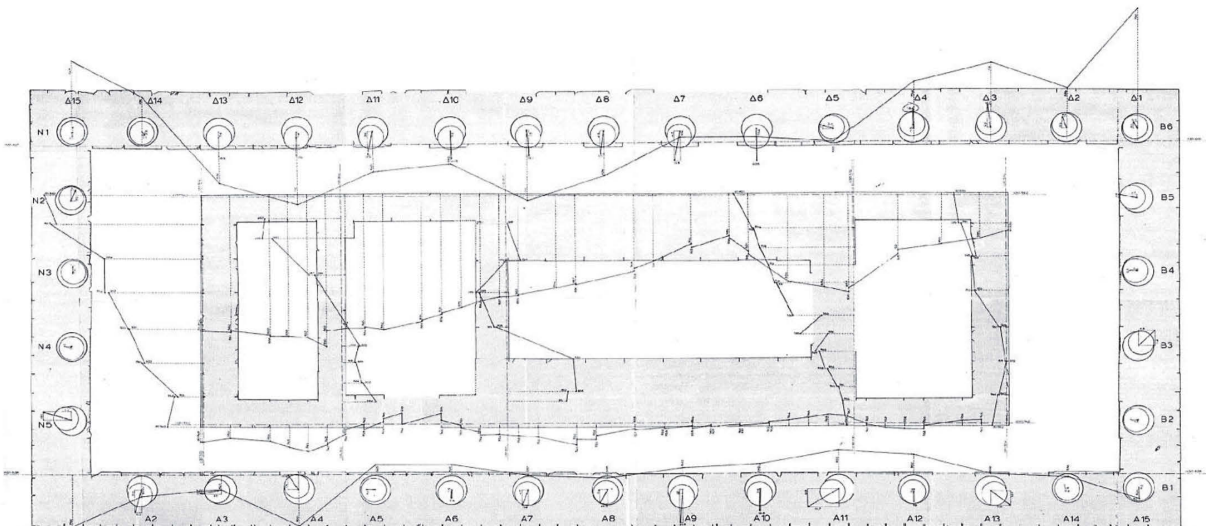
Οι φθορές από φυσικά αίτια

Αμέσως μετά την καταστροφή του μνημείου, εκκίνησε μία νέα διαδικασία υποβάθμισής του (βραδεία αλλά, έως τον εικοστό αιώνα, ανεμπόδιστη), η οποία το έφερε στην κατάσταση διατήρησης που είχε πριν από την έναρξη των σύγχρονων εργασιών αποκατάστασής του.

Εικ. 43:
Οι διαφορετικές
καθιζήσεις
του ναού, και
οι αποκλίσεις
από την κατα-
κόρυφο των
κίωνων της
περίστασης,
πριν από την
πρόσφατη
στερεωτική
επέμβαση στο
βόρειο πε-
ρό. Κλίμακα
σχεδίασης
καθιζήσεων
προς κλίμακα
σχεδίασης κλί-
σεων 1/50.

Η διαδικασία αυτή οφειλότανε στις περιβαλλοντικές δράσεις και συντελούνταν επαναλαμβανόμενη ως εξής: το χιόνι να επικάθεται, και τα όμβρια ύδατα να προσπίπτουν στις ύπτιες εκτεθειμένες επιφάνειες των λίθων, διαβρώνοντάς τους και ανοίγοντας κενά στους αρμούς τους· δια μέσω των κενών τα όμβρια διείσδυαν (με σταδιακώς αυξανόμενο ρυθμό) στη θεμελίωση, συντελώντας με καθοριστικό τρόπο στη διάβρωση και την παραμόρφωσή της· οι βλάβες της θεμελίωσης με τη σειρά τους προκαλούσαν καθιζήσεις και συνακολούθως θραύσεις των λίθων της κρηπίδας, με τις δεύτερες να διευκολύνουν περαιτέρω την διείσδυση των ομβρίων, και τις πρώτες να προκαλούν αποκλίσεις από την κατακόρυφο των κίωνων (Εικ. 43) και παραμορφώσεις της στρώσης λίθων του επιστυλίου.

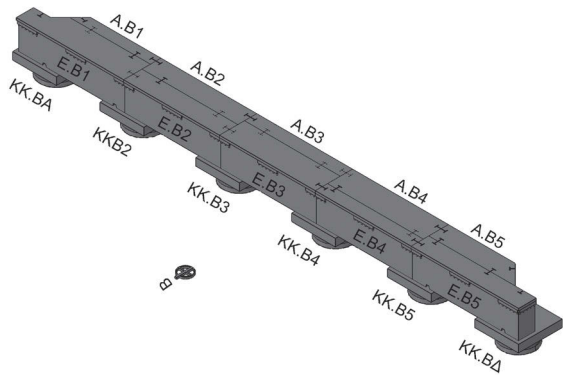
Φαίνεται όμως ότι οι προαναφερθείσες φθορές δεν ήταν οι μόνες που υπέστη το μνημείο από φυσικά αίτια, την περίοδο που δεν υπάρχουν στοιχεία για την ιστορία του.

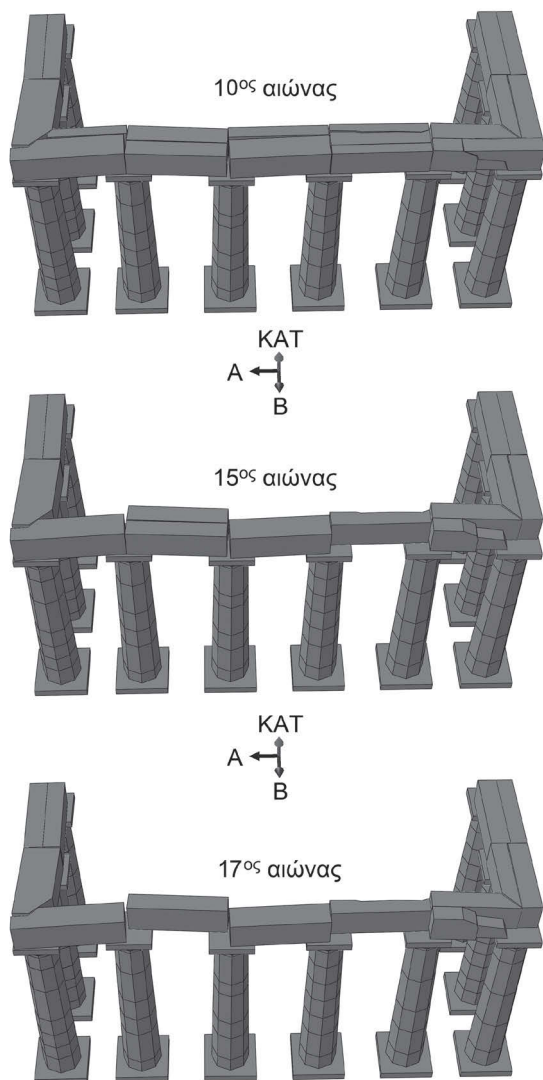
Πρόσφατη μελέτη, από τον γράφοντα, των επιφανειών διάβρωσης στις άνω έδρες των κιονοκράνων της βόρειας όψης του ναού, φανέρωσε ότι έλαβαν χώρα καταρρεύσεις λίθων από το επιστύλιο (που είναι η στρώση λίθων πάνω από τους κίονες) σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους, και μόνο κατά την τρίτη περίοδο οι καταρρεύσεις αποδίδονται με βεβαιότητα σε ανθρώπινη παρέμβαση.

Οι πρώτες από τις βλάβες αυτές συνέβησαν κάπου μεταξύ του 13^{ου} και του 14^{ου} μ.Χ. αιώνα, όταν κατέπεσαν, πιθανότατα ταυτοχρόνως, τρεις λίθοι (οι οποίοι έχουν «λάβει» στο πλαίσιο του σύγχρονου έργου αποκατάστασης την κωδική ονομασία A.B1, A.B3 και E.B4, βλ. *Εικ. 44*) και δύο πολύ μεγάλα θραύσματα (το ένα του λίθου A.B4 και το άλλο του E.B5) (πρβλ. *Εικ. 45* άνω και μέσον). Εάν πράγματι συνέβησαν ταυτόχρονα, τότε αυτές οι καταρρεύσεις προκλήθηκαν μάλλον από έναν ισχυρό σεισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι κατέπεσαν τρεις λίθοι που έχουν τα μικρότερα πάχη σε όλο το περιστύλιο (≈30-35 cm), ένα θραύσμα (το νότιο τεμάχιο του A.B4) που από την αποκόλλησή του και μετά αποτελούσε ουσιαστικώς ένα ξεχωριστό λίθο πολύ μικρού πάχους (≈20 cm), και ένα θραύσμα (του E.B5) η θέση του οποίου ήταν στη βορειοδυτική άνω γωνία ενός ερειπωμένου κτηρίου.

Αργότερα, περί τον 16^ο αιώνα μ.Χ., ανετράπη άλλος ένα λίθος του βόρειου επιστυλίου, ο E.B2 (πρβλ. *Εικ. 45* μέσον και κάτω). Η ανατροπή αυτή έλαβε χώρα πιθανότατα ταυτοχρόνως με την πτώση του Β.Α. θραύσματος του κιονοκράνου του 3^{ου} από Α. κίονα της βόρειας όψης (του κίονα δηλαδή με κωδική ονομασία Κ.Β3). Φαίνεται ότι η, με την πάροδο των αιώνων, σταδιακή απομάκρυνση των κίωνων Κ.Β2 και Κ.Β3, λόγω των μεγάλων και αντίθετων αποκλίσεών τους από την κατακόρυφο (*Εικ. 45*), οδήγησε σε διαρκώς αυξανόμενη μείωση της επιφάνειας έδρασης των υπερκείμενων λίθων επιστυλίου, και συνακολούθως σε συ-

Εικ. 44:
Συμβατικές ονομασίες κιονοκράνων και λίθων επιστυλίου βόρειας όψης.

Εικ. 45:
 Η κατάσταση διατήρησης του βόρειου επιστυλίου σε τρεις χρονικές περιόδους.

δια λίγα χρόνια αργότερα, προφανώς για να μελετήσει εκτενέστερα το μνημείο των Βασσών, δολοφονείται, όμως, πιθανώς από εντοπίους κλέφτες από την περιοχή του Λάλα. Είχε προλάβει, πάντως, να αναφέρει την ανακάλυψή του στον Άγγλο λόγιο Richard Chandler, από βιβλίο (που πρωτοεκδόθηκε το 1776) του οποίου έγινε, τελικώς, ευρέως γνωστή η επιτυχία του Bocher και η τοποθεσία του ερειπίου.

γκεντρώσεις τάσης στα κιονόκρανά τους. Αυτός ο δυσμενής τρόπος μεταφοράς φορτίων είχε ως συνέπεια στον κίονα Κ.Β3 αρχικώς την αποκόλληση σημαντικού τμήματος του κιονοκράνου του από την βορειοανατολική γωνία του (ή ολόκληρου του ανατολικού μέρους του), και αργότερα τη δημιουργία συνθηκών ετοιμορροπίας για τον λίθο επιστυλίου Ε.Β2. Έτσι κάποια στιγμή ο λίθος αυτός κατέπεσε, συμπαρασύροντας το αποκολλημένο τμήμα του κιονοκράνου του Κ.Β3, είτε αποκλειστικά λόγω της βαρύτητας, είτε εξαιτίας ενός (ακόμη και μικρού μεγέθους) σεισμού.

Η τρίτη κατάρρευση λίθων από τη βόρεια όψη του μνημείου συνέβη το 1812 και παρουσιάζεται στην μεθεπόμενη παράγραφο.

Η «αποκάλυψη»

Ο Joachim Bocher μετά την σπουδαία ανακάλυψή του το 1765, επανέρχεται στην Αρκα-

Έτσι, στις πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν τη γνωστοποίηση της τοποθεσίας των Βασσών, πληθώρα φιλόρχαιων Ευρωπαίων (πολλοί από τους οποίους και με μη-ευγενικές προθέσεις) επισκέπτονται τις Βάσσεις και θαυμάζουν το μνημείο, χωρίς, πάντως, να επιφέρουν ουσιαστική μεταβολή στην κατάσταση διατήρησής του.

Αρκετοί από αυτούς αναφέρουν το ναό σε συγγράμματά τους ή/και κάνουν σχέδια του μνημείου, όπως ο Γάλλος Louis F.S. Fauvel που ταξιδεύει στις Βάσσεις το 1787 και κάνει περιγραφή του ερειπίου και της τοποθεσίας στο ημερολόγιό του, ο επίσης Γάλλος Francois Ch.H.L. Rouquerville ο οποίος στο βιβλίο του για το ταξίδι στον Μορέα (κ.α. μέρη)⁵⁸ δεν αναφέρει μόνο την «αποκάλυψη» του μνημείου των Βασσών από τον Bocher αλλά δίνει και την πληροφορία για τον θάνατο του γάλλου αρχιτέκτονα, ο Άγγλος Robert Smirke του οποίου το ταξίδι στο ναό το 1803 είχε ως αποτέλεσμα δύο όμορφα (αλλά μάλλον αναξιόπιστα) σχέδια (Εικ. 46), και ο Ιρλανδός Edward Dodwell, ο οποίος παραμένει για έξι ημέρες στην ευρύτερη περιοχή των Βασσών το 1806, και αναφέρει τις εντυπώσεις του για το ναό στο δίτομο σύγγραμμά του για τα ταξίδια του στην Ελλάδα (1819).

Ο Dodwell, μάλιστα, περιγράφει με αρκετή σαφήνεια στο βιβλίο του και την κατάσταση διατήρησης του μνημείου, σε εκείνη την πρώτη περίοδο της νεότερης (γνωστής) ιστορί-

Εικ. 46:
Σχέδιο του
μνημείου,
από το 1803,
του Robert
Smirke.

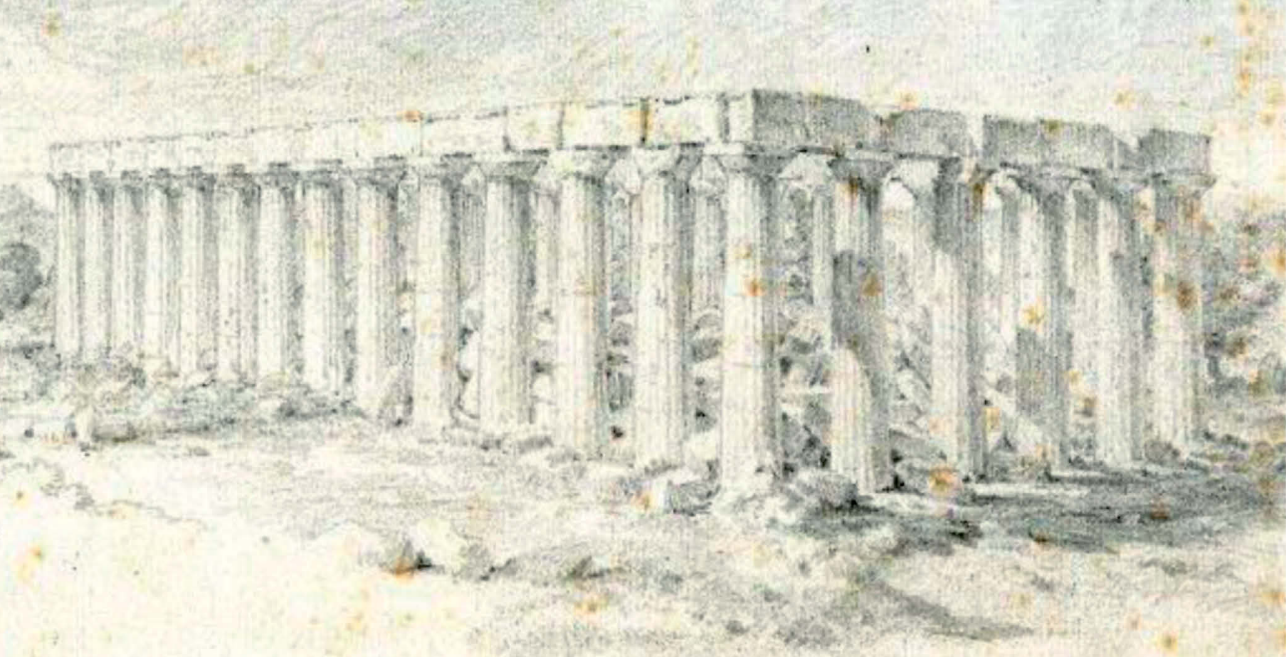
Εικ. 47: Το σχέδιο της Εικόνας 32 με σχόλια περί της κατάστασης διατήρησης των κιονόκρανων και των επιστυλίων της βόρειας όψης του μνημείου.

ας του, αφού αναφέρει όχι μόνο τον αριθμό των ιστάμενων κίωνων του περιστυλίου και το ότι αυτοί φέρουν σχεδόν όλα τα επιστύλιά τους, αλλά και ότι πολλοί κίονες παρουσιάζουν αποκλίσεις από την κατακόρυφο με συνέπεια τα επιστύλιά τους να έχουν χάσματα στους αρμούς τους και να είναι ετοιμόρροπα⁵⁹. Επίσης, περιλαμβάνει στο συμπληρωματικό βιβλίο του με ελληνικά τοπία (1821) μάλλον το πιο αξιόπιστο σχέδιο του ερειπίου και του περιβάλλοντος χώρου εκείνης της εποχής (Εικ. 38, 47).

Η αξιοπιστία του σχεδίου αυτού οφείλεται όχι μόνο στην επιμέλεια με την οποία προσέγγιζε ο Dodwell το θέμα που ήθελε να καταγράψει, αλλά και στη χρήση μιας συσκευής, πρόδρομης της φωτογραφικής μηχανής, αποκαλούμενης *camera obscura*, που προσέδιδε στα σχέδιά του σχεδόν ακρίβεια φωτογραφίας⁶⁰, όπως άλλωστε και στο συνεργάτη του Ιταλού ζωγράφου Simone Pomardi (ο οποίος πάντως κατά την επίσκεψη στις Βάσσεις ήταν άρρωστος και είχε παραμείνει στην Αμπελιώνα, το χωριό διανυκτέρευσής τους).

Η επιχείρηση του 1812

Η πρώτη περίοδος της πρόσφατης ιστορίας του ναού του Επικούριου Απόλλωνα λήγει εμφατικά (και για πολλούς δρα-

ματικά) την καλοκαιρινή περίοδο του 1812. Τότε δηλαδή, που σε συνέχεια ενός ταξιδιού στις Βάσσεσ που πραγματοποίησε ένα χρόνο νωρίτερα (Εικ. 41, 48) μία συντροφιά βορειοευρωπαϊών τυχοδιωκτών (επιστημόνων, καλλιτεχνών κ.α.) αποτελούμενη από τους Carl Haller von Hallerstein, Charles Robert Cockerel, John Foster και Jacob Linckh, η ίδια ομάδα λίγο διευρυμένη⁶¹ πραγματοποίησε εκτεταμένη επιχείρηση «ανασκαφής» στις Βάσσεσ. Η επιχείρηση αυτή κατ' ουσίαν αφορούσε εργασίες καθαρισμού του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου και μεταφοράς των κατακείμενων λίθων από τον εσωτερικό χώρο του, στον άμεσο περίγυρό του, ενώ είχε συμπεριλάβει και τη μελέτη του αρχαίου κτηρίου (με πιο ενδελεχή αυτή του Haller), καθώς και τη συνακόλουθη εκπόνηση πολλών και από αρκετούς (Haller, Foster, Cockerel, κ.α.) σχεδίων του (Εικ. 49).

Η επιχείρηση αυτή δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την, επί αδρής αμοιβής, έγκριση του τούρκου διοικητή της Πελοποννήσου Βελή Πασά, αλλά και την, επί πληρωμή, χειρονακτική συμμετοχή εντοπίων εργατών, ο αριθμός των οποίων ήταν από 50 έως 80, σύμφωνα με τον C. R. Cockerell⁶² -ο οποίος πάντως δεν ήταν παρών, καθώς εκείνο το καλοκαίρι ήταν στην Σικελία.

Είναι γνωστό ότι το σημαντικότερο αποτέλεσμα της επιχείρησης ήταν η «αποκάλυψη» (πρακτικώς η ανάσυρση από τα κατώτερα τμήματα του λιθοσορού που ήταν στο εσωτερικό του περιστευλίου) του γλυπτού διακόσμου του ναού: κυρί-

Εικ. 48:

Το μνημείο από βορειοανατολικά, το 1811, σε σκίτσο του C.R. Cockerel.

Εικ. 49:
Το μνημείο
από βόρεια,
μετά την επι-
χείρηση του
1812, σε σχέδιο
του J. Foster.

ως, των πλακών της Ιωνικής ζωφόρου, σχεδόν άθικτων, και θραυσμάτων των δωρικών μετοπών από τον πρόναο και τον οπισθόναο. Τα ευρήματα αυτά, μετά από νέα αδρή πληρωμή στον Βελή Πασά, μεταφέρθηκαν στη Ζάκυνθο, απ' όπου πωλήθηκαν το 1814 και τελικώς κατέληξαν, το 1815, στο Βρετανικό Μουσείο, στο Λονδίνο.

Αυτό όμως που δεν ευρέως γνωστό είναι ότι για να καταστεί δυνατή η επίτευξη των προαναφερθέντων αποτελεσμάτων έπρεπε να απομακρυνθούν από τις θέσεις που είχαν καταπέσει ή καταρριφθεί σχεδόν όλα τα κατακείμενα αρχιτεκτονικά μέλη.

Έτσι η επιχείρηση του 1812, χωρίς να είναι στις προθέσεις των συντελεστών της, επέφερε μεγάλες διαφοροποιήσεις στη μορφή διατήρησης του μνημείου και δρομολόγησε πολύ αρνητικές συνέπειες για την κατάσταση διατήρησης των κατακείμενων λίθων, αφού μεγάλο πλήθος μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών μεγάλης σημασίας για την ιστορία της Αρχιτεκτονικής, αλλά και αρκετά μέλη από ασβεστόλιθο που έφεραν ζωγραφικό διάκοσμο, αποκαλύφθηκαν από την «ανασκαφή» και εγκαταλείφθηκαν στην τύχη τους. Έτσι με το πέρασμα των επόμενων δεκαετιών τα πρώτα καταστράφηκαν, πιθανότατα από τους εντοπίους για τη δημιουργία ασβέστη⁶³, ενώ τα δεύτερα απώλεσαν το διάκοσμό τους κάτω από την αμείλικτη διαλυτική δράση των όμβριων υδάτων.

Οι συμμετέχοντες στην «ανασκαφή», πάντως, προέβησαν και σε μία εσκεμμένη υποβάθμιση της μορφής και της κατάστασης διατήρησης του ερειπίου. Όπως μας πληροφορεί ο Dodwell, μερικοί λίθοι του επιστυλίου της βόρειας όψης κατερρίφθησαν από τους ανακαλύψαντες τα μάρμαρα (πρβλ. *Εικ. 41, 46-48 με Εικ. 49*), καθώς η επισφαλής θέση των λίθων αυτών δημιουργούσε το φόβο ότι μπορεί να πέσουν πάνω στους ανασκαφείς⁶⁴.

Η πρόσφατη μελέτη των ποικίλων ιχνών διάβρωσης στις άνω επιφάνειες των κιονακράνων της βόρειας όψης του μνημείου, που αναφέρθηκε παραπάνω, φανέρωσε επίσης ότι οι λίθοι που εξέλειψαν υστερότερα από όλους από το βόρειο επιστύλιο είναι ο Α.Β2 και ο Ε.Β3, και επομένως ευλόγως προκύπτει ότι αυτοί είναι οι λίθοι που καταρρίφθηκαν από τους συντελεστές της επιχείρησης του 1812.

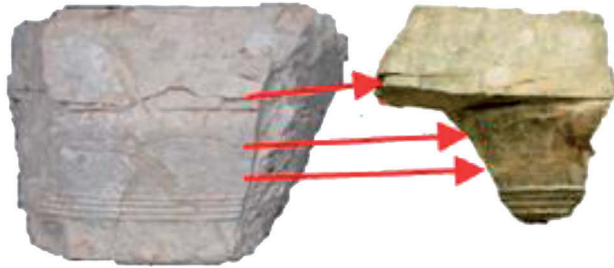
Άλλωστε, υπάρχει και η μαρτυρία ενός από της υπεύθυνους για την κατάρρευση των λίθων, του Εσθονού βαρόνου Otto Magnus von Stackelberg, ο οποίος στο βιβλίο του για το μνημείο (1826) αναφέρει ότι: «Με την ευκαιρία αυτή (του καθαρισμού του περιστυλίου), χρειάστηκε να αφαιρέσουμε από το αέτωμα -δεξιά στη βόρεια πρόσοψη του ναού, ανάμεσα στο τρίτο και τον τέταρτο κίονα- μια πέτρα που ήταν φανερό ότι σύντομα θα έπεφτε (εννοείται το επιστύλιο Ε.Β3), για να αποφύγουμε κάποιο ατύχημα· μαζί με αυτήν έπεσε μόνη της και μια δεύτερη (συμπεραίνεται το αντίθημα επιστυλίου Α.Β2), της οποίας τον κίνδυνο δεν είχαμε προβλέψει»^{65, 66}.

Έτσι, με γνωστές, πια, τις λεπτομέρειες της κατάρρευσης των δύο επιστυλίων, πρόδηλα προκύπτει ότι τα πιο αξιόπιστα σχέδια του μνημείου των Βασσών εκείνης της περιόδου είναι τα σκίτσα του C. R. Cockerel (*Εικ. 41, 48*) και K. Haller von Hallerstein από την επίσκεψή τους στις Βάσσοις το καλοκαίρι του 1811, τα οποία ευρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, και περισσότερο από όλα το σχέδιο του Dodwell (*Εικ. 38, 47*).

Η ενδελεχής εξέταση αυτών των σχεδίων, σε συνδυασμό με τη μελέτη της άνω έδρας των σπονδύλων που είναι υποκείμενοι των κιονόκρανων των κίωνων Κ.Β4 και Κ.Β3, ανέδειξαν ότι το ιστάμενο τμήμα του μνημείου υπέστη και άλλη μια «βλάβη» το 1812. Μαζί με δύο λίθους επιστυλίου κατέρρευσε (προφανώς συμπαρασυρόμενο) το νοτιοανατολικό θραύσμα

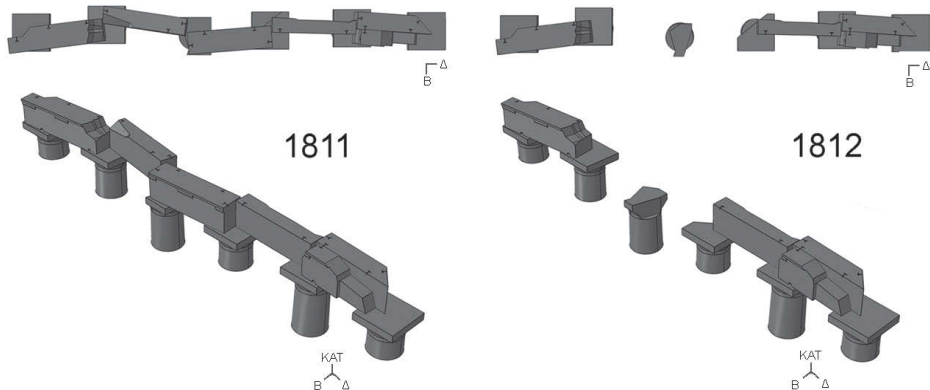
του κιονόκρανου του κίονα Κ.Β4, και πιθανώς το βορειοδυτικό τμήμα (ή ολόκληρο το δυτικό μέρος) του κιονόκρανου του Κ.Β3. Το τελευταίο μάλιστα μάλλον κατέληξε, μαζί με το γλυπτό διάκοσμο του κτηρίου, και αυτό στο Λονδίνο και αποτελεί ένα εκ των δύο θραυσμάτων δωρικού κιονόκρανου από το ναό που υπάρχουν στο Βρετανικό Μουσείο (Εικ. 50)⁶⁷.

Με βάση τα προαναφερθέντα, η κατάσταση διατήρησης λίθων επιστυλίου και κιονόκρανων της βόρειας όψης του μνημείου, πριν και μετά τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1812, συνοψίζεται στα σχόλια επί του σχεδίου του Dodwell στην Εικόνα 47, και παρουσιάζεται συνολικά στα σκαριφήματα της Εικόνας 51.

Εικ. 50: Η βόρεια όψη του κιονοκράνου του κίονα Κ.Β3 όπως διατηρήθηκε επί του μνημείου (αριστερά) και το μεγάλο θραύσμα δωρικού κιονοκράνου που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο (με κωδ. αρ. 1815,1020.24). Οι θέσεις των ασυνεχειών της διαστρωμάτωσης λίθου και θραύσματος υποδηλώνουν την ισχυρή πιθανότητα το δεύτερο να προέρχεται από το πρώτο.

Εικ. 51:
Η κατάσταση διατήρησης λίθων επιστυλίου και κιονοκράνων της βόρειας όψης του ναού πριν και μετά το 1812, σε προοπτικά σκαριφήματα (κάτω) και σε κάτοψη.

Η ανατροπή κίονα της δυτικής πλευράς στη δεκαετία του 1820

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν έως τις αρχές του εικοστού αιώνα, εξακολούθησαν οι επισκέψεις Ευρωπαίων, κυρίως επιστημόνων και καλλιτεχνών, στις Βάσες και η εκπόνηση σχεδιαστικών αποτυπώσεων και αναπαραστάσεων του ναού. Οι πιο εμπεριστατωμένες από αυτές ανήκουν αφενός στον Α. Blouet, μέλος του γαλλικού επιστημονικού επιτελείου που περιηγήθηκε στην Πελοπόννησο το 1829, τα σχέδια του οποίου περιλήφθηκαν στο δεύτερο τόμο της μνημειώδους έκδοσης *Expédition Scientifique de Morée* (1933), και αφετέρου στον, επίσης, Γάλλο Denis Leboutex, που επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1853, ως υπότροφος της σχολής Καλών Τεχνών του Παρισιού. Σε εκείνη τη χρονική περίοδο οι μεταβολές στο ιστάμενο ερείπιο (και όχι στους κατακείμενους λίθους) ήσαν λίγες, πάντως βλαπτικές, σχετιζόμενες με περιορισμένο προσπορισμό μετάλλων από εντοπίους.

Η πιο δυσμενής από αυτές, έλαβε χώρα κάπου στη δεκαετία του 1820, όταν κατέρρευσε και ο δεύτερος από νότια κίονας της δυτικής πλευράς, μαζί (φυσικά) με τον εσωτερικό λίθο επιστύλιου που έφερε έως τότε. Πιθανώς ο κίονας αυτός ανατράπηκε από αγωνιστές, κατά τη διάρκεια της επανάστασης, με την εσφαλμένη εντύπωση ότι θα αποκομίσουν υλικό μολυβδοχόησης από τις διεπιφάνειες των σπονδύλων⁶⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

53. Η συγγραφή της πρώτης παραγράφου του παρόντος κεφαλαίου βασίστηκε σε παρατηρήσεις που έγιναν από κοινού με την αρχιτέκτονα Βασιλική Σαββατιανού. Τα λοιπά νέα στοιχεία για τις οικοδομικές περιπέτειες του μνημείου των Βοσών που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο, προέκυψαν από παρατηρήσεις, μετρήσεις και μελέτη του γράφοντος.

54. Αν και δεν υπάρχει σχετικό υποκεφάλαιο στο ανά χειράς βιβλίο, η επίσκεψη του Πausanία στις Βάσες αποτελεί (εμμέσως αλλά αναμφιβόλως) ένα από τα σημαντικά γεγονότα στην ιστορία του ναού του Επικούριου Απόλλωνα. Αυτό διότι καθώς οι σχετικές αναφορές του Πausanία είναι οι μόνες σωζόμενες από την αρχαιότητα, υπήρξαν και παραμένουν «εφατήριο» όλων των σύγχρονων προσπαθειών μελέτης του μνημείου.

55. Πανσανίας, Αρκαδικά, Βιβλίο VIII, κεφ. 41, παρ. 8.

56. Cooper 1996, p. 121. Τη θεωρία του F.A. Cooper αναφέρουν, μεταξύ άλλων, και οι Δ. Σβολόπουλος (1995, σελ. 59) και Ξ. Αραπογιάννη (2007, σελ. 30).

57. Από μετρήσεις του γράφοντος προκύπτει ότι ο ρυθμός διάβρωσης των άνω εδρών των κιονοκράνων και των λίθων επιστυλίου της βόρειας όψης του μνημείου (έως την κάλυψή τους για προστασία τους) ήταν περίπου 1 mm κάθε 60 (± 10) χρόνια, και 1 mm κάθε 40 χρόνια, αντιστοίχως.

58. Το βιβλίο αυτό του Roucheville με τίτλο «Ταξίδια εις Μωρέα, Κωνσταντινούπολιν, Αλβανίαν και πολλά άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τα έτη 1798-1801», εκδόθηκε το 1805.

59. Το κείμενό του Dodwell στα αγγλικά είναι: «*There are at present thirty-six columns standing, besides some of the frusta of the pilasters. The lower part of the epistylia is almost entire; but many of the columns are out of the perpendicular. The architrave has consequently been disjointed in several places, and menaces an approaching fall*».

60. Camp et al. 2013, pp. 15-16, 31-43 και 114-117.

61. Αναφορά σε όλους τους συμμετέχοντες και στο ρόλο καθενός κάνει ο F.A. Cooper (1996, pp. 12-27).

62. Cockerell 1860, p. 44.

63. Roux 1961.

64. Το κείμενο του Dodwell έχει ως εξής: «*Some pieces of the northern front (of the architrave) have been thrown down since I quitted Greece, as the insecurity of their position made the discoverers of the marbles apprehensive that they might fall on the excavators.*»

65. Μετάφραση Γ. Δεπάστας, Β. Λούβρου, από το βιβλίο Ο πυρετός των μαρμάρων (1996).

66. Ο Stackelberg, στην προσπάθειά του να αμβλύνει την πιθανή αρνητική εντύπωση της μαρτυρίας αυτής στους αναγνώστες του, συνεχίζει: «*Αυτό εντούτοις δεν έβλαψε τη γραφική αίσθηση του ερειπίου, μάλλον την ωφέλησε*». Μετάφραση Γ. Δεπάστας, Β. Λούβρου.

67. Το ότι εκτός από λίθους επιστυλίου κατέπεσαν το 1812 και θραύσματα κιονόκρανων εξηγεί γιατί ο Dodwell αναφέρεται (βλ. σημ. 64) σε κομμάτια (pieces) της βόρειας όψης και όχι σε επιστύλια (architraves) ή απλώς σε λίθους (blocks).

68. Παπαθανασόπουλος 1988, σελ. 16.

Εικ. 52:

Ο ναός του Απόλλωνα στις Βάσσεις,
από βορειοανατολικά, το 1891.
Στη φωτογραφία διακρίνεται
μερικώς και η αντιστήριξη του
κίονα της Δ. πλευράς που έλαβε
χώρα το 1880.

6 ΕΡΓΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Οι πρώτες στερεωτικές εργασίες στη νεώτερη ιστορία

Αν και είχε αναγνωρισθεί σε επίσημα έγγραφα παραγόντων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, τουλάχιστον από το 1867, η ανάγκη εξέτασης της κατάστασης διατήρησης του ναού του Απόλλωνα στις Βάσσες και της λήψης μέτρων επισκευής του, η πρώτη επέμβαση στη νεότερη ιστορία με στόχο την προστασία του μνημείου, πραγματοποιήθηκε το 1880.

Η επέμβαση αυτή έλαβε χώρα σε μια περίοδο (1864-1884) που τα μεγάλα σχέδια περί ανεγέρσεως και συμπληρώσεως των εν Ελλάδι αρχαιοτήτων, τα οποία είχαν καταρτιστεί κατά την προηγούμενη Οθωνική περίοδο (1834-1863) από τους συμμετέχοντες στην εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, είχαν παραχωρήσει τη θέση τους σε καθαρά σωστικού χαρακτήρα επεμβάσεις στα μνημεία.

Έτσι, οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στις Βάσσες, σύμφωνα με το πνεύμα οικονομίας και σύνεσης της εποχής, αφορούσαν (α) την αντιστήριξη με δρύινες δοκούς του 6^{ου} από Β. κίονα της δυτικής πλευράς (Εικ. 52), που παρουσίαζε (και παρουσιάζει) μεγάλη απόκλιση από την κατακόρυφο, και (β) τη συμπλήρωση των ελλειπόντων θραυσμάτων ολιγών σπονδύλων των 2^{ου} και του 3^{ου} από Δ. νότιων κίωνων, και την περιδέση αυτών των σπονδύλων με μεταλλικές στεφάνες (Εικ. 53)⁶⁹. Προδήλως, οι τρεις προαναφερθέντες κίονες κρίθηκαν ως οι πλέον ετοιμόρροποι σ' όλο το περιστύλιο.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν από δύο οικοδόμους εξ Αθηνών, τον έμπειρο, όπως χαρακτηρίζεται σε έγγραφα της εποχής, Κωνσταντίνο Μαργαρίτη και τον Λεωνίδα Ιωάννου⁷⁰, βάσει σχετικών προτάσεων που έκαναν οι Γερμανοί αρχιτέκτονες

Εικ. 53:
Ο ναός από νότιοδυτικά, περί το 1891. Στη φωτογραφία διακρίνεται και η περιίδεση με στεφάνες των δύο κίωνων της νότιας όψης.

της Ολυμπίας προς τους ιθύνοντες της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁷¹. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με δαπάνη της Εταιρείας, υπό την επίβλεψη του Κωνσταντίνου Δημητριάδη, Έλληνα επιτρόπου των γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία.

Οι σιδερένιες στεφάνες που χρησιμοποιήθηκαν το 1880, μαζί με τα συμπληρώματα των σπονδύλων, παρέμειναν στους νότιους κίονες του μνημείου έως το 1965, όταν αφαιρέθηκαν στο πλαίσιο των στερεωτικών εργασιών που τότε έλαβαν χώρα.

Το 2012, κατά τη διάρκεια εργασιών διευθέτησης διαφόρων

υλικών στον αρχαιολογικό χώρο των Βασσών, εντοπίστηκαν και αναγνωρίστηκαν από τον γράφοντα τρεις στεφάνες της επέμβασης του 1880. Από αυτές, οι δύο διατηρούνται σε σχεδόν άριστη κατάσταση, ενώ φέρουν και αρκετούς από τους ήλους που τις συνέδεαν με τα ξύλινα παρεμβλήματα (Εικ. 54).

Εικ. 54:
Οι δύο στεφάνες που χρησιμοποιήθηκαν για την στερέωση κίωνων το 1880, στον αρχαιολογικό χώρο των Βασσών το 2012.

Η αναστήλωση της περιόδου 1902-1908

Είναι γνωστό ότι στις αρχές του εικοστού αιώνα επικρατούσε στην Ελλάδα ένα γενικευμένο κλίμα εξέλιξης και εκσυγχρονισμού της χώρας, το οποίο φυσικά περιελάμβανε και την ελληνική αρχαιολογία, η οποία έμπαινε τότε σε μια περισσότερο επιστημονική φάση. Συνακολούθως και οι επεμβάσεις στα μνημεία της περιόδου χαρακτηρίζονταν από προσπάθειες επιστημονικής προσέγγισης και θέσπισης αντικειμενικότερων διαδικασιών σχετικών με το πρόγραμμα, τον τρόπο και τον έλεγχο της εκτέλεσης των έργων⁷².

Σ' αυτό το πλαίσιο, από το 1902 έως και το 1908 η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, πραγματοποίησε αναστηλωτικές εργασίες και στο μνημείο των Βασσών. Οι εργασίες ήταν ιδιαίτερες εκτεταμένες έως το 1905, ενώ τα επόμενα χρόνια ήταν σχετικώς περιορισμένες. Οι αναστηλωτές πρακτικώς υλοποίησαν το όραμα του W. M. Leake, ο οποίος επισκέφτηκε τις Βάσσες τον Μάιο του 1805 και, εντυπωσιασμένος από το πλούσιο κατά χώραν και διάσπαρτο δομικό υλικό του μνημείου, έγραψε (μεταξύ άλλων) ότι πρόκειται για τον πιο καλοδιατηρημένο αρχαίο ναό μετά το ναό του Ηφαίστου στην Αθήνα, καθώς και ότι τόσο η περίσταση όσο και ο σηκός μπορούν να αποκατασταθούν στην αρχική μορφή τους, χωρίς πολλές ελλείψεις, εάν ποτέ η Ελλάδα ανακτήσει πλούτο και δύναμη, φιλοκαλία και επιστήμη⁷³.

Κατά τον πρώτο χρόνο, παράλληλα με τις αναστηλωτικές εργασίες εκτελούνταν και ανασκαφικές διερευνήσεις για την πλήρη αποκάλυψη του μνημείου και την εύρεση του σωζόμενου υλικού του. Τότε οι κατακείμενοι λίθοι μετακινήθηκαν εκ νέου, και απλώθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο ώστε να είναι δυνατή η μελέτη τους για την εύρεση της θέσης τους στο κτήριο (Εικ. 55).

Τη γενική διεύθυνση των ανασκαφών είχε ο Παναγιώτης Καββαδίας, ενώ την άμεση εποπτεία είχαν οι Έφοροι Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης και Κωνσταντίνος Ρωμαίος⁷⁴. Την ευθύνη και την μακρόθεν εποπτεία της αναστήλωσης είχε ο Παναγιώτης Καββαδίας, Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων, εν συνεννοήσει μετά του επί των εργασιών του Παρθενώνος Νομομηχανικού Νικόλαου Μπαλάνου⁷⁵, ενώ ο κύριος συντελεστής του έργου ήταν ο Νικόλαος Ιωαννίτης, ιχνογράφος, η εμπειρία του οποίου σε

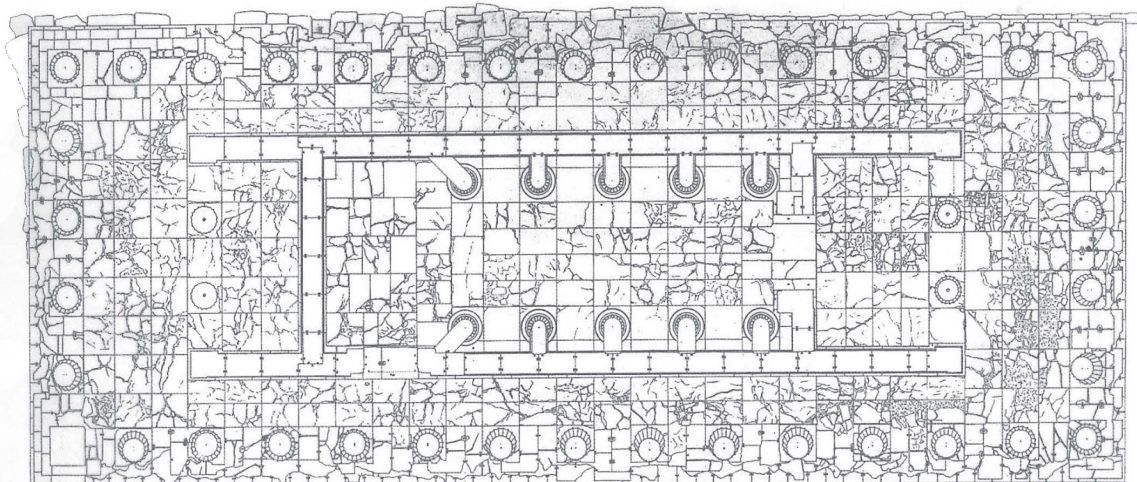
Εικ. 55:
Ο ναός από ΒΑ,
την πρώτη περίοδο
αναστήλωσής
του (1903).

Εικ. 56:
Σχέδιο κάτοψης
του ναού (πιθανότατα του Ν.
Ιωαννίτη) μετά
το πέρας της ανα-
στήλωσης, χωρίς
τις προσθήκες από
τα νέα υλικά.

τέτοια έργα προερχότανε από την απασχόλησή του στα έργα της Αθηναϊκής Ακρόπολης, ως βοηθός του Μπαλάνου⁷⁶.

Την περίοδο εκείνη ήταν που το μνημείο περιήλθε στη μορφή που διατηρεί έως σήμερα, αφού, μεταξύ άλλων μικρότερης έκτασης εργασιών, αναστηλώθηκαν οι δύο νοτιότεροι κίονες της δυτικής πλευράς του, έγινε ανασύνθεση των τοίχων του σηκού, και αναστηλώθηκαν μερικώς οι κίονες του πρόναου και του οπισθόναου (Εικ. 56, 57).

Στις εργασίες έγινε χρήση κονιαμάτων για τη συμπλήρωση αρχαίων μελών ή τη συγκόλληση θραυσμάτων τους, καθώς και τοποθετήθηκαν νέα ασβεστολιθικά τεμάχια για την ολική αντικατάσταση κατακεραματισμένων αρχαίων μελών, όχι πάντως πολλών.

Το αναστηλωτικό έργο εκείνης της περιόδου έχει επαινεθεί⁷⁷, αλλά και τεκμηριωμένα ελεγχθεί⁷⁸. Σε κάθε περίπτωση πάντως, και παρά τις φθορές που εντοπίζονται σε επανατοποθετημένους λίθους ως απόρροια της αναστήλωσης τους, πρέπει να τονιστεί ότι ο επικεφαλής των εργασιών Νικόλαος Ιωαννίτης, μάλλον απομονωμένος, και με έλλειψη εξειδικευμένων συνεργατών, επέτυχε σε μικρό χρονικό διάστημα να επαναφέρει το κτήριο πολύ κοντά στην αρχική του μορφή, προσφέροντας στο ναό σημαντικό μέρος της χαμένης αίγλης του.

Έκτοτε οι ενημερωμένοι επισκέπτες των Βασσών έχουν τη δυνατότητα να κατανοήσουν τη διαμόρφωση των πολύ ιδιαίτερων εσωτερικών χώρων του μνημείου, τον ευφυή συνδυασμό σε αυτό των τριών ρυθμών της αρχαίας αρχιτεκτονικής, αλλά και, εν γένει, την ενδιαφέρουσα συνύπαρξη στο κτήριο γνωρισμάτων διαφορετικών ιστορικών περιόδων.

Οι στερεωτικές εργασίες της περιόδου 1965-1966

Οι τελευταίες σημαντικές μεταβολές στο μνημείο των Βασσών, πριν από το μέσον της δεκαετίας του 1970 (ορόσημο της έναρξης της σύγχρονης εποχής των έργων προστασίας και αποκατάστασης αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα) έλαβαν χώρα το 1965. Εκείνη τη χρονιά, με αφορμή ένα καταστροφικό σεισμό που έπληξε την ευρύτερη περιοχή της Ανδρίτσαινας, πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες σε τρία επιστύλια (τα δύο ήταν τα ακραία της βόρειας όψης) και ένα κιονόκρανο

Εικ. 57:

Ο ναός μετά το πέρας των αναστηλωτικών εργασιών της περιόδου 1902-1908.

που είχαν διαμπερή ρήγματα. Επίσης, αποσυναρμολογήθηκε ο 2^{ος} από Α. βόρειος κίονας (που είχε μεγάλη κλίση) και αναστήλωθηκε, μετά τη στερέωση του λίθου που εδράζεται.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν σύμφωνα με μελέτη που εκπόνησε ο τότε Διευθυντής Αναστήλωσης, Χαράλαμπος Μπούρας. Η μελέτη εκπονήθηκε μετά από επιτόπια εξέταση της κατάστασης διατήρησης του μνημείου που πραγματοποιήθηκε από τον μελετητή από την 28^η Ιουνίου έως και τη 1^η Ιουλίου του 1965, σε συνεργασία με τον τότε επιμελητή της Ζ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Πέτρο Θέμελη, και με τη βοήθεια του αρχιτεχνίτη Νικόλαου Σκαρή.

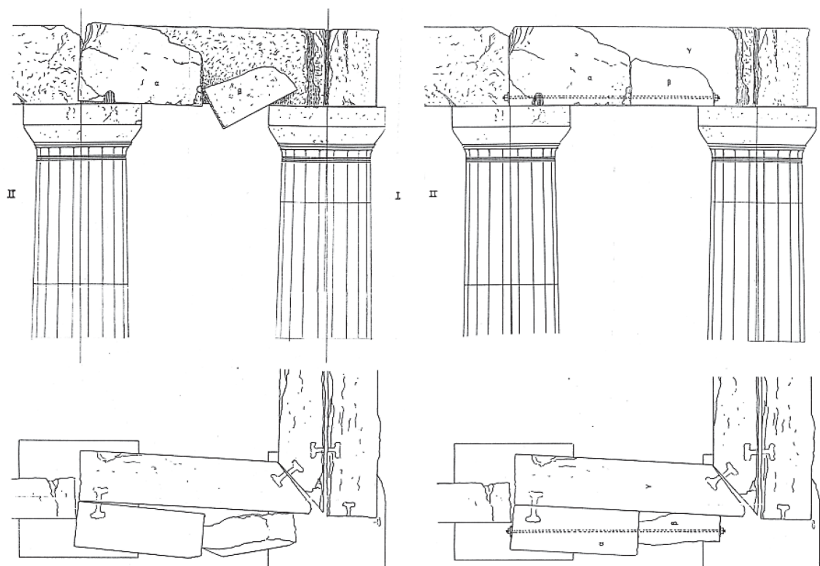
Ο Ν. Σκαρής ήταν και ο επικεφαλής ολιγομελούς ομάδας τεχνιτών και εργατών που εκτέλεσε τις εργασίες. Το επόμενο έτος παρόμοιες εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε δύο κίονες της ανατολικής πλευράς και στο επιστύλιο τους (Εικ. 58), για την αποκατάσταση των ζημιών που υπέστησαν από πτώση κεραυνού το Δεκέμβριο του 1965.

Όλες οι εργασίες συνοδεύτηκαν από αρκετά λεπτομερή, για την εποχή, σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση της επέμβασης (Εικ. 59). Πάντως, εκ των υστέρων διαφάνηκε ότι ο ισχυρός σεισμός του 1965 δεν είχε προκαλέσει ουδεμία σημαντική (νέα) βλάβη στο μνημείο⁷⁹.

«Ενθύμιο» και από αυτή τη στερεωτική επέμβαση εντοπίστηκε και αναγνωρίστηκε πρόσφατα στον αρχαιολογικό χώρο των Βασσών: Η μηχανή ανύψωσης φορτίων (το βαρούλκο και το βαρουλκοφορείο) που χρησιμοποιήθηκε από τον Σκαρή και

Εικ. 58:
Άποψη από Ν.
του ικριώμα-
τος που είχε
ανεγερθεί για
την εκτέλεση
στερεωτικών
εργασιών σε
επιστύλιο και
κιονόκρανα
της ανατολι-
κής πλευράς
του ναού
(1966).

Εικ. 59:
Σχεδιαστική αποτύπωση του δυτικού επιστυλίου της βόρειας όψης του ναού, κατά χώραν, πριν (αριστερά) και μετά από τις στερεωτικές εργασίες του 1965.

το συνεργείο του, η οποία είναι χειροκίνητη, έχει κατασκευαστεί το 1960 και έχει ανυψωτική ικανότητα 7500 kgr.

Μια μόνο ματιά στη μηχανή αυτή (Εικ. 58, 60) αρκεί για να φανερώσει τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν αυτοί που εργάστηκαν για την προστασία του ναού του Απόλλωνα στις Βάσσες (και άλλων μνημείων στην Ελλάδα) σε εποχές με πολύ λιγότερα (μηχανικά κ.α.) μέσα από τη σημερινή, αλλά και να αυξήσει το αίσθημα ευθύνης και καθήκοντος όσων έχουμε το προνόμιο να είμαστε επίγονοι των αφοσιωμένων και λαμπρών επιστημόνων, καθώς και των σπουδαίων συνεργατών τους (τεχνιτών, κ.α.), του όχι και τόσο μακρινού παρελθόντος.

Εικ. 60:
Η μηχανή ανύψωσης φορτίων που χρησιμοποιήθηκε στις στερεωτικές εργασίες του 1965 και 1966, στον αρχαιολογικό χώρο των Βασσών το 2012.

Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα

Η συστηματική προσπάθεια για τη συντήρηση του μνημείου στη σύγχρονη εποχή αρχίζει το 1975, όταν ιδρύεται η Επιτροπή Συντήρησης του Ναού του Επικούριου Απόλλωνα (ΕΣΝΕΑ), με στόχο τον προγραμματισμό και την εποπτεία των αναγκαιών για τη συντήρησή του έργων.

Η Επιτροπή λειτούργησε αρχικά κατά τα έτη 1975-1979 (περίοδο κατά την οποία πραγματοποιήθηκε σημαντικό έργο έρευνας, μελέτης και τεκμηρίωσης της υπάρχουσας κατάστασης του ναού και της περιοχής του), και μετά από τριετή παύση, έως το 2016⁸⁰ όταν παραδόθηκε στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας ολοκληρωμένο το πρώτο μεγάλο πρόγραμμα για την αποκατάσταση του μνημείου, το έργο της στερέωσης του βόρειου πτερού του.

ΤΑ ΕΡΓΑ ΠΑΘΗΤΙΚΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Κατά τη δεκαετία του 1980 πραγματοποιήθηκαν αρκετά έργα παθητικής συντήρησης του μνημείου των Βασσών, τα σημαντικότερα από τα οποία είναι η κατασκευή αντισεισμικού ικριώματος στο περιστύλιο (1985) το οποίο συνδέει τους κεκλιμένους κίονες με τους αναστηλωμένους τοίχους του σηκού και υποστηρίζει τα ετοιμόρροπα επιστύλια, η εγκατάσταση αντικεραυνικής προστασίας (1986), και η εγκατάσταση του στεγαστρου που περιβάλλει το αρχαίο κτήριο από το 1987 (Εικ. 61), για να το προστατεύει από τις περιβαλλοντικές επιδράσεις. Μπορούν να αναφερθούν, επίσης, η κατασκευή περιμετρικού στο στέγαστρο συστήματος απορροής των ομβρίων υδάτων και η εγκατάσταση αντικεραυνικής προστασίας. Την ίδια περίοδο έγιναν και οι προκαταρκτικές ενέργειες για την κατασκευή κτιριακών εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης επισκεπτών.

Τα έργα της περιόδου αυτής έχουν παρουσιαστεί σε αρκετές εκδόσεις της Επιτροπής, στις οποίες έχει τεκμηριωθεί η ανάγκη υλοποίησής τους και έχει περιγραφεί αδρά η συλλογιστική βάση της οποίας σχεδιάστηκαν⁸¹. Ειδικά, όμως, για το στέγαστρο, κυρίως λόγω της αρνητικής κριτικής που έχει ασκηθεί (δίκαιη αναφορικά με το γεγονός ότι το κτήριο περιορίστηκε σε ένα κλειστό χώρο και αποστερήθηκε το φως και την ατμόσφαιρα του φυσικού του περιβάλλοντος), αξίζει και εδώ να αναφερθεί ότι το έργο αυτό έχει συμβάλλει δραστικά στην ανάσχεση των μηχανισμών φθοράς του αρχαίου ναού των Βασσών, αφού αποτρέπει την πτώση ομβρίων υδάτων και την επικάθηση χιονοπτώσεων επί του ευπαθούς ασβεστολιθικού δομικού υλικού, εμποδίζει τη διείσδυση υδάτων στο θεμέλιο του κτηρίου, και μειώνει τις διακυμάνσεις, καθώς και τις ακραίες τιμές, των

Εικ. 61:

Το στέγαστρο προστασίας
του μνημείου των Βασσών
από δυτικά, το 2012.

θερμοκρασιών που επικρατούν στο χώρο του μνημείου (εντός του στεγάστρου).

Επίσης, αναφέρεται και εδώ ότι το στέγαστρο προσφέρει τον απαραίτητο στεγασμένο χώρο για την απρόσκοπτη εκτέλεση της στερεωτικής επέμβασης στο αρχαίο κτήριο, και κατά τις χειμερινές περιόδους, ενώ προβλέπεται να απομακρυνθεί όταν ολοκληρωθεί η επέμβαση.

ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ

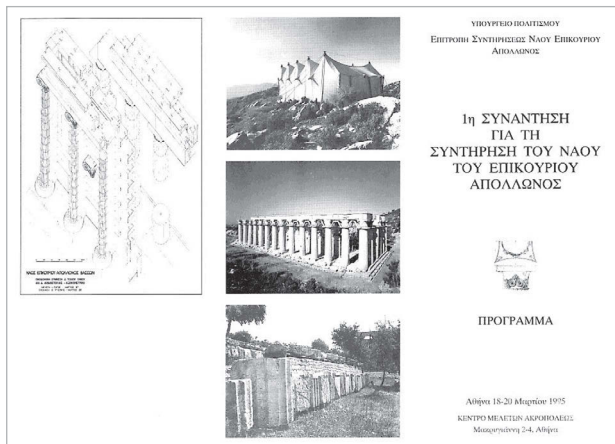
Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, ολοκληρώθηκαν και εκδόθηκαν (1995) οι βασικές μελέτες για την αποκατάσταση του μνημείου -αρχιτεκτονική, δομική αποκατάσταση, και συντήρησης του δομικού υλικού⁸². Στις μελέτες αυτές εξετάστηκαν όλα τα κύρια ζητήματα που σχετίζονται με τη διατήρηση του μνημείου των Βασσών, και τεκμηριώθηκε η ανάγκη για ευρεία στερεωτική επέμβαση στο κτήριο, καθώς και περιγράφηκε ο τρόπος με τον οποίο η επέμβαση θα υλοποιηθεί.

Οι κύριοι στόχοι της επέμβασης είναι οι εξής: (α) η άρση των γεωμετρικών μεταβολών του φέροντος οργανισμού του κτηρίου και η ενίσχυση των μηχανισμών άμυνάς του έναντι των φυσικών φαινομένων, (β) η ανάσχεση της φθοράς και η συντήρηση του δομικού υλικού του, και (γ) η αναβάθμιση της αξίας του μνημείου⁸³.

Οι προαναφερθείσες μελέτες παρουσιάστηκαν στην 1^η Συνάντηση για τη συντήρηση του ναού, που πραγματοποιήθηκε το 1995 (Εικ. 62), κατά την οποία έγινε ευρέως αποδεκτή η αναγκαιότητα της ριζικής επέμβασης. Ακολούθως της Συνάντησης, οι βασικές μελέτες για την αποκατάσταση του μνημείου των Βασσών εγκρίθηκαν αρμοδίως το 1997⁸⁴.

Το σύνολο του έργου αποκατάστασης διαιρέθηκε σε δύο μεγάλα προγράμματα, με κριτήριο τις δύο κατασκευαστικές ενότητες του ίδιου του ναού. Το πρώτο αφορά την αποκατάσταση της περίπτωσης και το δεύτερο την αποκατάσταση του σηκού. Το πρόγραμμα της περίπτωσης χωρίστηκε σε πέντε επιμέρους προγράμματα, με πρώτο, την αποκατάσταση του βόρειου πτερού, έργο το οποίο πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2001-2015 (βλ. επόμενη παράγραφο).

Τα χρόνια που ακολούθησαν την έγκριση των βασικών μελετών, μέχρι το 2000, ήταν προπαρασκευαστικά για την έναρξη του

Εικ. 62:
 Η εξωτερική πλευρά του ενημερωτικού τριπτύχου για την 1η Διεθνή Συνάντηση για τη συντήρηση του ναού.

Παράλληλα εκπονήθηκε⁸⁵ και αργότερα εγκρίθηκε⁸⁶ η αρχιτεκτονική μελέτη αποκατάστασης του βόρειου πτερού.

Η ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΠΤΕΡΟΥ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 2001-2015

Το έργο αποκατάστασης του μνημείου των Βασσών περιλαμβάνει: καταβίβαση των επιστυλίων, απομάκρυνση των κiónων ολόσωμων, αποσυναρμολόγηση των λίθων των τριών αναβαθμών της κρηπίδας καθώς και της ανώτερης στρώσης της θεμελίωσης (δηλαδή της ευθυντηρίας), στερέωση της θεμελίωσης, αποκατάσταση της ακεραιότητας των αποσυναρμολογημένων λίθων και συντήρηση του υλικού τους, επανατοποθέτηση των λίθων με ταυτόχρονο εφοδιασμό τους με νέα συνδετήρια στοιχεία από τιτάνιο, επαναφορά των κiónων, και, τέλος, αποκατάσταση, επανατοποθέτηση και επανασύνδεση των επιστυλίων.

Ο χαρακτήρας της έργου είναι κυρίως στερεωτικός, καθώς με αυτό επιδιώκονται: (α) η ενίσχυση της θεμελίωσης του μνημείου, (β) η αποκατάσταση της ακεραιότητας των λίθων του, (γ) η άρση των εκκεντρικοτήτων μεταφοράς των φορτίων της ανωδομής στη θεμελίωση, μέσω των επανατοποθετήσεων αποκατεστημένων λίθων με υψηλά ποσοστά επαφής και σε πρακτικώς οριζόντιες και κατακόρυφες θέσεις, και (δ) η επανασύνδεση, με νέα στοιχεία από τιτάνιο, όσων λίθων είχαν εκ της κατασκευής τους μεταξύ των συνδέσεις.

Το έργο εκκίνησε τον Ιανουάριο του 2001 και έως και τον Ιούνιο του 2009, όταν ολοκληρώθηκε η χρηματοδότησή του από το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ) 2000-2006, οι εργα-

έργου αποκατάστασης. Εγκαταστάθηκε μεγάλη γερανογέφυρα που περιβάλλει το μνημείο, κατασκευάστηκε εργοταξιακό οίκημα στον αρχαιολογικό χώρο και πραγματοποιήθηκαν σημαντικές προμήθειες (ισχυρό περονοφόρο, μικρή γερανογέφυρα, κ.ά.), ενώ ολοκληρώθηκαν και οι εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης επισκεπτών (2001).

σίες που είχαν εκτελεστεί είχαν ως αποτέλεσμα την αποκατάσταση της βόρειας όψης του μνημείου πλην των κιονοκράνων και των επιστυλίων⁸⁷. Από το 2^ο εξάμηνο του 2011 έως και το τέλος του 2015 το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013, και κατά την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκαν εργασίες που οδήγησαν στην ολοκλήρωση της αποκατάστασης του βόρειου πτερού του, δηλαδή του τμήματος του αρχαίου κτηρίου που περιλαμβάνει τη βόρεια όψη του (που εμπεριέχει 6 κίονες) τα βορειότερα τμήματα των μακρών πλευρών του (που εμπεριέχουν από 1 κίονα) και το περικλειόμενο δάπεδο⁸⁸.

Έτσι, συνολικά κατά την αποκατάσταση της βόρειου πτερού του μνημείου των Βασσών (2001-2015) ο συνολικός αριθμός των αρχιτεκτονικών μελών του που αποκαταστάθηκαν ανήλθε στα 212, το σύνολο των λαξευμένων συμπληρωμάτων που τοποθετήθηκαν σε αρχαία μέλη στα 190, οι πραγματοποιηθείσες συγκολλήσεις στις 1204, και τα εξολοκλήρου λαξευμένα νέα μέλη στα 10. Αν σε αυτά τα μεγέθη συνυπολογιστούν οι εργασίες αποσυναρμολόγησης αρχιτεκτονικών μελών, οι απομακρύνσεις και επαναφορές στο μνημείο κιόνων του ολόσωμων, οι εργασίες ενίσχυσης της θεμελίωσης και οι ανατάξεις λίθων, τότε το έργο της στερέωσης του βόρειου πτερού του μνημείου μπορεί να θεωρηθεί συγκρίσιμο με την πλήρη αποκατάσταση ενός αρχαίου μνημείου μικρού μεγέθους, όπως αυτού του ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη των Αθηνών.

Η ΣΥΝΕΧΙΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Η φυσική συνέχεια του ολοκληρωμένου έργου στις Βάσσειες (σύμφωνα και με το σχετικό προγραμματισμό) είναι η στερέωση των μακρών πλευρών του μνημείου. Γι' αυτό το σκοπό έχει εκπονηθεί μελέτη⁸⁹, η οποία έχει εγκριθεί από την αρμόδια Υπουργό το Σεπτέμβριο του 2015, μετά από ομόφωνη γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (ΚΑΣ)⁹⁰.

Ήδη, η πρώτη φάση του έργου στερέωσης των μακρών πλευρών του μνημείου έχει ενταχθεί στο νέο, τρέχον Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς της χώρας μας⁹¹, και η υλοποίησή της έχει πρακτικώς εκκινήσει το Σεπτέμβριο του 2019 (Εικ. 63) ως έργο αυτεπιστασίας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Εικ. 63:
Απομάκρυνση από το μνημείο του 4ου από Β. κίονα της δυτικής πλευράς, για τις ανάγκες του έργου στερέωσης των βορειότερων τμημάτων των μακρών πλευρών (2019). Δεξιά φαίνεται το δυτικό τμήμα του στερεωμένου βόρειου πτερού.

Ο γράφων εκτιμά ότι η πλούσια εργοταξιακή υποδομή που έχει διαμορφωθεί στις Βάσες τα προηγούμενα χρόνια, καθώς και η σημαντική εμπειρία που αποκτήθηκε από το προσωπικό του έργου κατά την αποκατάσταση του βόρειου πτερού, θα αποτελέσουν τα πιο χρήσιμα εφόδια για την επιτυχή εκτέλεση και των επόμενων φάσεων του έργου. Ενώ, το διαχρονικό, έμπρακτο ενδιαφέρον της Ελληνικής Πολιτείας για την προστασία και ανάδειξη του ναού των Βασσών αποτελεί το εχέγγυο για την περαιτέρω συνέχιση και την επιτυχή έκβαση των προσπαθειών, συνολικώς, για τη μελέτη, διατήρηση και απόδοση στις επόμενες γενιές ενός από τα πιο σημαντικά μνημεία του αρχαίου κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

69. Άλλες παρόμοιες σωστικές επεμβάσεις της περιόδου είναι η περίδωση πεσσών του ναού της Αθηνάς Νίκης το 1866, η περίδωση κίωνων του ναού της Αφαιάς στην Αίγινα με 18 σιδερένιες στεφάνες το 1873, κ.α. (Μαλλούχου-Tufano 2014, σελ. 5).

70. Μαλλούχου-Tufano 1998, σελ. 68.

71. Κουμανούδης 1880-81, σελ. 20-21.

72. Μαλλούχου-Tufano 1998.

73. «... both the peristyle and the cell might be restored to their original state without much deficiency, if wealth and power, taste and science should ever be restored to Greece.» W.M. Leake 1830, chapter VII, p.5.

74. Το 1902, μετά από εντολή του Καββαδία, ο Κουρουνιώτης πραγματοποίησε ανασκαφές και στην κορυφή του Κωτιλίου, παρά την ιερή θέση Κώτιλο (Κουρουνιώτης 1903), ενώ περιορισμένες ανασκαφικές διερευνήσεις πραγματοποιήθηκαν εκ νέου στις Βάσες το 1907, από τον Κουρουνιώτη (1910), και το 1908, από τον Ρωμαίο (1933).

75. Καββαδίας ΠΑΕ 1902, σελ. 23-27, και 1905 σελ. 171-179.

76. Τα καθήκοντα του Ν. Ιωαννίτη ως βοηθού του Ν. Μπαλάνου, αλλά και στοιχεία της προσωπικότητας του βάσει γραφόμενων του, έχει σκιαγραφήσει η Φανή Μαλλούχου-Tufano στην ομιλία της στη 1η Συνάντηση για τη Συντήρηση του μνημείου των Βασσών, το 1995: «Μορφωμένος, γνώστης της γαλλικής και της ιταλικής... επιστατεί σε κάθε είδους εργασίες -από την προμήθεια των υλικών ως τις διευθετήσεις και περιφράξεις αρχαιολογικών χώρων ή και διοικητικής φύσης εργασίες-, καταρτίζει σχέδια, όχι μόνον των προς στερέωση μνημείων αλλά και ανασκαφών... επιβλέπει τις εργασίες αποκατάστασης μνημείων, φθάνοντας, στην περίπτωση της αναστήλωσης του ναού του Επικουρίου Απόλλωνος, στο σημείο να υποκαταστήσει στην κυριολεξία τον Μπαλάνο και να καταστεί ο αποκλειστικός αναστηλωτής του

μνημείου... Στις εκθέσεις του (απολογισμού των αναστηλωτικών εργασιών στις Βάσσεις) παρουσιάζεται να έχει αυξημένα, αλλά και αρκετά φιλόδοξα, αρχαιολογικο-αρχιτεκτονικά ενδιαφέροντα... σε δισέλιδο συμπληρωματικό σημείωμα αμφισβητεί την ύπαρξη του κορινθιακού κιονοκράνου στο εσωτερικό του ναού και επιχειρηματολογεί για ένα ιωνικό κιονόκρανο.»

77. Cooper 1996, p. 125.

78. Σβολόπουλος 1995, τ. 1, σελ. 74, 77-78.

79. Παπαντωνόπουλος 2000, σελ. 4.15-4.16.

80. Πρόεδροι της Ε.Σ.Ν.Ε.Α. διετέλεσαν οι Νικόλαος Γιαλούρης, δρ αρχαιολόγος, (1975-1979), Ιωάννης Τραυλός†, δρ αρχιτέκτων-αρχαιολόγος, (1982-1985), Θεοδώρα Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, δρ αρχαιολόγος, (1985-1997), Γιάννης Τζεδάκις, δρ αρχαιολόγος, (1998-2003), Αλέξανδρος Μάντης†, δρ αρχαιολόγος, (2004-2010) και Δημήτριος Μπαϊρακτάρης, δρ πολιτικός μηχανικός, (2003-2004 και 2010-2016).

81. Βλ. Καράγιωργα 1995, σελ. 17-19, Παπαντωνόπουλος 1995, τ. 1, σελ. 107-114, Θεουλάκης 1995, Τζώρτζη 2000, σελ. 63-71.

82. Οι μελέτες αυτές εκπονήθηκαν από τα επί σειρά πολλών ετών μέλη του τεχνικού γραφείου της ΕΣΝΕΑ, Δημοσθένη Σβολόπουλο, αρχιτέκτονα, Κώστα Παπαντωνόπουλο, δρ πολιτικό μηχανικό, και Παναγιώτη Θεουλάκη, δρ μεταλλειολόγο μηχανικό.

83. Σβολόπουλος 1995, τ. 1, σελ. 95-101.

84. Συνεδρίαση ΚΑΣ υπ.' αρ. 28/24-6-1997, έγγραφο ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/919/36343/22-7-1997.

85. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Σοφοκλή Αλευρίδη. Στην εκπόνηση της μελέτης συνεργάστηκε η τεχνολόγος τοπογράφος Μαρία Σκουρτσίδου.

86. Συνεδρίαση ΚΑΣ υπ.' αρ. 36/26-9-2000, έγγραφο ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1547/66417/18-12-2000 και Συνεδρίαση ΚΑΣ υπ.' αρ. 29/17-7-2001, έγγραφο ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1910/55945/23-10-2001.

87. Η συνολική δαπάνη του έργου που χρηματοδοτήθηκε από το ΚΠΣ 2000-2006 έφθασε τα 2.834.734,86 €, ενώ ο φορέας υλοποίησής του ήταν το ΤΔΠΕΑΕ του ΥΠΠΟΑ.

88. Η δαπάνη του έργου που χρηματοδοτήθηκε από το ΕΣΠΑ 2007-2013 έφθασε τα 1.117.883,26 € και η Προϊσταμένη Αρχή του έργου ήταν κατά τη δρομολόγησή του το Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε., ενώ από τον Ιούνιο του 2013 έως τη λήξη του η ΔΠΚΑ του ΥΠΠΟΑ.

89. Παπαδόπουλος και Σαββατιανού 2015.

90. Συνεδρίαση ΚΑΣ υπ.' αρ. 19/21.07.2015, έγγραφο ΥΠΟΠΑΙΘ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΑΜ/ 248275/22244/ 1944/615/21-09-15.

91. Απόφαση υπ αρ. 8980/2984/Α3/27-12-2018 της Ειδικής Γραμματέως Διαχείρισης Τομεακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων ΕΤΠΑ και ΤΑ του Υπουργείου Οικονομίας και Ανάπτυξης, περί της ένταξης της Πράξης «Αποκατάσταση - Ανάδειξη ναού Επικούριου Απόλλωνα Βασών - Γ' Φάση» στο ΕΠ «Ανταγωνιστικότητα Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία 2014-2020».

Εικ. 64:

Άποψη των Βασσών από το δρόμο που ανεβαίνει στην κορυφή του Κωτιλίου, το 2004. Στις άκρες τις φωτογραφίας, αριστερά και δεξιά, φαίνονται δύο κυκλικά αλώνια.

7 ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όπως προαναφέρθηκε, οι πιο συχνές απορίες που διατυπώνουν οι επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου των Βασσών είναι το πώς και το γιατί κτίστηκε σε μία απομονωμένη και δυσπρόσιτη περιοχή ένα τόσο εντυπωσιακό και κατά τα φαινόμενα πολύ δαπανηρό⁹² κτήριο, όπως είναι ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα.

Αναφορικά με την πρώτη απορία, δηλαδή το πώς, οι απαντήσεις που δίδονται παρακάτω ως πιθανές, είναι σε συνέχεια της θεωρίας (που επίσης προαναφέρθηκε) ότι κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους η νοτιοδυτική Αρκαδία, παρά τον ορεινό χαρακτήρα της, ήταν ιδιαίτερος πυκνοκατοικημένη. Φυσικά, οι πολλοί κάτοικοί της βιοπορίζονταν κυρίως από την κτηνοτροφία, καθώς είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι Αρκάδες φημίζονταν γι' αυτή τους την δραστηριότητα⁹³. Όμως, δεν αποκλείεται να ασκούσαν και τη γεωργία, όπως υποδηλώνεται και από ένα χρησμό που έχει καταγράψει ο Πausanias (VII.42.6) ο οποίος είχε δοθεί από το μαντείο των Δελφών στους Αρκάδες όταν ακαρπία κατέλαβε την χώρα τους και αναφέρει μεταξύ άλλων ότι η Δηώ βοσκούς πάλι σας έκανε από γεωργούς και αρτοφάγους⁹⁴. Άλλωστε, έως και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στην ευρύτερη περιοχή των Βασσών υπήρχαν εκτεταμένες καλλιέργειες σιτηρών, αδιάψευστοι μάρτυρες των οποίων είναι οι τεχνητοί αναβαθμοί και τα πολυάριθμα κυκλικά αλώνια που εξακολουθούν να διατηρούνται εκεί (Εικ. 64).

Φαίνεται, επομένως, ότι οι αρχαίοι κάτοικοι της νοτιοδυτικής Αρκαδίας ήταν πολυπληθείς και αυτάρκεις, συνθήκες που διαχρονικώς ευνοούν τη δημιουργία μεγάλων συλλογικών έργων, κατά το πλείστον τεχνικών. Για την εκτέλεση όμως των τελευταίων είναι αναγκαίο και να διατίθεται ένα μεγάλο δημόσιο πλεόνασμα. Για το ναό του Επικούριου Απόλλωνα το πλεόνασμα αυτό μάλλον δεν θα μπορούσε να προέλθει

από την κτηνοτροφία ή/και την γεωργία. Είναι όμως πιθανό να προήλθε από τους μισθούς των Επίκουρων, δηλαδή των Αρκάδων μισθοφόρων στην Αθήνα κατά τον πελοποννησιακό πόλεμο, όπως θεώρησε ο F.A. Cooper⁹⁵. Ενώ δεν αποκλείεται και να προέκυψε σταδιακά, από την «εισροή συναλλάγματος» στην περιοχή, από τους επισκέπτες στο νεκρομαντείο της Φιγάλειας⁹⁶. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, λόγω της έλλειψης σχετικών γραπτών πηγών, τα προηγούμενα δεν είναι παρά πιθανά «σενάρια». Έτσι, το πώς ακριβώς κατέστη εφικτό να κτιστεί ο κλασικός ναός του Απόλλωνα στις Βάσσει παραμένει άλλη μία αναπάντητη ερώτηση σχετική με αυτό το μυστηριώδες μνημείο.

Αντιθέτως, το γιατί κτίστηκε, είναι μάλλον εύκολο να το συμπεράνουμε. Ως γνωστόν, οι ναοί στην αρχαία Ελλάδα ήταν σύμβολα θρησκευτικής πίστης και πολιτικής ισχύος. Είναι εύλογο λοιπόν να εικάσουμε ότι με τη δημιουργία ενός περίλαμπρου «οίκου» για τον Απόλλωνα, οι αναθέτες ήθελαν να ευχαριστήσουν τον θεό που τους συμπαραστάθηκε στις διάφορες πολεμικές συγκρούσεις τους με τους Σπαρτιάτες και να «εξασφαλίσουν» ότι θα τον έχουν αρωγό και στους επόμενους πολέμους τους. Επίσης, είναι πολύ πιθανό να θεωρούσαν ότι υλοποιώντας ένα εντυπωσιακό και πολύπλοκο τεχνικό έργο, θα έδειχναν στους εχθρούς τους ότι είχαν κατακτήσει τέτοια επίπεδα κοινωνικής οργάνωσης και οικονομικής ισχύος, και κατ' επέκταση στρατιωτικής δύναμης, ώστε να αποτελούν υπολογίσιμο αντίπαλο στον οποιονδήποτε εν δυνάμει (νέο) εισβολέα.

Ωστόσο, εκτός από αυτές τις πτυχές της απάντησης στο γιατί, οι οποίες στηρίζονται στις κοινωνικές και συλλογικές διαστάσεις του έργου, υπάρχει και μία πτυχή που έχει ως βάση τις ατομικές βλέψεις και τις ιδέες των κύριων συντελεστών του. Στα εξαιρετικά ανθρώπινα επιτεύγματα (πνευματικά, τεχνικά, κ.α.) είναι μάλλον κανόνας οι δημιουργοί τους να φιλοδοξούν εξ αρχής να ξεπεράσουν τα προηγούμενα ανάλογα έργα, στοχεύοντας αφενός στην αναγνώριση των ικανοτήτων τους, που πιθανότατα θα τους προσφέρει υλικά οφέλη και ηθική ικανοποίηση, και αφετέρου στην υστεροφημία τους, το ενδεχόμενο της οποίας προσδίδει συνήθως μια απατηλή αίσθηση αθανασίας.

Το μνημείο των Βασσών αποτελεί κατά τον γράφοντα χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιων επιτευγμάτων. Αυτό προκύπτει από το ότι σ' αυτό υπάρχουν πολυάριθμα στοιχεία «κλεμμένα» από προγενέστερους σπουδαίους ναούς, τα περισσότερα μάλιστα από τα θαύματα αρχιτεκτονικής της κλασικής Αθήνας (συνδυασμός διαφορετικών ρυθμών, διευρυμένος πρόναος, εσωτερική κιονοστοιχία με κάτοψη σε σχήμα πει, κ.α.), ενσωματωμένα όμως με τέτοιο τρόπο στο κτήριο ώστε να φαντάζονται νέες ιδέες⁹⁷.

Ταυτοχρόνως, διαφαίνεται εναργώς και το «βήμα» προς το πρωτότυπο, το καινοφανές (γλυπτική αφηγηματική διακόσμηση στο εσωτερικό του κτηρίου, κορινθιακό κιονόκρανο). Δεν μπορεί λοιπόν παρά να υπήρχε, εκτός των άλλων σκοπών, και η συνειδητή πρόθεση από τους αρχιτέκτονες να κατασκευάσουν στις Βάσσεις ένα εξαιρετικό μνημείο.

Φυσικά για την τελική διαμόρφωση του ξεχωριστού αποτελέσματος θα έπαιζαν ρόλο και συγκυριακοί παράγοντες, όπως το ότι (πιθανότατα) η ανέγερση του ναού, εάν δεν έλαβε χώρα σε δύο ή περισσότερες φάσεις, διήρκησε αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να συμμετάσχουν σε αυτή ομάδες ανθρώπων από διαφορετικές γενεές, και συνεπώς με διαφορετικές γνώσεις και ιδέες.

Ότι όμως κι αν συνέβη, το αποτέλεσμα δικαίωσε τους δημιουργούς του, ανεξαρτήτως και πέραν των προθέσεών τους, καθώς ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα όχι μόνο διατηρείται σχεδόν αναλλοίωτος 25 αιώνες περίπου από τότε που κατασκευάστηκε, αλλά και θαυμάζεται στη σύγχρονη εποχή (πιθανότατα εξίσου) όπως στην αρχαιότητα. Ενώ, είναι μάλλον βέβαιο ότι καθώς αποτελεί ένα από τα πιο σπουδαία κτήρια του Δυτικού Πολιτισμού, εφόσον ο πολιτισμός αυτός δεν παρακμάσει και το μνημείο συνεχίσει να υπάρχει, θα μελετάται και θα θαυμάζεται για πολλούς αιώνες στο μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

92. Κυρίως λόγω της χρήσης μεγάλων ποσοτήτων μαρμάρου που προήλθε σίγουρα από πολύ μακριά.

93. Έως και σήμερα η κτηνοτροφία παραμένει μία από τις κυριότερες πηγές εισοδήματος των (λιγοστών πια) κατοίκων των πιο κοντινών στις Βάσσειες χωριών.

94. Μετάφραση Νικολάου Παπαχατζή (1980, σελ. 372).

95. Cooper 1996, vol I, p. 80. Βλ. σχετικώς και σελ. 69, άνω.

96. Την πληροφορία περί της ύπαρξης νεκρομαντείου (νεκρομαντείου) στην Φιγάλεια, την δίδει ο Πausanias με έμμεσο τρόπο στο βιβλίο του *Λακωνικά* (III.17.9). Εκεί αναφέρει ότι ο Σπαρτιάτης Πausanias, ο θριαμβευτής των Πλατεών, έκανε ό,τι μπορούσε για να εξαγνιστεί από το φόνο μίας νεαρής παρθένου από το Βυζάντιο που είχε διαπράξει, μεταξύ αυτών, και *εσ Φιγαλίαν ελθόντι την αρκάδων παρά τους ψυχαγωγούς*, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

97. Άλλωστε όπως είχε πει ο σπουδαίος μουσουργός Ρίχαρντ Βάγκνερ, *η κλοπή δικαιολογείται στην τέχνη μόνο όταν συνοδεύεται κι από φόνο*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

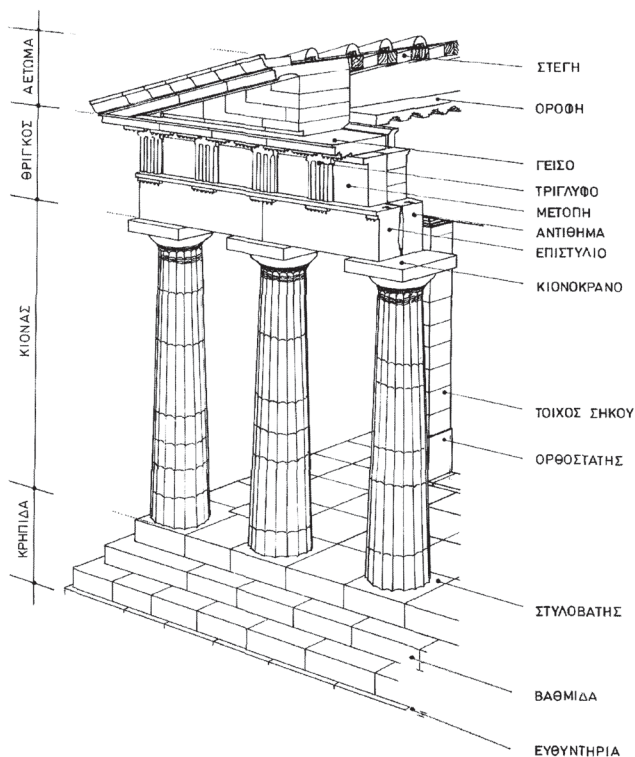
Περί της οικοδομικής των αρχαίων ελληνικών ναών

Κάθε ναός στην αρχαία Ελλάδα θεωρείτο ως ο τόπος κατοικίας ενός θεού, το άγαλμα του οποίου (σε όρθια ή καθιστή θέση) βρισκόταν στο εσωτερικό του ιερού κτηρίου. Για περισσότερους από οκτώ αιώνες (από τους αρχαϊκούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους), οι Έλληνες έκτιζαν τους σημαντικότερους ναούς τους με λίθους, ακολουθώντας, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, ένα μοναδικό σχέδιο. Το σχέδιο αυτό στην πλήρως ανεπτυγμένη μορφή του (περίπτερος ναός) περιλάμβανε δύο, σχεδόν ξεχωριστές, δομικές ενότητες: Την περιμετρική κιονοστοιχία (*περίσταση*) που ήταν διαρθρωμένη σε τρεις ζώνες καθ' ύψος (*κρηπίδα/κίονες/θριγκός*), και το εσωτερικό κτήριο (κυρίως ναός ή *σηκός*), ένα ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο κιβώτιο, το οποίο διέθετε ελάχιστα ανοίγματα, συνήθως μόνο μία ή δύο θύρες. Το όλο οικοδόμημα καλυπτόταν από αμφικλινή στέγη, με τριγωνικά *αετώματα*, με τέτοιο τρόπο ώστε να διαμορφώνεται στοά (*πτερό*) και στις τέσσερις πλευρές του.

Η αρχή της δόμησης των εν λόγω λίθινων κτηρίων ήταν αρκετά απλή: λίθοι συναρμολογούνταν εν ξηρώ, αφού είχαν πρώτα υποστεί λάξευση έτσι ώστε να συναρμολοζούν οι επιφάνειές τους που θα ήταν σε επαφή, κατά το δυνατόν με μηδενικό κενό μεταξύ τους. Η μορφή των λίθων καθοριζόνταν από την εκ των προτέρων καθορισμένη λειτουργία τους στο κτήριο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάθε λίθος αποτελούσε ένα διακριτό αρχιτεκτονικό μέλος (π.χ *σπόνδυλος*, *επιστύλιο*, κ.λπ., βλ. *Εικ. 65*).

Αναφέρεται τέλος, ότι σχεδόν το σύνολο των λίθων συνδέονταν μεταξύ τους με μεταλλικά στοιχεία, με στόχο την ενίσχυση της «άμυνας» των κτηρίων έναντι (κυρίως) των σεισμών, με μόνο λίγες εξαιρέσεις εκεί όπου τα συνδετήρια θεωρούνταν περιττά (π.χ. στους κίονες, όπου τοποθετούνταν συνήθως μόνο ξύλινα στοιχεία, για κατασκευαστικούς λόγους) ή επιβαρυντικά για την σεισμική απόκριση (π.χ. στις δοκούς των πτερών).

Εικ. 65:
 Προοπτική
 απεικόνιση το-
 μής του ναού
 του Επικούριου
 Απόλλωνα
 των Βασσών,
 και ορολογία
 των αρχιτε-
 κτονικών του
 μελών.

Ορολογία

Άδυτο: Ο ιερότερος χώρος στο βάθος του σηκού του ναού, στον οποίο η πρόσβαση επιτρεπόταν μόνο στους ιερείς.

Αέτωμα: Τριγωνική επίστεψη των προσόψεων του ναού. Τα αετώματα κοσμούνται συνήθως με γλυπτικές συνθέσεις, τα εναέτια αγάλματα, ενώ το τριγωνικό κενό πίσω από τα εναέτια αγάλματα κλείνεται με κατακόρυφο μέτωπο, το τύμπανο.

Γείσο: Το ανώτατο τμήμα του θριγκού που προεξέχει πάνω από τη δορική ζωφόρο και την προστατεύει από τα νερά της βροχής. Το καταέτιο γείσο χρησιμεύει για την επίστεψη του αετώματος.

Γόμφος: Μεταλλικά στοιχεία που χρησιμεύουν για την κατακόρυφη εξασφάλιση των λίθων της ανωδομής. Πρόκειται για ορθογώνια πρίσματα, που τοποθετούνται στους αρμούς ώσεως των λίθων και μάλιστα στο κατώτατο σημείο τους και στο μέσον τους πλάτους, έτσι ώστε να τους συνδέουν με την υποκείμενη στρώση. Οι γόμφοι μολυβδοχοούνταν για την προστασία έναντι της υγρασίας.

Εμπόλιο: Κύβος που τοποθετείται στο κέντρο και στις δύο κυκλικές επιφάνειες των σπονδύλων. Στο κέντρο του εμπολίου τοποθετείται ξύλινος άξονας, ο πόλος, ο οποίος χρησιμεύει για την περιστροφή του ενός σπονδύλου επί του άλλου, που σκοπό είχε την επίτευξη τέλει προσαρμογής. Τα εμπόλια και οι πόλοι, από το τέλος της αρχαϊκής και σε ολόκληρο το διάστημα της κλασικής περιόδου, ήταν ξύλινα.

Επιστύλιο: Το οριζόντιο τμήμα (δοκός) που εδράζεται απευθείας στα κιονόκρανα και αποτελείται κατά πλάτος συνήθως από δύο μέρη (οπότε το δεύτερο ονομάζεται αντίθημα).

Ευθυντηρία: Το ανώτατο τμήμα του στερεοβάτη που χρησίμευε για την επίπεδη έδραση της ανωδομής. Η ευθυντηρία εξείχε μερικώς από το έδαφος, αποτελώντας το χαμηλότερο ορατό τμήμα του ναού.

Ζωφόρος (Δωρική): Το τμήμα του θριγκού μεταξύ επιστυλίου και γείσου. Η Δωρική ζωφόρος αποτελείται από εναλλασσόμενα, σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους μέλη, τα τρίγλυφα και τις μετόπες, ενώ η Ιωνική είναι συνεχής.

Θριγκός: Το μέρος του ναού που βρίσκεται πάνω από τους κίονες. Ο θριγκός αποτελείται καθ' ύψος από τρία μέρη: το επιστύλιο, τη δωρική ζωφόρο και το γείσο.

Κίονας: Το στήριγμα του θριγκού. Ο δωρικός κίονας αποτελείται από τον κορμό και το κιονόκρανο. Στην κορμό διακρίνονται η μείωση και η ένταση. Μείωση είναι η ελάττωση της διαμέτρου από κάτω προς τα πάνω, ενώ ένταση η ελαφρά διόγκωση του κορμού περί τα 2/3 του ύψους του κίονα, εξ αιτίας της οποίας οι γενέτειρες του κολουροκωνικού στερεού από ευθείες γίνονται ελαφρώς κυρτές (παραβολικές).

Κιονόκρανο: Το ανώτατο τμήμα του κίονα, που χαρακτηρίζει και τον ρυθμό του οικοδομήματος. Το δωρικό κιονόκρανο αποτελείται από τον άβακα, πλάκα τετράγωνη στο πάνω μέρος, τον εχίνο, στερεό εκ περιστροφής με χαρακτηριστική καμπύλη διατομή (παραβολή ή υπερβολή) και τέλος χαμηλότερα το υποτραχήλιο. Το ιωνικό κιονόκρανο αποτελείται από τον άβακα, τις έλικες και το υποτραχήλιο.

Κρηπίδα: Η βάση του ναού επί της οποίας εδράζονται οι κίονες του πτερού. Εδράζεται στην ευθυντηρία και συνήθως αποτελείται από τρεις αναβαθμούς ή βαθμίδες, από τους οποίους ο ανώτερος ονομάζεται στυλοβάτης, γιατί πάνω σ' αυτόν στηρίζονται απ' ευθείας οι κίονες.

Λιθόπλινθοι: Οι λίθοι που αποτελούν τους τοίχους του σηκού.

Οπισθόναος: Το πίσω τμήμα του σηκού των ναών.

Ορθοστάτης: Ορθογώνιος, ψηλός, λίθος τοποθετημένος όρθιος στο κάτω μέρος του θριγκού του ναού, εδραζόμενος επί του τοιχοβάτη, δηλαδή επί της θεμελίωσης του σηκού.

Οροφή: Η περίσταση καλύπτεται από την οροφή. Η οροφή αποτελείται, όταν το άνοιγμα είναι μικρό (μακρές πλευρές) από εν επαφή μονοκόμματα φατνωματικές πλάκες, ενώ για μεγαλύτερα ανοίγματα (στενές πλευρές) από δοκούς που γεφυρώνονται κατά πλάτος από φατνωματικές πλάκες.

Περίσταση (ή πτερό): Η κιονοστοιχία γύρω από το ναό (το περιστύλιο).

Πρόναος: Ο προθάλαμος του κυρίως ναού (σηκού).

Πτερό (ή περίσταση): Η κιονοστοιχία γύρω από το ναό (το περιστύλιο).

Σηκός: Ο πυρήνας του ναού (κυρίως ναός), που περιβάλλεται από την περίσταση στους περίπτερους ναούς. Πρόκειται για κατασκευή από τοιχοποιία συνήθως χωρίς ανοίγματα, εκτός από τις θύρες εισόδου (μία ή δύο το πολύ). Σε αρκετές περιπτώσεις ο σηκός αποτελείται από δύο διαμερίσματα τον κυρίως σηκό και το άδυτο. Βάθρο του τοίχου, αντίστοιχο με τον στυλοβάτη είναι ο τοιχοβάτης.

Στερεοβάτης: Το θεμέλιο του ναού, το τμήμα δηλαδή που βρίσκεται ανάμεσα στην κρηπίδα και στο στερεό έδαφος ή στο φυσικό βράχο.

Σίμα (ή σίμη): Το προς τα άνω εστραμμένο χείλος των ηγεμόνων κεραμίδων της στέγης (υδρορροές). Ηγεμόνες κεραμίδες καλούνται τα πρώτα κεραμίδια της στέγης, αυτά δηλ. που τοποθετούνται πάνω στο γείσο. Οι σίμες που βρίσκονται πάνω στα κεκλιμένα (καταέτια) γείσα των αετωμάτων ονομάζονται επαετίδες, ενώ αυτές που τοποθετούνται στις μακρές πλευρές ονομάζονται παραετίδες.

Σπόνδυλος (ή σφόνδυλος): τα κυλινδρικά τμήματα από τα οποία αποτελείται ο κορμός του κίονα.

Σύνδεσμος: Μεταλλικά συνήθως στοιχεία που χρησιμεύουν για την οριζόντια εξασφάλιση των λίθων της ανωδομής. Για την ένθεση των συνδέσμων (εμβολή) λαξούνται στο πάνω μέρος των αρμών επαφής τόρμοι (εντορμίες), στο σχήμα του προς τοποθέτηση συνδέσμου, κατά τι όμως μεγαλύτεροι. Όταν οι σύνδεσμοι είναι σιδερένιοι, για την προστασία του σιδήρου από την οξειδωση, εκτελείται η λεγόμενη μολυβδοχοΐα, πλήρωση δηλ. του τόρμου με ρευστό μολύβι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραπογιάννη Ξ., 2007, *Ο Ναός του Επικούριου Απόλλωνος Βασσών*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Αραπογιάννη Ξ., 2012, *Ένα ορεινό ιερό στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας*, 3^ο Διεθνές Συνέδριο «Θρησκευτικά τοπία της Πελοποννήσου από τους προϊστορικούς έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους», Σπάρτη, 30/3-1/4.
- Camp J.M., Jenkins I., Tsigakou F.-M. and Sloan K., 2013, *In search of Greece. Catalogue of an exhibit of drawings at the British Museum by Edward Dodwell and Simone Pomardi from the collection of the Packard Humanities Institute*, Los Altos, California.
- Camp J.M., 2005, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι Ανασκαφές στην Καρδιά της Αρχαίας Πόλης*, Μετάφραση: Μαίρη Κλέωπα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα.
- Chandler R., 1776, *Travels in Greece: Or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Clarendon Press, 1st edition, Oxford.
- Cockerell C.R., 1860, *The Temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo Epicurius at Bassae near Phigalia*, London.
- Cooper F.A., 1968, *The temple of Apollo at Bassae: New observations on its plan and Orientation*. AJA p.103-111.
- Cooper F.A., 1996, *The temple of Apollo Bassitas, Vol. I: The Architecture*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey.
- Γιαλούρης Ν., 1988, *Προβλήματα του ναού των Βασσών και της εκεί λατρείας του Απόλλωνα*, Αρχαιολογία, τ. 29, σελ. 27-43.
- Dinsmoor W.B., 1932-33, *The temple of Apollo at Bassae*. *Metropolitan Museum Studies*, p. 204-227.
- Dinsmoor W.B., 1939, *The Lost Pedimental Sculptures of Bassae*. *American Journal of Archaeology* XLIII, pp. 27-47.
- Dinsmoor W.B., 1943, *A further Note on Bassae*. *American Journal of Archaeology* XLVII, pp. 19-21.
- Dinsmoor W.B., 1950, *The Architecture of Ancient Greece*, London.
- Dodwell E., 1819, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, Vol. I-II, Rodwell and Martin, London.
- Dodwell E., 1821, *Views in Greece from drawings by Edward Dodwell*, Rodwell and Martin, London.

- Donaldson T.L., 1830, The Temple of Apollo Epicurius, at Bassae, near Phigalia, and Other Antiquities in the Peloponnesus, in *Antiquities of Athens and other Places in Greece Sicily etc.*, Priestley and Weale, London.
- Gruben G., 2000, *Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Επιτροπή Συντήρησης Ναού Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών, 2000, *Η επέμβαση στο βόρειο περσό. Αρχιτεκτονική μελέτη*, Επιμέλεια τεύχους Σ. Αλευρίδης και Μ. Σκουρτσίδου, ΥΠ.ΠΟ. – Ε.Σ.Ν.Ε.Α., Αθήνα.
- Hahland, W., 1948, Der iktinische Entwurf des Apollontempels in Bassae; Mit 3 Abbildungen und 1 Beilage. *Jahrbuch Des Deutschen Archäologischen Institut*, Vol. 63, p. 14.
- Hoepfner W., 1997, Planänderungen am Tempel von Bassae, *Kult Ndkultbauten auf der Akropolis*, (Hrsg.) W. Hoepfner, Internationales Symposion, 7-9 Juli 1995, Berlin, 178-183.
- Hoepfner W., 2001, Der parische Lichtdom, *Antike Welt*, Nr. 5, 491-506.
- Hofkes-Brukker C., Mallwitz A., 1975, *Der Bassai Fries*, Prestel-Verlag, München.
- Jost M., 1985, *Sanctuaires et cultes d' Arcadie*, Paris.
- Θέμελης Π., 2014, *Αρχαία Μεσσήνη*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα
- Θεουλιάκης Π., 1995, *Μελέτη συντηρήσεως δομικού υλικού ναού Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών*, ΥΠ.ΠΟ. – Ε.Σ.Ν.Ε.Α., Αθήνα.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., 1995, *Η συντήρηση του ναού του Απόλλωνος στις Βάσσεις Φιγαλείας. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, ΥΠ.ΠΟ. – Ε.Σ.Ν.Ε.Α., Αθήνα.
- Kelly N., 1995, "The Archaic Temple of Apollo at Bassai. Correspondences to the Classical Temple.", *Hesperia*, V.64, N°. 2, p. 227-277, pl. 45-52.
- Καββαδίας Π., 1902, Έκθεσις των πεπραγμένων της Εταιρείας, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, σελ. 23-27.
- Καββαδίας Π., 1905, Der Apollotempel von Phigaleia, *Comptes rendus du Congres international d' Archaeologie*, Εστία, Αθήνα, σελ. 171-179.
- Κουμανούδης Σ., 1880-81, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, σελ. 20-21.
- Κουρουνιώτης Κ., 1902, Ανασκαφή ιερού νομίου Πανός. *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, σελ. 72-75.
- Κουρουνιώτης Κ., 1903, Ανασκαφή εν Κωτίλω, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, σελ. 151-188.
- Κουρουνιώτης Κ., 1910, Το εν Βάσσαις αρχαιότερον ιερόν του Απόλλωνα, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, σελ. 271-332.
- Leak W.M., 1830, *Travels in the Morea: with a map and plans*, Vol. I-III, John Murray, London.

- Λέφας Π., 1996, *Βιτρουβίου: Περί Αρχιτεκτονικής*, Τομ. 1-2, Πλέθρον, Αθήνα.
- Madigan B.C., 1992, *The temple of Apollo Bassitas, Vol. II: The Sculpture*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey
- Μαλλούχου-Tufano Φ., 1998, *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα (1834-1939)*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 176, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα.
- Μαλλούχου-Tufano Φ., 2014, *Ενισχύσεις αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα και την Ιταλία. Ιστορική αναδρομή: διαφορές και ομοιότητες. Πρακτικά Ημερίδας Εμφανείς και αφανείς ενισχύσεις μνημείων*. ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη.
- Μάντης Α., 2006, Το έργο της Επιτροπής συντήρησης ναού Επικούριου Απόλλωνα Βασσών, *Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης*, Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ – Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. σελ. 21-35.
- Μπούρας, Χ., 1965, «Έκθεσις περί της υπαρχούσης καταστάσεως του μνημείου», *Στερέωσις ναού Επικούριου Απόλλωνος Φιγαλείας*, ΥΠ.ΠΡ.ΚΥ.-Διεύθυνσις Αναστήλωσεως, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1927-28, Η κρήνη της Φιγάλειας *Αρχαιολογική Δελτίο*, Τόμος 11, Αθήνα, σελ. 1-7.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1967-68, *Η Αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθμ. 58, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α.Κ. – Τραυλός Ι.Ν., 1986, *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθμ. 94, Αθήνα.
- Pannuti U., 1971, *Il tempio di Apollo Epikourios a Bassai (Phigalia)*, Storia, struttura e problemi, *Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei*, serie VIII, v. XVI, Roma.
- Papadopoulos K., 2006, The restoration study of the connections between the stone blocks in the steps of the temple of Apollo Epikourios, *5th International Conference of Structural Analysis of Historical Constructions*, Proceedings, Vol.3, New Delhi, pp. 1389-1396.
- Papadopoulos K., 2009, The restoration of the north façade of the temple of Apollo Epikourios, *Protection of Historical Buildings, Prohitech 09 - Mazzolani* (ed), Taylor and Francis Group, London, pp.971-975.
- Παπαδόπουλος Κ., 2009, Η αποκατάσταση της θεμελίωσης και η ανάταξη των λίθων στο βόρειο τμήμα του ναού του Επικούριου Απόλλωνα. *Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αναστήλωσεων*, 21-24 Μαΐου 2009, Ε.Τ.Ε.Π.Α.Μ., Αθήνα.
- Papadopoulos K., 2010, The restoration of the north-side foundation of the temple of Apollo Epikourios, in *International Journal of Architectural Heritage*, Vol. 4, Num. 3, p.p. 246-269.
- Παπαδόπουλος Κ., 2012, Νέες διερευνήσεις σχετικές με τους ελλείποντες λίθους

- επιστυλίου της βόρειας όψης του ναού του Επικούριου Απόλλωνα των Βασσών, *Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αναστηλώσεων*, 1 – 3 Νοεμβρίου 2012, Ε.Τ.Ε.Π.Α.Μ., Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Κ., 2014, Ενημερωτικό σημείωμα προς Ζ' Ε.Π.Κ.Α. περί πιθανής ύπαρξης οικοδομικών λειψάνων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος σε τοποθεσία πολύ κοντά στην Ανδρίτσαινα, 13.2.2014, Βάσσεις.
- Paradopoulos K. and Savvatiadou V., 2014, Architectural and Structural Aspects of the Ancient Greek Temple of Apollo Epikourios, *Protection of Historical Buildings, Prohitech 2014*
- Paradopoulos K. and Vintzileou E., 2014, The Collapse of Epistyle Beams from the North Side of the Classical Temple of Apollo Epikourios: Analysis and Numerical Approach, *Protection of Historical Buildings, Prohitech 2014*
- Παπαδόπουλος Κ. και Β. Σαββατιανού, 2015, Ναός Επικούριου Απόλλωνα Βασσών. Μελέτη επέμβασης στις μακρές πλευρές και αναστήλωσης λίθων στο βόρειο επιστύλιο, ΥΠ.ΠΟ.Α. – Ε.Σ.Ν.Ε.Α., Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος Θ., 1988, Ο Ναός του Επικούριου Απόλλωνα. Ο ανθρώπινος παράγων αιτία καταστροφής του μνημείου, *Αρχαιολογία*, τ.29, σ.12-26.
- Παπαντωνόπουλος Κ., 1995, Μελέτη δομικής αποκατάστασης ναού Επικούριου Απόλλωνος Βασσών, τ. 1-2, ΥΠ.ΠΟ. – Ε.Σ.Ν.Ε.Α., Αθήνα.
- Παπαντωνόπουλος Κ., 2000, Αρχαία μνημεία υπό σεισμική δράση, Διδακτορική Διατριβή. Σχολή Πολιτικών Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα.
- Παπαχατζής Ν.Δ., 1980, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Βιβλία 7 και 8. Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα
- Penrose F. C., 1888, *An Investigation of the Principles of the Athenian Architecture*, The Society of Dilettanti, London.
- Πετρονότης Α., 1987, Ναός Απόλλωνος Βασσών. Μορφολογικά προβλήματα και παρατηρήσεις, *Φίλια έπη εις Γεώργιον Μυλωνάν*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 103, τ. Β', σελ.195-204.
- Romano D.G. and Voyatzis M.E., 2014, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary, *Hesperia* 83, pp. 569-652.
- Romano D.G. and Voyatzis M.E., 2015, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 2: The Lower Sanctuary, *Hesperia* 84, pp. 207-276.
- Roux G., 1961, Le temple d' Apollo Épikourios à Bassae, *L'Architecture de l' Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.* Paris, p. 21-56, pl. 1-21.
- Roux G., 1976, *Karl Haller von Hallerstein: Le Temple de Bassae; Relevés et dessins du temple d' Apollon à Bassae conservés à la Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg, publiés avec une biographie de l'auteur par Georges Roux*, Ouvrage publié avec le concours du C.N.R.S., Strasbourg.

- Ρωμαίος Κ., 1914, Τα εσωτερικά κιονόκρανα του ναού των Βασσών. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, σελ. 57 – 70.
- Ρωμαίος Κ., 1933, Εκ του αρχαιότερου ναού της Φιγαλείας, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, σελ. 1-25.
- Σβολόπουλος Δ., 1995, *Αρχιτεκτονική μελέτη ναού Επικούριου Απόλλωνος Βασσών*, τ. 1-2, ΥΠ.ΠΟ. – Ε.Σ.Ν.Ε.Α., Αθήνα.
- Stackelburg O.M., 1826, *Der Apolotempel zu Bassae in Arcadien und die daselbst ausgegraben Bildwerke*, Rom.
- Τζώρτζη Κ., 2000, *Ο Ναός του Επικούριου Απόλλωνα – Περιήγηση στο χώρο και στο χρόνο*, ΥΠ.ΠΟ. – Ε.Σ.Ν.Ε.Α., 1^η έκδοση, Αθήνα.
- Τόλιας Γ., Δεπάστας Γ., Λούβρου Β., 1996, *Ο πυρετός των μαρμάρων*, Ολκός, Αθήνα.
- Χατζή Γ., Βικάτου Ο., Παπαδόπουλος Κ., 2010, *Επικούριος Απόλλων. Οδηγός για τον Επικούριο Απόλλωνα & την ευρύτερη περιοχή*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Ε. Ο.Τ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

	Σελ.
1: Άποψη των Βασσών από βορειοδυτικά, το 1986 (Φωτογράφιση: Ι. Ιωαννίδου, Λ. Μπαρτζιώτη).....	16-17
2: Γεωμορφολογικός χάρτης της δυτικής και κεντρικής Πελοποννήσου. Ο μπλε κύκλος επισημαίνει προσεγγιστικώς τη θέση των Βασσών.....	18
3: Κάτοψη του ναού του Απόλλωνα στις Βάσσεις, επί της οποίας έχουν σημανθεί χώροι και ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα (Σχεδίαση: Β. Σαββατιανού, 2015. Ψηφιακή επεξεργασία: Κ. Παπαδόπουλος, 2015).....	20
4: Η επιγραφή σε χάλκινη πλάκα που αναφέρεται στις λατρευόμενες θεότητες στην ευρύτερη περιοχή των Βασσών (Από Τζώρτζη 2000, εικ. 31).....	21
5: Από βορειοδυτικά οι Βάσσεις (1933) και η θέα προς νοτιοανατολικά (Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, και Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα, αρ. 2143).....	26-27
6: Η θέα από τις Βάσσεις προς την πεδιάδα και τον κόλπο της Κυπαρισσίας (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2012).....	29
7: Χάρτης τμήματος της Πελοποννήσου περί την συμβολή των σύγχρονων νομών Αρκαδίας, Ηλείας και Μεσσηνίας. Στην εικόνα επισημαίνονται με γαλάζιους κύκλους οι τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που αναφέρονται παρακάτω στο κείμενο (Ψηφιακή επεξεργασία: Κ. Παπαδόπουλος).....	30
8: Η θέα προς ανατολάς από τη θέση του μνημείου των Βασσών. Επί της, απώτερης στον ορίζοντα, κορυφής υπήρχε μεγάλος βωμός όπου γινόντουσαν θυσίες στον Λύκαιο Δία (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2011).....	32
9: Τα οικοδομικά λείψανα του κυρίως ναού της Δέσποινας στην Λυκόσουρα, από νοτιοανατολικά. Στην εικόνα φαίνονται η νότια θύρα, και μέρος της νότιας εξέδρας (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2014).....	33
10: Τα κατάλοιπα του ναού του Ασκληπιού στην Αλίφειρα (κάτω αριστερά) και του βωμού εμπρός του (κάτω δεξιά). Η φωτογραφία φανερώνει και την δεσπόζουσα θέση της Ακρόπολης επί μεγάλου μέρους της κοιλάδας του Αλφειού (Φωτογράφιση: Φ. Βασιλόπουλος, 2016).....	35
11: Τα οικοδομικά κατάλοιπα αρχαίου ναού που βρίσκεται κοντά στο σημερινό χωριό των Περιβολίων (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2009).....	36
12: Το ποτάμι της Νέδα (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2014).....	39
13: Αρχαιολογικός χάρτης των Βασσών (Μελέτη: Ι. Τραυλού, 1979. Σχεδίαση: Δ. Κουλιάδη, 1994).....	42-43

14: Ευρήματα κάτω και περίξ της βόρειας όψης του μνημείου των Βασσών, αρχαϊκών χρόνων: δύο μικκύλα αγγεία (άνω), ένας μελαμβαφής αρύβαλλος και θραύσμα μελανόμορφης κύλικας με μνηοειδή διάκοσμο (Φωτογράφιση: Άννα Αλεξανδροπούλου, 2005).....	45
15: Η πλάκα από την μαρμάρινη ιωνική ζωφόρο του κλασικού ναού του Απόλλωνα η οποία απεικονίζει τον Απόλλωνα και την Άρτεμη (Φωτογράφιση: L. Stella, 2011).....	47
16: Θραύσματα από πήλινα ακροκέραμα του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα με ανάγλυφες παραστάσεις σφίγγας και ανθεμίου (Από Αραπογιάννη 2007, εικ. 11).....	48
17: Άποψη από ΝΑ του βραχώδους υπόβαθρου του κεντρικού τμήματος της βόρειας όψης του μνημείου των Βασσών. Η λαξευμένη κοίτη στον βράχο είναι εμφανής στο κάτω μέρος της φωτογραφίας (Φωτογραφία: Ε. Τσακανίκα, 2004).....	49
18: Η μικρή κοιλάδα νοτιοδυτικώς του μνημείου των Βασσών, στις αρχές του 20ου αι. Άνω αριστερά στην φωτογραφία φαίνεται και η κορυφή του βουνού Κωτίλιου, επί της οποίας βρισκόταν το αρχαίο ιερό του Κωτίλου (Από Σβολόπουλος 1995, τομ. 1, εικ. 6).....	51
19: Τοπογραφικό σχέδιο του ιερού χώρου του Κωτίλου (Ν. Ιωαννίτης, 1903).....	52
20: Κάτοψη του ναού του Επικούριου Απόλλωνα. Γραφική αποκατάσταση (Μελέτη - Σχεδίαση: Β. Σαββατιανού, 2015).....	54-55
21: Η βόρεια όψη του ναού. Γραφική αποκατάσταση (Μελέτη: Δ. Σβολόπουλος, 1993. Σχεδίαση: Β. Τριζώνης, 1993).....	57
22: Εγκάρσια τομή στη θεμελίωση του ναού (Μελέτη: Δ. Σβολόπουλος, 1989. Σχεδίαση: Δ. Κουλιάδης, 1994).....	59
23: Η θέα από την νοτιοδυτική γωνία του Αδύτου προς το τέμενος του Λύκαιου Διός, διά μέσω του ανοίγματος στον ανατολικό τοίχο του ναού (Από Μαλλούχου-Tufano 1998, εικ. 169).....	61
24: Κάτοψη της βόρειας ευθυντηρίας του ναού, όπου αναγράφονται τα πάχη των λίθων της εξωτερικής σειράς της, και αποδίδεται σκαριφηματικώς η συσχέτιση της στρώσης με την κάτοψη του κτηρίου (Μελέτη: Β. Σαββατιανού και Κ. Παπαδόπουλος. Σχεδίαση: Κ. Παπαδόπουλος, 2014).....	62
25: Σχεδιαστική παρουσίαση του εμβάτη και του μετρικού συστήματος που εκτιμάται ότι χρησιμοποιήθηκαν για το σχεδιασμό (και την κατασκευή) του ναού (Μελέτη - Σχεδίαση: Β. Σαββατιανού, 2015).....	63
26: Σχεδιαστική παρουσίαση των γεωμετρικών σχέσεων (συμμετριών) που εκτιμάται ότι χρησιμοποιήθηκαν για το σχεδιασμό (και την κατασκευή) του ναού (Μελέτη - Σχεδίαση: Β. Σαββατιανού, 2015).....	64-65
27: Άποψη από τη βόρεια είσοδο του σηκού προς το εσωτερικού του (1987).....	68
28: Το θραύσμα που προέρχεται από τον πολύ μεγάλο ογκόλιθο που σύμφωνα με σχέδιο του Ε. Dodwell του 1805 βρισκόταν μπροστά από τη Β.Α.	

γωνία του ναού (Φωτογράφιση - : Ψηφιακή επεξεργασία: Κ. Παπαδόπουλος, 2012).....	71
29: Γραφική αποκατάσταση πρόναου (άνω) και οπισθόναου (Μελέτη: Δ. Σβολόπουλος, 1993. Σχεδίαση: Β. Τριζώνης, 1993).....	73
30: Πλάκα Ιωνικής ζωφόρου στην οποία απεικονίζεται σκηνή της Κενταυρμαχίας (Φωτογράφιση: L. Stella, 2011).....	74
31: Το κορινθιακό κιονόκρανο του ναού των Βασσών σχεδιασμένο από τον Carl Haller von Hallerstein το 1812.....	75
32: Φωτογραφίες δύο θραυσμάτων πλακών οροφής με διαφορετικό γλυπτό διάκοσμο (Φωτογράφιση: Β. Σαββατιανού, 2006).....	77
33: Διαγράμματα που παρουσιάζουν σε έξαρση τις μετρήσεις στον κορμό του 5ου από Α. κίονα της βόρειας όψης του ναού οι οποίες αναδεικνύουν την ύπαρξη έντασης στον κίονα (Μετρήσεις: Β. Σαββατιανού και Π. Δήμας, 2011. Διαγράμματα: Κ. Παπαδόπουλος και Θ. Λάμπρου, 2012).....	79
34: Αποτελέσματα μετρήσεων υψών στους κατώτατους σπονδύλους των κιόνων του προναού και χωροσταθμίσεων στους υποκείμενους των κιόνων λίθους (Μελέτη: Κ. Παπαδόπουλος, Β. Σαββατιανού και Θ. Λάμπρου, 2012. Σχεδίαση: Κ. Παπαδόπουλος και Θ. Λάμπρου, 2012).....	80
35: Ο 1ος αναβαθμός της κρηπίδας και οι κρατευτές στο βόρειο πτερό του μνημείου, πριν από την αποκατάστασή τους. Στο σχέδιο παρουσιάζεται και μία ανασκαφική τομή στην εσωτερική βορειοδυτική γωνία του κτηρίου (Μελέτη – Αποτύπωση: Σ. Αλευρίδης και Μ. Σκουρτσίδου, 2003. Σχεδίαση: Β. Τριζώνης, 2003).....	82
36: Σε πρώτο και δεύτερο πλάνο (κάτω αριστερά και άνω δεξιά) μέτωπα αρχαίου λατομείου στις Βάσες, βορειοδυτικώς του μνημείου (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2009).....	84
37: Λίθος θεμελίου που αρχικώς προοριζόταν για πλευρικό τοίχο του σηκού (Φωτογράφιση: Β. Σαββατιανού, 2006).....	86
38: Το μνημείο των Βασσών από ΒΑ το 1806, σε σχέδιο του Edward Dodwell.....	88-89
39: Κάτοψη του 2ου αναβαθμού της κρηπίδας και των κρατευτών του βόρειου πτερού. Τα ορθογώνια περικλείουν τα τμήματα των σειρών των κρατευτών που υπάρχει ασυμφωνία στη διάστρωση των λίθων (Μελέτη – Αποτύπωση: Σ. Αλευρίδης και Μ. Σκουρτσίδου, 2002. Σχεδίαση: Β. Τριζώνης, 2003. Ψηφιακή επεξεργασία: Κ. Παπαδόπουλος, 2014).....	91
40: Το δυτικό άκρο του νότιου πτερού του μνημείου (άποψη από Α.) (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2014).....	92
41: Σχέδιο του μνημείου, από το 1811, του C.R. Cockerel (Βρετανικό Μουσείο AN1172005001).....	93
42: Το ΝΑ θραύσμα του 4ου από Α. κίονα της βόρειας όψης, με εμφανή στην άνω έδρα του γραμμικά όρια διαχωρισμού τριών(!) περιοχών με ανομοιόμορφη διάβρωση (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος, 2012).....	94

43: Οι διαφορικές καθιζήσεις του ναού, και οι αποκλίσεις από την κατακόρυφο των κίωνων της περίπτωσης, πριν από την πρόσφατη στερεωτική επέμβαση στο βόρειο πτερό. Κλίμακα σχεδίασης καθιζήσεων προς κλίμακα σχεδίασης κλίσεων 1/50 (Μελέτη: Θ. Παπαθανασόπουλος. Σχεδίαση: Β. Τριζώνης, 1985).....	95
44: Συμβατικές ονομασίες κιονοκράνων και λίθων επιστυλίου βόρειας όψης (Σχεδίαση: Κ. Παπαδόπουλος, 2012).....	96
45: Η κατάσταση διατήρησης του βόρειου επιστυλίου σε τρεις χρονικές περιόδους (Μελέτη – Σχεδίαση: Κ. Παπαδόπουλος, 2014).....	97
46: Σχέδιο του μνημείου, από το 1803, του Robert Smirke (Βρετανικό Μουσείο AN00265410003).....	98
47: Το σχέδιο της Εικόνας 32 με σχόλια περί της κατάστασης διατήρησης των κιονοκράνων και των επιστυλίων της βόρειας όψης του μνημείου (Μελέτη - Ψηφιακή επεξεργασία: Κ. Παπαδόπουλος, 2012).....	99
48: Το μνημείο από βορειοανατολικά, το 1811, σε σκίτσο του C.R. Cockerel (Βρετανικό Μουσείο AN1172266001).....	100
49: Το μνημείο από βόρεια, μετά την επιχείρηση του 1812, σε σχέδιο του J. Foster (Βρετανικό Μουσείο AN1172005001).....	101
50: Η βόρεια όψη του κιονοκράνου του κίονα Κ.Β3 όπως διατηρήθηκε επί του μνημείου (αριστερά) και το μεγάλο θραύσμα δωρικού κιονοκράνου που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο (με κωδ. αρ. 1815,1020.24). Οι θέσεις των ασυνεχειών της διαστρωμάτωσης λίθου και θραύσματος υποδηλώνουν την ισχυρή πιθανότητα το δεύτερο να προέρχεται από το πρώτο (Μελέτη - Ψηφιακή επεξεργασία: Κ. Παπαδόπουλος, 2012).....	103
51: Η κατάσταση διατήρησης λίθων επιστυλίου και κιονοκράνων της βόρειας όψης του ναού πριν και μετά το 1812, σε προοπτικά σκαριφήματα (κάτω) και σε κάτοψη (Μελέτη - Σχεδίαση: Κ. Παπαδόπουλος, 2012).....	103
52: Ο ναός του Απόλλωνα στις Βάσες, από βορειοανατολικά, το 1891. Στη φωτογραφία διακρίνεται μερικώς και η αντιστήριξη του κίονα της Δ. πλευράς που έλαβε χώρα το 1880 (Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, και Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα, αρ. 98).....	106-107
53: Ο ναός από νοτιοδυτικά, περί το 1891. Στη φωτογραφία διακρίνεται και η περίδεση με στεφάνες των δύο κίωνων της νότιας όψης (Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, και Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα, αρ. 11).....	109
54: Οι δύο στεφάνες που χρησιμοποιήθηκαν για την στερέωση κίωνων το 1880, στον αρχαιολογικό χώρο των Βασσών το 2012 (Φωτογράφιση: Κ. Παπαδόπουλος).....	109
55: Ο ναός από ΒΑ, την πρώτη περίοδο αναστήλωσής του (1903) (Αρχείο	

Αρχαιολογικής Εταιρείας, και Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα, αρ. 78).....	111
56: Σχέδιο κάτοψης του ναού (πιθανότατα του Ν. Ιωαννίτη) μετά το πέρας της αναστήλωσης, χωρίς τις προσθήκες από τα νέα υλικά (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας, και Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα).....	111
57: Ο ναός μετά το πέρας των αναστηλωτικών εργασιών της περιόδου 1902-1908.....	112
58: Άποψη από Ν. του ικριώματος που είχε ανεγερθεί για την εκτέλεση στερεωτικών εργασιών σε επιστύλιο και κιονόκρανα της ανατολικής πλευράς του ναού (1966) (Αρχείο Διεύθυνσης Αναστήλωσης, και Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα, αρ. 6252).....	113
59: Σχεδιαστική αποτύπωση του δυτικού επιστυλίου της βόρειας όψης του ναού, κατά χώραν, πριν (αριστερά) και μετά από τις στερεωτικές εργασίες του 1965 (Αποσπάσματα από σχέδια μελέτης Χ. Μπούρα 1965, με αρ. 207/ΣΤ2 και 207/Ε5. Σχεδίαση: Ν. Σκαρής, Αρχείο Διεύθυνσης Αναστήλωσης, και Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Ναού Επικούριου Απόλλωνα).....	114
60: Η μηχανή ανύψωσης φορτίων που χρησιμοποιήθηκε στις στερεωτικές εργασίες του 1965 και 1966, στον αρχαιολογικό χώρο των Βασσών το 2012 (Φωτογράφηση: Κ. Παπαδόπουλος).....	114
61: Το στέγαστρο προστασίας του μνημείου των Βασσών από δυτικά, το 2012 (Φωτογράφηση: Κ. Παπαδόπουλος).....	116-117
62: Η εξωτερική πλευρά του ενημερωτικού τριπτύχου για την 1η Διεθνή Συνάντηση για τη συντήρηση του ναού.....	119
63: Απομάκρυνση από το μνημείο του 4ου από Β. κίονα της δυτικής πλευράς, για τις ανάγκες του έργου στερέωσης των βορειότερων τμημάτων των μακρών πλευρών (2019). Δεξιά φαίνεται το δυτικό τμήμα του στερεωμένου βόρειου πτερού (Φωτογράφηση: Β. Σαββατιανού).....	121
64: Άποψη των Βασσών από το δρόμο που αναβαίνει στην κορυφή του Κωτιλίου, το 2004. Στις άκρες τις φωτογραφίας, αριστερά και δεξιά, φαίνονται δύο κυκλικά αλώνια (Φωτογράφηση: Κ. Παπαδόπουλος).....	124-125
65: Προοπτική απεικόνιση τομής του ναού του Επικούριου Απόλλωνα των Βασσών, και ορολογία των αρχιτεκτονικών του μελών (Από Τζώρτζη 2000, εικ. 14. Σχέδιο: Δ. Κουλιάδη).....	131

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΠΙΧ & ΤΕ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΑΝΕΚ

ΕΠΑΝΕΚ 2014-2020
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ISBN: 978-960-386-525-4

9 789603 865254